Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Вукашин В. Зорић

ПРЕДСТАВЕ СРЕДЊЕГ ВЕКА У ИСТОРИОГРАФИЈАМА БУГАРСКЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918–1941)

Докторска дисертација

Београд, 2026.

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Vukašin V. Zorić

REPRESENTATIONS OF THE MIDDLE AGES IN THE BULGARIAN AND YUGOSLAV HISTORIOGRAPHIES (1918–1941)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2026

Менторка:

проф. др Дубравка Стојановић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Марко Шуица, редовни професор, Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Проф. др Момир Самарџић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Проф. др Дамир Агичић, редовни професор, Свеучилиште у Загребу – Филозофски факултет

Др Олга Манојловић Пинтар, виша научна сарадница, Институт за новију историју Србије, Београд

Доц. др Немања Радоњић, доцент, Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Датум одбране: 28. децембар 2026.

Захвалност

Захваљујем професору Милану Ристовићу, због тога што је дао иницијални замајац за тему још на пријемном испиту за докторске студије.

Захваљујем професорки Радини Вучетић и професору Ненаду Макуљевићу, чији су савети значајно утицали на изглед дисертације и рад на њој након што је одбрањен предлог теме.

Захваљујем професору Науму Кајчеву, професору Ангелу Николову и Андонију Андрејеву због тога што су ме у Софији прихватили и упутили у специфичности истраживања у Бугарској. Захваљујем професору Николи Томашеговићу, чијом заслугом сам отишао у Загреб, и професору Бранимиру Јанковићу, чијом заслугом ћу се посебно радо сећати боравка у Загребу. Захваљујем Филипу Томићу што ми је упркос отежаним условима после земљотреса обезбедио приступ архивској грађи Хрватске академије знаности и умјетности. Захваљујем Барбари Водопивец и Мартину Контеу, који су омогућили мој боравак и истраживање у Љубљани. Захваљујем академику професорки Мири Радојевић због помоћи у Архиву Српске академије наука и уметности.

Захваљујем Павлу Игњатовићу, Драгану Поповићу, Павлу Антонијевићу и асистентима Петру Јосиповићу и Вукашину Марићу због тога што су читали и коментарисали делове ове дисертације у различитим фазама. Захваљујем Миливоју Бешлину због тога што је пристао на коауторство из домена историје историографије у време када нисам у том пољу био референтан.

Захваљујем читавом колективу Семинара историје у Истраживачкој станици Петница, где ми се руководилачки стаж готово поклопио са годинама докторских студија.

Захваљујем Сањи Лукић на свакодневној подршци на сваком замисливом плану.

Захваљујем својој мајци Гордани и покојном оцу Војиславу што су створили услове због којих је постало могуће да се бавим науком коју волим. Захваљујем сестрама Драгани и Милани што су ме све време стрпљиво толерисале!

Напослетку, захваљујем професорки Дубравки Стојановић, мојој менторки, на континуираном стрпљењу и труду, подједнакој бризи о сваком потпоглављу, и поверењу. Захваљујем јој и на незамењивој школи како се истражује и како се пише.

Представе средњег века у историографијама Бугарске и Југославије (1918–1941)

Сажетак: Ова дисертација истражује представе о средњем веку у бугарској и југословенској академској историографији у периоду између 1918. и 1941. године. Ослањајући се на историју историографије, студије културе сећања и теорије национализма, рад анализира начине на које су професионални историчари тумачили средњовековну прошлост и укључивали је у савремене пројекте изградње нације и државе. Истраживање се заснива на историографским делима, архивској грађи, преписци, периодици и документима академских и државних институција. Посебна пажња посвећена је универзитетима, историјским друштвима, часописима и мрежама сарадње у Софији, Београду, Загребу и Љубљани. Путем компаративне анализе, рад испитује представе о спорним територијама, националним карактерима, средњовековним владарима, црквеним личностима и народу као колективном историјском субјекту. Рад показује да историографија није служила само као средство научног истраживања, већ и као значајан чинилац у култури сећања, националној интеграцији и легитимизацији политичких циљева.

Кључне речи: историја историографије, Бугарска, Краљевина Југославија, југословенство, национализам

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа савремена историја

Representations of the Middle Ages in the Bulgarian and Yugoslav Historiographies (1918–1941)

Summary: This dissertation examines representations of the Middle Ages in Bulgarian and Yugoslav academic historiography between 1918 and 1941. Drawing on the history of historiography, memory studies, and theories of nationalism, the study analyzes the ways in which professional historians interpreted the medieval past and incorporated it into contemporary national and state-building projects. The research is based on historiographical works, archival materials, correspondence, periodicals, and documents from academic and state institutions. Particular attention is paid to universities, historical societies, journals, and networks of collaboration in Sofia, Belgrade, Zagreb, and Ljubljana. Through comparative analysis, the study examines representations of contested territories, national characters, medieval rulers, ecclesiastical figures, and the people as a collective historical subject. The work demonstrates that historiography served not merely as a vehicle for scholarly inquiry but also as a significant factor in cultural memory, national integration, and the legitimation of political objectives.

Key words: historiography, Bulgaria, Kingdom of Yugoslavia, Yugoslavism, nationalism

Scientific field: History

Scientific subfield: Contemporary History

Садржај

Предговор ... 1

Ка историји (балканске) историографије ... 3

О изворима и литератури ... 10

Увод: Историографија у веку историје ... 13

I.1 Историја као наука: европски оквир ... 13

I.2. Национална интеграција и историја историографије до 1918. године ... 20

I.2.1. Бугари ... 22

I.2.2. Срби ... 28

I.2.3. Хрвати ... 33

I.2.4. Словенци ... 40

I.2.5. Summa ... 43

I.3. Политика и историја ... 44

I.3.1. Бугарска након две националне катастрофе ... 45

I.3.2. Југословенска држава од екстазе до агоније ... 49

I.3.3. Бугарско-југословенски односи од рата до новог рата ... 56

1. Историја међуратне историографије Бугарске и Југославије ... 60

1.1. Универзитети ... 60

1.2. Часописи и друштва ... 66

1.2.1. Југословенско историјско друштво и Југословенски историјски часопис ... 71

1.3. Генерацијске и друге везе ... 77

2. Земља моја и земља *другог* ... 86

2.1. Македонија – и(ли) Западна Бугарска и(ли) Јужна Србија ... 87

2.2. Разграничити српско и хрватско – случај Босне и Херцеговине ... 95

2.3. Запад-северозапад ... 98

2.4. Средњовековни *други* ... 101

2.4.1. Национални други ... 102

2.4.2. Исток и Запад ... 114

3. О херојима и наративима ... 119

3.1. Средњовековни хероји ... 119

3.1.1. Оснивачи ... 122

3.1.2. Утемељитељи вере ... 128

3.1.3. Дихотомија: цар Душан и краљ Твртко ... 150

3.2. Народ као херој ... 153

3.2.1. Народ и однарођени ... 156

3.2.2. Особине народа ... 158

3.2.3. Оваплоћење народа ... 162

3.2.4. Закључно о народу као колективном херојy ... 163

3.3. Ка поетици историографије ... 164

3.3.1. Историја као трагедија ... 167

3.3.2. Историја као романса ... 171

Закључак ... 176

Резиме ... 181

Биографски прилози ... 182

Анастасијевић, Драгутин ... 182

Барада, Михо ... 182

Динић, Михаило ... 182

Златарски, Васил ... 182

Клаић, Вјекослав ... 183

Кос, Милко ... 184

Мутафчијев, Петар ... 185

Ников, Петар 185
Новак, Виктор 186
Прелог, Милан 186
Радојчић, Никола 187
Радонић, Јован 187
Станојевић, Станоје 187
Ћоровић, Владимир 188
Хауптман, Људмил 188
Чремошник, Грегор 188
Шишић, Фердо 189
Шуфлај, Милан 190
Списак извора и литературе 192
Извори 192
Архивска грађа 192
Штампа 192
Монографије и синтезе 192
Чланци 194
Извори са интернета 196
Литература 196
Чланци и прилози у зборницима радова 196
Монографије, необјављене дисертације и целокупни зборници радова 202
Странице са интернета 208
Прилози 209
Биографија аутора 214

Предговор

Sanctus amor patriae dat animum.

Средњи век је у моди. Естетика инспирисана европским средњовековљем допрла је кроз популарну културу до стотина милиона људи. Епска фантастика се и чита и гледа, а скорашњи успех серија као што су *Игра престола* (*Game of Thrones*), *Вештац* (*The Witcher*) и *Викинзи* (*Vikings*) потврдио је да су репрезентације средњег века итекако привлачне, на глобалном нивоу.

Привлачност средњовековља није ограничена на популарну културу. Широм света примећен је успон „политичког медиевализма“, односно инструментализације средњег века ради критике модерног друштва. Покрети и партије, попут Алтернативе за Немачку или италијанске Лиге, користе реминисценције о националном средњем веку као подсетник на период етничке хомогености, регионалне супериорности, поштовања хијерархије и „традиционалних вредности“.[1] Да носталгија за средњим веком може да буде смртоносна, сведочи и глобално присуство средњовековних тема у манифестима десних терориста од Сједињених Држава, преко Норвешке, до Новог Зеланда.[2]

У југоисточној Европи, средњовековне теме нису остале на маргини, нити део репертоара само крајње десних политичких опција, него су постале централне у политици сећања бројних држава. У Србији, од 2016. године подигнути су бројни споменици средњовековним херојима.[3] Највећи међу њима посвећен је Стефану Немањи, српском великом жупану и утемељитељу династије под којом је српска средњовековна држава достигла врхунац. Избор владара који ће бити овековечен спомеником од 23,5 метра није био случајан – Немања није био повезан са најважнијим упориштима српског националног наратива о средњем веку, Косовским митом[4] и великим Душановим царством.[5] Ново време захтевало је нову интерпетацију средњовековне прошлости, а владар чије је дело могло да се тумачи као „мала, али перспективна Србија“ мобилисан је када је за тиме настала дневнополитичка потреба државних власти.

Србија није изолован случај. Хрватски сабор је 2025. годину био прогласио за „Годину обиљежавања 1100. обљетнице Хрватскога Краљевства“ у Републици Хрватској. Тим поводом, организоване су десетине манифестација у Хрватској, Босни и Херцеговини и шире. При крају је конструкција великог споменика Доласка Хрвата на море, код Скрадина.[6] Покренута је и иницијатива да се аутопут Загреб–Дубровник назове по првом хрватском краљу Томиславу, али

---

[1] Christoph Dartmann, „Zwischen Imaginationen nationaler Größe und Heimattümelei. Mittelalterreferenzen im Umfeld der AfD und der neuen Rechten“, *Political Medievalism. Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters bei der extremen Rechten*, hsg. Cordelia Heß, Christoph Dartmann, Lukas Rösli, Sita Steckel, (Berlin: De Gruyter, 2026), 67–71.
Christian Jaser, „Padanien und die Anderen. Die Lega Nord und ihr Mittelalter im Zeichen des identitären Populismus (1990–2010)“, *Political Medievalism*, 195–203.

[2] Cordelia Heß, „Tödliche Nostalgie. Mittelalterliche Topoi in Manifesten extrem rechter Terroristen“, *Political Medievalism*, 179.

[3] Подигнути су споменици кнезу Лазару у Косовској Митровици (2016), Ћуприји (2020) и Крушевцу (2021), кнегињи Милици у Трстенику (2016) и Крушевцу (2018), деспоту Стефану Лазаревићу у Младеновцу (2019), Крушевцу (2020) и Београду (2021). Види: Nenad Makuljević, *Memorija i manipulacija. Spomenička politika u Srbiji 1989-2021* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2022) 168–181.

[4] Иако у савременом српском политичком дискурсу „косовски завет“ још увек има своју функцију. Види: Марко Шуица, „Косовска битка – морал манипулације“, у: Група аутора, *Боља прошлост. Измишљање традиције и нови идентитети* (Београд: Evoluta, 2018), 96–98.

[5] Исто, 216–217.

[6] Компарација српског и хрватског случаја била је инспиративна и књижевнику и колумнисти Анти Томићу: „Dolazak Hrvata na Jadran, likovno djelo BBB-a u Zagrebu i njihovi blizanci iz Beograda“, *Jutarnji list*, https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/romanticni-falsifikat-spomenik-skradin-mit-dolaska-hrvata-javna-umjetnost-15745865 (Приступљено 13. септембра 2026. године)

она за сада није имала успеха.[7] У хрватској популарној култури, поред глобалних телевизијских хитова, средњовековне мотиве оживљава и рок-опера *Било једном у Хрватској* Марка Перковића „Томпсона“, чији су концерти већ годинама најпосећенији јавни скупови у Хрватској. *Долазак Хрвата* и *Клетву краља Звонимира* углас је недавно певало барем 450.000 људи.[8]

Специфичан случај представља бугарско-македонски спор око историје. Као препрека процесу приступања Северне Македоније у Европску унију испречила се Бугарска, са циљем да се национални историјски наративи две суседне земље уједначе. То вероватно не би био проблем, када бугарско тумачење прошлости не би подривало стубове на којима се заснива савремени идентитет македонске нације. Један од тих стубова је и средњи век. Док Заједничка мултидисциплинарна експертска комисија за историјска и образовна питања између Републике Северне Македоније и Републике Бугарске, коју су формирале владе у Софији и Скопљу 2017. године, ради на потрази за компромисом, у два главна града стоји по споменик цару Самуилу, чија „национална“ припадност остаје спорна тачка.[9] Недавно се у спор укључила и Грчка, из које су пренети Самуилови посмртни остаци у Бугарску. Кости средњовековног хероја у Софији су, уз највише државне почасти, дочекали бројни грађани. Патријарх бугарски Данил изјавио је тим поводом: „Бугарска данас дочекује кости свог владара, та Бугарска, за коју је он дао живот. То показује колико је важан борбени дух, колико је важна мушкост, колико је важна храброст, самопожртвовање...“ [10] Самуилова Бугарска и савремена представљене су као истоветне.

Поред Самуила, још једном владару се дижу споменици са циљем да се он присвоји, национализује. У питању је краљ Твртко, чији су споменици откривени у Тузли (2012), Херцег Новом (2013), Сарајеву (2023) и Бањој Луци (2024).[11] У главном граду Босне и Херцеговине, на постаменту пише да је Твртко био „босански краљ“, а у главном граду Републике Српске стоји да је у питању „у Христа Бога краљ Србима и Босни и Приморју“. Савремени национализми у Бугарској и Македонији, као и у Босни и Херцеговини, позивају се на истог средњовековног хероја – али другачије протумаченог.

Ови примери, иако припадају различитим политичким и националним контекстима, показују исти механизам: средњовековна прошлост постаје ресурс за легитимисање савремених националних идентитета, територијалних претензија и политичких вредности. Њихова симултана појава отвара питање историјског порекла и трајности таквих употреба прошлости. Савремена заокупљеност средњим веком може да се тумачи као симптом отпора националистичких идеологија пред изазовима глобализованог света и плуралног друштва.[12] Ипак, и даље остају

---

[7] „1100. obljetnica Hrvatskoga Kraljevstva“, *Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja“*, https://dbhz.hr/1100-hk/ (Приступљено 13. септембра 2026. године)

[8] „Na konferenciji za medije predstavljene aktivnosti Stožera za osiguranje koncerta na Hipodromu“, *Republika Hrvatska. Ministarstvo unutarnjih poslova*, https://mup.gov.hr/vijesti-8/na-konferenciji-za-medije-predstavljene-aktivnosti-stozera-za-osiguranje-koncerta-na-hipodromu/294834 (Приступљено 13. септембра 2026. године)

[9] Даниела Трпчевска-Зафировска, „Заглавени во минатото: Историската комисија без напредок“, *Deutche Welle*, https://www.dw.com/mk/zaglaveni-vo-minatoto-zosto-makedonskobugarskata-istoriska-komisija-ne-dava-rezultati/a-77458729 (Приступљено 13. септембра 2026. године)

[10] Елиана Димитрова, „„Самуил в Христа Бога цар на българите“: От днес тленните останки на цар Самуил почиват в „Св. София““, *БНТ Новини*, https://bntnews.bg/news/-samuil-v-hrista-boga-car-na-balgarite-ot-dnes-tlennite-ostanki-na-car-samuil-pochivat-v-sv-sofiya-1415249news.html (Приступљено 11. октобра 2026. године)

[11] Ivan Čolović, „Bitka za Tvrtka“, *Vreme*, https://vreme.com/vreme/bitka-za-tvrtka/ (Приступљено 17. октобра 2026. године) Колико је „битка за Твртка“, која данас подразумева надметање партикуларних национализама три конститутивна народа Босне и Херцеговине, била другачија у међуратном периоду у односу на савремени тренутак, биће приказано у раду.

[12] О свеприсутности наднационалних тема у европском контексту: Enco Traverso, *Istorija kao bojno polje. Kako interpretirati nasilje 20. veka* (Beograd: FMK, 2020), 239–243. О односу глобалног и националног памћења у савременом

бројна питања: Како је могуће да представе једног толико другачијег времена успевају да пронађу начин да избију у први план савремене културе сећања? Шта чини средњовековне представе толико битним у савременом тренутку? Говорећи о средњем веку, шта се говори о себи, и другима? Како долази до дисторзије средњовековне историје зарад остварења савремених политичких циљева? Који су корени данашње слике о средњем веку?

Последња три питања дала су иницијални замајац овом истраживању. Да би се разумели савремени механизми манипулације представама средњег века, потребно је испитати како су оне конструисане у ранијем периоду. Стога ће у фокусу бити међуратна историографија о средњем веку у Краљевини Бугарској и Краљевини СХС/Југославији, чија анализа може осветлити предисторију данашње слике средњовековља и идеолошке импликације међуратних наратива о националној прошлости.

Биће проучено како се, у историографији, преламају рефлексије на савремени тренутак у коме историчар ствара. Истраживани период (1918–1941) немогуће је посматрати у изолацији од деветнаестовековног „буђења" нације и националноинтегративних процеса који су се одвијали на Балкану током и након „доба револуције" (1789–1848). [13] Позивање на средњи век и у јужнословенском је контексту још тада је било важно, а драматични догађаји попут Велике источне кризе, Балканских ратова и Првог светског рата мобилисали су, поред милиона војника, и средњовековне теме које су инструментализоване за правдање ратних циљева. На све то, један од резултата Првог светског рата било је стварање Југославије, што је питању перцепције средњег века додало још један ниво – ниво креирања новог (над)националног идентитета, који је требало да оправда државне границе ка споља, и помири супротстављене наративе изнутра.

У сржи истраживања ће да буде улога представа о средњовековној прошлости у политици историје и изградњи нације, и друштвена улога историчара који те представе гради. Но, у анамнезу везе медиевистике, национализма и културе сећања не може да се пође без претходног утврђивања места овакве студије у српској и европској историографији, без појашњења теоријско-методолошких полазишта, без оцртавања коришћених извора, као ни без дефинисања важних појмова и критеријума који ће бити примењивани у раду.

Ка историји (балканске) историографије

Рад на тему „Представе средњег века у историографијама Бугарске и Југославије" спада у ужу научну област Опште савремене историје. Уже посматрано, рад спада у историју историографије, а сам наслов имплицира повезаност са поддисциплином историје репрезентација (представа).

Прва реч наслова захтева оправдање и објашњење. Представе су у фокусу јер је реконструкцијом представа одређеног времена могуће реконструисати свет каквим су га људи некада доживљавали. Развој људског поимања света тема је која, почевши макар од друге половине 20. века, занима историчаре. Тако се Жан-Пјер Вернан (Jean-Pierre Vernant), француски историчар и антрополог, истакао нагласивши разлике између савремених појмова и оних које су користили стари Грци. Упоредо, оснивач часописа *Анали*, француски историчар Лисјен Февр (Lucien Febvre) писао је о „менталним алатима" (l'outillage mental), који се разликују од епохе до епохе. Феврова полазишта послужила су за развој „историје менталитета" унутар француске

друштву: Todor Kuljić, „Rat i sećanje", *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 85.

[13] Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution. Europe 1789–1848.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1962.

историографије[14], али у овај рад се полази са свешћу о напомени француског филозофа Пола Рикера (Paul Ricœur) да је појам *менталитет* „у ствари, врло подложан критици због сопственог недостатка јасноће и одређености“, те се од њега преузима конзервативнији, али конкретнији појам – *репрезентација*, *представа* (représentation).[15] Репрезентација, или представа, схваћена према Рикеру јесте присуство у садашњости нечега из прошлости, путем слика које преносе медији попут текста, ликовних представа или усмене речи.[16] У случају овог рада, медиј у фокусу ће да буде историографски текст.

Самим тим што ће овај рад бити историја представе прошлог времена, он спада и у студије памћења, над чијим приступом треба да се задржи. Један од најутицајнијих теоретичара студија памћења, немачки египтолог Јан Асман (Assmann) написао је да „повијест памћења анализира значење које нека садашњост приписује прошлости.“[17] Асманова теорија *културног памћења* (*kulturelles Gedächtnis*) подразумева да памћење настаје у оквиру колектива, али уз неопходно присуство медија културе. За њега, *културно памћење* представља инвентар поново искоришћених текстова, слика и церемонија, јединствених за свако друштво и сваку епоху, којим се стабилизује и преноси слика о сопству и знање о прошлости на којем се заснива колективни осећај јединства и посебности.[18] Другим речима, у културно памћење спадају и записане представе о колективној прошлости, које за циљ имају изградњу идентитета.

Поставља се питање: Може ли се историографија, која јесте медиј за преношење представа, посматрати и као медиј колективног памћења? Не би ли се дошло до одговора, неопходно је осврнути се на постојеће резултате савремене историје историографије на тему односа памћења и историографије. „Отац“ студија колективног памћења, француски социолог Морис Албвакс (Maurice Halbwachs) сматрао је да између памћења и историографије постоји чврста граница. Варљиво памћење, по њему, настаје у динамичној међуљудској интеракцији, док је историографија хладна, објективна и научна реконструкција прошле стварности.[19] Ипак, Албваксов став, изнесен у међуратном периоду, показао се неодрживим на удару послератних интелектуалних струјања. Већ у првом броју часописа *History and Memory* (1989) израелско-амерички историчар Амос Функенстајн (Funkenstein) изнео је тврдњу да „западна“ историјска свест, у коју спада и научна историографија, не противречи колективном памћењу, него да је она развијени и организовани облик памћења.[20] Холандски филозоф и историчар Франк Анкерсмит, сагласан са Функенстајном, додао је да у прошлих век и по историја није била проста реконструкција прошлости, него непрестана игра са памћењем. Овај рад се, једним делом, одазива на његов позив да се савремени историчари осврну и замисле над 150 година „дивљег, похлепног и неконтролисаног“ копања по прошлости.[21]

---

[14] На српском језику су текстови који објашњавају ову парадигму недавно сакупљени и објављени: *Историја менталитета* (Лозница: Карпос, 2022).

[15] Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 2004), 188.

[16] Исто, 45.

[17] Jan Assmann, *Mojsije Egipćanin. Dešifriranje traga u pamćenju* (Zagreb, Antibarbarus, 2010), 24.

[18] „Unter dem Begriff des kulturellen Gedächtnisses fassen wir den jeder Gesellschaft und jeder Epoche eigentümlichen Bestand an Wiedergebrauchs-Texten, -Bildern und -Riten zusammen, in den „Pflege“ sie ihr Selbstbild stabilisiert und vermittelt, ein kollektiv geteiltes Wissen vorzugweise (aber nicht ausschließlich) über die Vergangenheit, auf das eine Gruppe ihr Bewußtsein von Einheit und Eigenart stützt.“ (Jan Assmann, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“, *Kultur und Gedächtnis*, Hrsg. Jan Assmann, Tonio Hölscher (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988), 15).

[19] Dmitri Nikulin, “Introduction”, *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (Oxford University Press, 2015), 16.

[20] Amos Funkenstein, “Collective Memory and Historical Consciousness”, *History and Memory*, 1 (1989), 20–21.

[21] Frank R. Ankersmit, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor* (Stanford University Press, 1994), 179.

Даље, португалски филозоф Фернандо Катрога (Catroga) пише да:

> „Историографија такође функционише као извор стварања (и овере) памћења и традиција, успевајући да обезбеди веродостојност новим митовима (поновног) оснивања група и саме нације (поновно откривање и сакрализација порекла и тренутка величине, чији симболи су индивидуални и заједнички хероји).“[22]

По Катроги, историографија акумулира, реформише, измешта и проналази нову проблематику,[23] а у циљу да схематски представи прошлост као припрему, садашњост као откровење, а будућност као остварење идеје коју је зацртао историчар.[24] Са Катрогом је сагласан руско-амерички филозоф Дмитри Никулин, који историографију посматра као активан чин сећања приликом кога се оно сачувано кроз историју изнова интерпретира.[25] Никулин се надовезује на Асманов појам културног памћења, коначно уврстивши и историографију као један од његових облика.[26] На самом крају рада, биће дискутовано о међуратној бугарској и југословенској историографији као облицима културног памћења.

Због тога што је историографија настала у оквиру настајућих, модерних националних држава, испитивање историографије као медија памћења неодвојиво је од теорије нација и национализама. Памћење је, према истакнутом британском историчару Ерику Хобзбому (Eric Hobsbawm), саставни део националног идентитета.[27] Немачка англисткиња Алаида Асман (Aleida Assmann) појачава Хобзбомову тврдњу тезом да историја служи за преобликовање национално аморфног становништва (Bevölkerung) у национално свестан народ (Volk).[28]

За овај рад ће од користи бити теорија национализма коју је предложио ирско-амерички историчар Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson). Његове идеје ће бити вишеструко корисне, јер Андерсон тумачећи нацију као последицу (штампарског) капитализма, предочава бројне светскоисторијске примере изградње нације са којима су јужнословенски примери упоредиви. Поред тога, Андерсон, тврдећи да „магија национализма претвара случајност у судбину“,[29] отвара питање о механизмима којима национализам историјски случајне, често произвољне, границе претвара у реалност и, чак, сакрализује. Напослетку, Андерсонов концепт „службеног национализма“, који представља вољно сједињење нације и династичке империје у циљу сузбијања пучких национализама,[30] чини се као захвалан за применити на примеру службеног национализма у Краљевини Бугарској и Краљевини Југославији. Поред Андерсона, теоријску подлогу за расправу о процесу националне интеграције у југоисточној Европи дају класични

---

[22] Fernando Katroga, *Istorija, vreme, pamćenje* (Beograd: Clio, 2011), 57.

[23] Исто, 149.

[24] Исто, 168.

[25] Nikulin, “Introduction”, 16.

[26] Међу ауторима који су историографију тумачили као медиј памћења: Ricoeur, нав. дело , 91; Aleida Assmann, “Transformations between History and Memory”, *Social Research*, 1 (2008), 57; Aleksandar Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941.* (Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, 2016) 3–4, 67; Dmitri Nikulin, *The Concept of History* (New York: Bloomsbury, 2017), 124; E. Traverso, *Istorija kao bojno polje*, 28; Vukašin Zorić, „Oslobodioci i branioci: Nasilje u istoriografskim delima Pantelije Srećkovića“, *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. (Sarajevo: UMHIS, 2022), 74.

[27] Eric Hobsbawm, “The Nation as Invented Tradition”, *Nationalism*, eds. Hutchinson, J. and Smith A. D. (Oxford: Oxford University Press, 1994), 78.

[28] Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 41.

[29] Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica* (Beograd: Plato, 1998), 22.

[30] Исто, 86.

радови из студија национализма. Тако ће у раду бити коришћена дефиниција национализма Ернеста Гелнера (Gellner), дефиниција нације Ентонија Смита (Anthony Smith), дефиниција националне интеграције Мирослава Хроха (Hroch). Поред тога, у зависности од питања које буде у фокусу, биће значајни закључци изучавалаца национализма попут Роџерса Брубејкера (Rogers Brubaker), Хомија Бабе (Homi Bhabha) и Синише Малешевића. Из Малешевићевог појмовног репертоара, посебан ослонац ће да буде на његовом схватању југословенског национализма, који је по њему доживео неуспех услед недовољно развијеног и погрешно усмереног државног идеолошког апарата. Другим речима, због слабости институција, у истраживаном периоду синхроно су промовисани југословенски национализам и партикуларни национализми.[31] Њихова повремена синергија, и повремена тензија, биће проблематизоване у овом раду.

Италијански писац Итало Звево (Svevo) написао је у роману *Зенова савест* (1923): „Садашњица диригује прошлости као члановима неког оркестра. Њој су потребни баш ови тонови, и ниједни други. Тако се прошлост појављује час као дугачка, час као кратка. Час зазвони, час занеми. У садашњици је на делу само онај део прошлости чији је циљ да ту садашњицу осветли или пак замрачи.“ [32] Историчари, понекад у улози диригената националне приповести, су посматрали прошлост као водич за будућност и били су усмерени на одгонетање „порекла“ (origines), а тиме и вечних својстава нације, рекао би француски историчар Пјер Нора (Pierre Nora).[33] Његов појам *места сећања* (*lieux de mémoire*), то јест материјалног, функционалног или симболичког меморијског чворишта које твори колективни идентитет, [34] важан је за предстојећу тезу због тога што су професионални историчари почетком 20. века учествовали у стварању и реапропријацији места националног сећања.[35] Важно је шта је наглашавано, а шта, Свевовим речником, „замрачивано“.

Заједно, ови наведени појмови и приступи омогућавају да се историографски текст посматра истовремено као научни производ, медиј колективног памћења и средство националне интеграције. На тој основи могуће је прецизније одредити место овог истраживања у новијој продукцији о медиевистици, национализму и представама прошлости. Због тога што стоје на пресеку интересовања студија памћења и студија национализма, добрим делом и условљено постмодерном критиком историографског текста, представе о средњем веку постале су у последњим годинама присутан предмет историографске анализе.[36] Проучавање медиевистике доживело је и у балканском контексту својеврсну експлозију. Аналогно *memory boom*-у, може се уочити *historiography boom*. Његов значајан део су радови бугарских историчара Румена Даскалова и Диане Мишкове, који су немалим делом објављени у току израде овог рада,

[31] Siniša Malešević, „Grounding civic nationhood: the rise and fall of Yugoslav nationalism, 1918–91“, *Canadian Slavonic Papers*, 1–2 (2024), 15–21.

[32] Према: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 15.

[33] Pierre Nora, “General Introduction: Between Memory and History”, *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Nora, P. (New York: Columbia University Press, 1996), 12–13.

[34] Исто, 14.

[35] О основним полазиштима Пјера Нора, али и Албвакса и Јана и Алаиде Асман и других савремених аутора више у: Вукашин Зорић, „Расправљања са Мнемосином. Преглед важних токова студија памћења“, *Култура*, 2023. 123–140.

[36] Представе средњег века у историографији су присутна тема у савременој историографији. Међу бројим примерима могу се издвојити: Norman F. Cantor, *Inventing the Middle Ages. The Lives, Works and Ideas of the Great Medievalists of the Twentieth Century* (New York: Harper Perennial, 1991); *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan M., and Passmore, K. (London and New York: Routledge, 2002); *Writing the Nation. A Global Perspective*, ed. Berger, S. (Cham: Palgrave Macmillan, 2007); Pit Péporté, *Constructing the Middle Ages. Historiography, Collective Memory and Nation-Building in Luxembourg* (Leiden: Brill, 2011).

ретроактивно обогаћујући знање о његовом предмету.[37] За хрватски случај, посебно су важни зборници посвећени важним хрватским историчарима, у уредништву или сауредништву Дамира Агичића [38] , као и радови самог Агичића и Бранимира Јанковића на тему историје историографије.[39] У Србији, повезаност представа о прошлости са територијалношћу посебно је нагласио зборник *Историја и интерпретација*, који је уредио Момир Самарџић, и који је фокусиран на случај Војводине.[40] Да је историја историографије настале у првој половини 20. века све привлачније поље истраживања, потврђују и дела Бојана Митровића и Михаела Антоловића.[41] Представе средњовековних сакралних фигура у међуратној Бугарској и Југославији део је шире студије немачког историчара Штефана Родевалда (Stefan Rohdewald)[42], коме у фокусу није била историографија, што је оставило доста простора овој студији. Напослетку, примерна студија о спрези међуратне науке и национализма већ је урађена за случај југословенске географије[43], тако да ће обрада спреге међуратне историографије и национализма бити нова попуна знања и о историји науке.

Због многобројности елемената историографског наратива који рад претендује да анализира, теоријском оквиру који рад начелно смешта у студије памћења и студије национализма биће кроз рад придодате адекватне теоријске и методолошке напомене које ће се тицати питања генерација (Прво поглавље), имагологије (Друго поглавље), хероизације, колективне субјективности, те постмодерне деконструкције историографског текста (Треће поглавље).

Пред истраживачем одређене дисциплине у одређеној епохи отворено стоји питање критеријума. Овај рад, иако претендује да буде проблемски и монографски у својој анализи

---

[37] Румен Даскалов, *Големите раскази за Българското средновековие* (София: Рива, 2018); Румен Даскалов, *Историографски спорове за средновековието. Българо-сръбски, българо-македонски* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024); Diana Mishkova, *Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe* (Cambridge University Press, 2023) су три монографије које се истичу међу мањим радовима. Важан допринос познавању живота и дела кључног бугарског историчара посматраног периода, Васила Златарског, дао је и својим истраживањима Тодор Попнеделев (Тодор Попнеделев, *Изграждането на проф. Васил Златарски като историк и преподавател*, (София: Анамнезис, 2021)). У српском контексту, треба истаћи рад Александра Игњатовића (Aleksandar Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878-1941* (Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, 2016)), због свог прегледа историографских наратива који су обликовали кључ у коме је стварана архитектура истраживаног периода, у који спада и међуратно време.

[38] *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević* (2003), *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena* (2012), *Spomenica Josipa Adamčeka* (2009) *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije* (2014), *Spomenica Renea Lovrenčića* (2015), *Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti* (2017), *Sveučilišna nastava povijesti u Hrvatskoj: tradicija, današnje stanje, perspektive* (2018), *Zbornik Drage Roksandića* (2019), *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan* (2022), *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća* (2025).

[39] Међуратном историографијом се баве у следећим радовима: Damir Agičić, *Hrvatska Klio. O historiografiji i historičarima* (Zagreb: Srednja Evropa, 2015); Branimir Janković, „Building New Networks: Russian Émigré Scholars in Yugoslavia“, *Dynamics of Emigration: Émigré Scholars and the Production of Historical Knowledge in the 20th Century*, eds. Stefan Berger, Philipp Müller (New York: Berghahn Books, 2022); “Do the Dictatorships Ever End? Historians and Publishers under the Dictatorship in the Kingdom of Yugoslavia“, *History in Flux*, 2022. „Povjesničari u tranziciji iz Austro-Ugarske Monarhije u Jugoslaviju“, *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan*, ur. Damir Agičić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022).

[40] *Историја и интерпретација. Тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, ур. Момир Самарџић (Нови Сад: Филозофски факултет, 2020).

[41] Бојан Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској. Претпоставке, тезе, полемике (1878–1918)* (Нови Сад: Академска књига, 2017); Михаел Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа (1862–1954)* (Београд: Институт за европске студије, Albatros plus, 2017).

[42] Stefan Rohdewald, *Sacralizing the Nation through Remembrance of Medieval Religious Figures in Serbia*, *Bulgaria and Macedonia* (Leiden, Boston: Brill, 2022).

[43] Vedran Duančić, *Geografija kao sudbina. Geografija i nacionalističke vizije međuratne Jugoslavije* (Zagreb: Srednja Europa, 2023).

међуратних представа, неизбежно је да буде и панорамски због тога што су у питању представе одређеног броја људи. Због тога, треба експлицитно ограничити опсег аутора, и оправдати избор. Умберто Еко (Eco) је саветовао да „што се више сужава поље, ради се боље и сигурније“.[44] У овом раду ће поље бити сужено тако да у центру пажње буду универзитетски професори средњовековне историје у Софији, Београду, Загребу и Љубљани. Предност ће имати историчари који су оставили синтезе националног средњег века, јер синтетички израз захтева јаснију наративну позицију, али неће бити пренебрегнути ни мањи историографски радови. Овај избор биће додатно оправдан када се, на основу садржаја Првог поглавља, уочи да су управо универзитетски професори били у средишту научног живота, да су организовали друштва историчара и уређивали научне часописе, да су имали политичке везе са врхом државе, да су међусобно били повезани и на ваннаучном плану, чинећи мрежу стварања и овере историографског знања у бугарском и југословенском контексту. Универзитетски професори имали су, за разлику од осталих историчара, и незамењиву платформу за дисеминацију својих идеја – катедру, а титуле које су носили биле су престижне препоруке за квалитет садржаја њихових радова и изјава. Избор извора за одређене сегменте рада био је условљен истраживачким питањима, и подређен њима, иако је извесна пажња посвећена и покушају да се свих пет националних наратива (бугарски, југословенски, словеначки, српски и хрватски) анализира у одговорима на истраживачка питања. Некада то није било могуће. Такође, није било могуће међу универзитетским професорима средњовековне историје пронаћи текстове који би се уклапали у национално-интегративни процес јужнословенских народа који нису претходно набројани.

Може да се постави питање – зашто поредити Бугарску и Југославију? Француски историчар Марк Блок (Marc Bloch) упозоравао је да проучавање једне националне перспективе води ка погрешном утиску да је све што се деси унутар те проучаване националне историје природно и једино могуће решење. Блок је сматрао да компаративним приступом, тиме што уочавамо разлике, можемо да уочимо и кључна питања људске прошлости.[45] Са њим је био сагласан немачки историчар Јирген Кока (Jürgen Kocka), додавши да компаративни приступ помаже истраживачу да се донекле дистанцира од случаја који најбоље познаје, који је најчешће случај његове земље. Осврт на друге случајеве уз поређење са познатијим, може, по Коки, да има „депровинцијализујући, ослобађајући ефекат, који отвара очи“.[46] Још једна Кокина напомена је важна за овај рад. Када се улази у упоредну анализу, не стреми се поређењу тоталитета, него поређењу одређених елемената упоређиваних целина. Истраживач је стога дужан да направи оправдан избор елемената, спрам којих ће компарацију спроводити.[47] У овом раду то су институционални положај историчара, њихов однос према држави и националној политици, представе спорних територија и „националних карактера“, као и представе хероја и народа као историјског субјекта.

Компаративни оквир овог рада не подразумева да су бугарска и југословенске историографије настајале изоловано. Напротив, њихов развој представља испреплетану историју (histoire croisée), обликовану трансферима на континенталном нивоу: одјеком Француске револуције, развојем немачког универзитета, деветнаестовековним културом науке и империјалним оквирима Хабзбурга, Османлија и Романових. Сарадња и трансфер знања су се одвијали у Паризу, Берлину, Минхену, Риму, Бечу, Љубљани, Загребу, Новом Саду, Београду, Сарајеву, Дубровнику, Софији, Цариграду, Харкову, Петрограду и Москви. И у међуратном периоду, када су националне

[44] Umberto Eko, *Kako se piše diplomski rad?* (Beograd: Narodna knjiga; Alfa, 2000) 26.
[45] Carl N. Degler, “Comparative History: An Essay Review“, *The Journal of Southern History*, 3 (1968). 427.
[46] Jürgen Kocka, „Comparison and Beyond“, *History and Theory*, 1 (2003), 41.
[47] Исто.

институције и историографске традиције већ биле утврђене, историчари су стварали у мрежи која је надилазила државне границе – чак и када је њихов наратив био парохијалан.

Пре него што буде речи о 19. и 20. веку, треба дефинисати и то шта је у овом раду третирано као средњи век. Средњи век, наравно, не постоји по природи ствари, него је ретроактивна периодизацијска конструкција која се стабилизовала у западноевропској традицији крајем 17. века. Као што му име каже, сматрало се да је средњи век период између старог века и новог, модерног века. [48] Његове границе су нејасне и клизне. За потребе овог рада, оне ће да се руководе оквиром који су средњем веку дали међуратни историчари, а који су га експлицитно или имплицитно, у случају националне историје, посматрали као време од досељавања Словена на Балкан до пада јужнословенских земаља под Османско царство. Прво је пало Друго бугарско царство, 1396. године, па су у деценијама које су уследиле пале Србија, Босна, Херцеговина и Зета. У случају словеначких земаља, као историјски прелом сличне снаге посматран је почетак Реформације 1517. године. Што се „остатка остатака" средњовековне Хрватске тиче, перципирана прекретница уследила је са Мохачком битком 1526. и потоњим уласком у окриље Хабзбуршке монархије. Дакле, као медиевистика ће се у овом раду посматрати и поредити историографија која је третирала период од средине 6. века до „дугог 15. века", од 1396. до 1526. године.

Напослетку, треба нагласити да се у компарацију медиевистике полази са свешћу о повезаности две компариране историографске традиције, као и свешћу о могућности унутрашње компарације југословенских наслеђених традиција, које су опет између себе испреплетане. Бугарски случај може да послужи као контролна група, због тога што међуратна Бугарска задржава институционални и национално-интегративни континуитет са предратном, док се на пољу институција и националне политике у Југославији дешава историјски прелом. У међуратном свету, насталом на рушевинама „века историје", историчари су тражили своје место. Поставља се питање, шта нам њихове репрезентације прошлости у новом времену говоре – о њима, о држави и читавом друштву у коме су стварали. Дијахронијски посматрано, одговори на питања о међуратном периоду помоћи ће и у разумевању савременог тренутка, јер и данас, као и пре сто година, наратив о средњем веку има идеолошку функцију. Када се говори о средњем веку, говори се о сопственом времену; када се позива на средњовековне границе замишљају се шире границе националне државе; и, када се славе средњовековни хероји – припремају се, за нове борбе, неки нови.

Циљ истраживања јесте да, на основу међуратне академске историографске продукције у Бугарској и Краљевини СХС/Југославији, анализира представе националног средњег века и механизме њиховог обликовања. Истраживачка питања и полазне хипотезе усмераваће читање грађе, а њихова провера треба да продуби познавање међуратне академске историографије и њених идеолошких импликација. Медиевализам 19. и почетка 20. века при томе ће бити разматран и као „плод растуће политике империјалне власти и културе империјализма". [49]

Најпре, у истраживање се полази са хипотезом да су професионални историчари у међуратној Краљевини Бугарској и Краљевини Југославији били учесници у креирању националног памћења по мери сопствене државе и њене националне политике. Но, поред тога што су били креатори памћења и наратива о националној историји, историчари су под утиском међуратног политичког тренутка у сопственим државама, Европи и свету, мењали гледиште на средњовековну историју, како би се њихове представе средњег века уклопиле у измењене дневнополитичке потребе. Стога, у рад се полази са хипотезом да је већа пажња у

[48] Жак ле Гоф, *Треба ли заиста сецкати историју на периоде?* (Лозница: Карпос, 2017), 22.
[49] A. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 7.

историографијама била посвећена територијама које су биле предмет актуелног међудржавног спора (попут Македоније, Далмације, Корушке), као и предмет спора националних елита (попут Босне, која је перципирана као спорна територија између тзв. српског и тзв. хрватског простора). Због повезаности државне политике и рада универзитетских професора на креирању националне историје, у рад се полази са жељом да се испита историографија настала у отпору против државне власти. Напослетку, пред читаву историографску продукцију биће постављено питање: Да ли је нација посматрана као историјски субјекат? Када је нација формирана, и какве су њене особине?

На наведена, главна питања тражиће се одговори кроз читав рад. У Уводу ће, најпре, бити говора о предратној историографији, претходници оне која је у фокусу рада. Поред тога, Увод ће да садржи преглед националноинтегративних процеса код Јужних Словена, као и преглед међуратне политичке историје. Прво поглавље ће садржати контекстуалну анализу позиције и рада професионалних историчара, као и њиховог институционалног оквира у међуратној Бугарској и Југославији. Затим, у Другом поглављу главна тема ће да буду простори сукоба представљени у историографији – било да су то територије, било да су то „национални карактери“. Последње, Треће поглавље, анализираће представе хероја, световних и црквених, као и народа као колективног субјекта у историји. Такође, биће понуђена типологија поетике међуратне историографије. Уследиће закључак, који ће да садржи одговоре на постављена истраживачка питања и суд о улози међуратне историографије у изградњи нације и култури сећања.

Новина и значај рада огледају се у томе што он историчаре не посматра као научнике ван времена, већ као раднике на националном памћењу обликоване сопственим контекстом. Историографски текст стога се не третира само као литература о прошлости, већ као интенционално обликован извор за време свога настанка. Новина је у компаративном оквиру, али и фактографији и реконструкцији делова научног живота историчара који до сада нису били предмет проучавања. Рад, дакле, доноси новости о раду историчара и ново тумачење њихових дела.

О изворима и литератури

Извори коришћени за израду овог рада могу да се поделе у шест категорија. Проучавана је 1) архивска грађа државних и других институција у којима су историчари играли важну улогу. Тако су у Београду консултовани фондови Архива Југославије и Државног архива Србије, међу којима се сазнајном вредношћу истакао фонд Филозофског факултета, иако су важна сазнања и шире разумевање контекста приближени и грађом фондова Централног пресбироа Председништва Министарског савета, Министарства просвете Краљевине Југославије, масонских ложа у Југославији, те Балканског института као приватне институције са научним амбицијама. Аналогно, у софијском Централном државном архиву консултован је фонд Министарства народне просвете (Министерство на народната просвета) и Бугарског историјског друштва (Българско историческо дружество). У другу, сазнајно подстицајну категорију извора спада 2) архивска грађа из личних фондова и заоставштина историчара. Ту, пре свега треба истаћи богату Заоставштину Виктора Новака у Архиву Српске академије наука и уметности (САНУ) у Београду. Од користи су биле збирке и фондови Станоја Станојевића (Архив САНУ), Васила Златарског и Петра Мутафчијева (Научен архив на БАН, Софија), Ферда Шишића и Вјекослава Клаића (Архив ХАЗУ, Загреб), Емилија Лашовског (Laszowski) и Милана Шуфлаја (Šufflay) (Хрватски државни архив, Загреб) и Људмила Хауптмана (Hauptmann), Милка Коса и Николе Радојчића (Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, Љубљана). Лични фондови разликовали су се драстично у информативности и садржају. За рад су најкориснија била писма која су историчари примали, а у случају Ферде Шишића и Виктора Новака било је могуће и укрстити писма јер је добар део

кореспонденције сачуван у фондовима оба примаоца. У Заоставштини Виктора Новака могла се пронаћи и грађа Југословенског историјског друштва.

Од користи је била и 3) међуратна штампа, због тога што су историчари у њој редовно били помињани, и због тога што је на основу штампе могло да се докучи о широј, вануниверзитетској улози историчара и вези историчара са државом.

Ипак, у средишту истраживања била је анализа 4) међуратне историографије – синтеза, монографија, чланака и прилога о средњем веку. Дела међуратних историчара налажена су у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Библиотеци Филозофског факултета у Београду, Народној библиотеци Србије у Београду, Библиотеци Историјског факултета у Софији, Универзитетској библиотеци у Софији, Библиотеци Филозофског факултета у Загребу, Националној и свеучилишној књижници у Загребу и на мрежи. Поред медиевистике, изучавани су као извори и 5) прилози историчара о историографији, објављивани у међуратној периодици.

На крају, извори који су били од користи су 6) значајни документи, попут закона, декларација, уговора, енциклика, мапа, слика. Сви у синергији, омогућили су аутору да покуша да прецизније реконструише свет међуратног изучаваоца средњег века.

Литература може да се подели на ону која је пружала теоријско-методолошки оквир за рад, и ону која је служила као ослонац при описивању предратног, ратног и међуратног времена. Ове две категорије су флуидне, због тога што су бројне књиге које су приближавале контекст уједно и биле егземплари за историографски приступ. Немала је била корист и од енциклопедија и биографских лексикона, због тога што су у фокусу рада актери чији се рад, макар у оквиру историографског еснафа, посматра као значајан.

Овај рад тежи да се уклопи у постојећу научну продукцију о култури сећања и историји представа која је у домаћем контексту настала у протеклих тридесет година. Пратећи глобално преусмерење хуманистичке парадигме на студије памћења, српски историчари, историчари уметности и социолози су произвели незаобилазан корпус знања о политици сећања и инструментализацији прошлости у предратном и међуратном периоду.[50] Инспирисани пројектом о местима сећања, који је у француској водио Пјер Нора, српски су научници спровели пројекат „Историја и сећање“, који је произвео мултидисциплинарни зборник којим је демонстрирана свеприсутност представа о прошлости у политичкој сфери, ликовној уметности, архитектури, религиозности и другде.[51] Настоји се да се овим радом обогати постојеће знање тиме што ће се посветити представама о територијама и другим местима сећања у медију сећања који није у целости био истражен.

---

[50] Олга Манојловић Пинтар, *Традиције Првог светског рата у београдској јавности 1918–1941.*, магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1996; *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2004; *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989.* Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014. Мирослав Тимотијевић, „Народно позориште у Београду – храм патриотске религије“, *Наслеђе*, 2005. 9–45. Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006); *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)* (Београд: Филозофски факултет, 2007). Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007); *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*. Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006). Бројнији радови о култури сећања за период после 1941. неће бити навођени за потребе овог рада, иако су студије памћења и у старијем и у млађем периоду нераскидиво повезане.

[51] *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006). Утицај концепта *Места сећања* експлицитно је уочљив и у: Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 76–83.

Слика *другог* једнако је стара тема у домаћој историографији колико и култура сећања. Немања Радоњић, чија је монографија *Слика Африке у Југославији* пионирски пример примене имаголошког метода у српској историографији, указао је и на страно и домаће интересовање за питање *другости* у контексту Источне Европе и Балкана, које је континуирано присутно од средине 1990-их година.[52] У последњих неколико година, имагологија је постала врло заступљени методолошки оквир за завршне радове при Катедри за општу савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.[53] Друго поглавље овог рада допуниће досадашње познавање конструкције слике *другог*, и то у специфичном медију као што је историографија.

Ослањајући се на наведена теоријско-методолошка упоришта и разноврсну изворну грађу, ово истраживање настоји да реконструише како су међуратни историчари обликовали представе о националном средњем веку и какву су идеолошку функцију те представе имале. Тиме ће допринети разумевању спреге историографије, националне интеграције и колективног памћења. Шире посматрано, одговори о историографији биће уједно и одговори о друштвеној функцији историчара, која је, као и представе о средњем веку, исторична, и стога незаобилазна за разумевање тоталитета прошле стварности, човека у њој, и његових мисли о њој.

[52] Радоњић је навео следеће радове: Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994); Milan Ristović, „Slika neprijatelja: Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu *Klaaderdatch* 1914–1915.“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–2 (1996), 23–39; Milica Bakić Hayden, *Varijacije na temu Balkan* (Beograd: IFDT, Filip Višnjić, 2006); Predrag Svilar, *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011); Nataša Kovačević, *Narrating Post/Communism. Colonial discourse and Europe's Borderline Civilization* (New York and London: Routledge, 2008); Tanja Petrović, *A long way home. Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses* (Ljubljana: Peace Institute, 2009); *The Balkans and the West. Constructing the European Other, 1945-2003*, ed. Andrew Hammond (London and New York: Routledge, 2016); Vedrana Veličković, *Eastern Europeans in Contemporary Litera- ture and Culture. Imagining New Europe* (London: Palgrave Macmillan, 2019); Samuel Foster, *Yugoslavia in the British Imagination. Peace, War and Peasants before Tito* (London and New York: Bloomsbury Academic, 2021). Према: Nemanja Radonjić, *Slika Afrike u Jugoslaviji* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023), 29–30.
Представљање балканског *другог* тема је и радова: Slobodan G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906* (Paris: Dialogue, 2000); Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)* (Београд: УДИ, Чигоја штампа, 2011).

[53] Имаголошки приступ експлицитно је примењен у радовима: Бојан Поповић, „Слике Совјетског Савеза у очима међуратне Југославије“, мастер рад, Београд, 2018; Борис Марковић, „Слика Југославије у часопису *Foreign Affairs*“, мастер рад, Београд, 2019; Вукашин Зорић, „Слика Европе и међуратног света у делима Димитрија Љотића“, мастер рад, Београд, 2020; Лука Савчић, „Слике Кубе у југословенској јавности 1959-1986“, мастер рад, Београд, 2021; Сања Лукић, „Слика Југославије у часописима *Life* и *Time* (1945–1980)“, мастер рад, Београд, 2022; Драгор Радановић, „Слика Балкана у часопису *The Atlantic Monthly* у 20. веку“, мастер рад, 2026. Слика *другог* без експликације имаголошкој приступа анализирана је и у другим радовима: Lazar Jovićević, „Slika Korejskog rata u američkom filmu“, master rad, Beograd, 2018; Miloš Čabraja, „Slika hladnoratovskog i posthladnoratovskog sveta u hevi metal muzici (1970–2017)“, master rad, Beograd, 2019; Огњен Томић, „Слика Другог у југословенској и италијанској дневној штампи (1918-1975), мастер рад, Београд, 2019. Никола Бубановић, „Слика Далеког Истока у путописима српских путника у првој половини 20. века“, мастер рад, Београд, 2020; Ивица Петровић, „Слика НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. године у америчким медијима“, мастер рад, Београд, 2026.

Увод: Историографија у веку историје

„Leurs déclamations sont comme des épées:

Elles tracent dans l'air un cercle éblouissant,

Mais il y pend toujours quelque goutte de sang.“[54]

Алфред де Мисе (Alfred de Musset), *Les nuits* (1835–1837)

I.1 Историја као наука: европски оквир

Деветнаести век није случајно окарактерисан као „век историје“.[55] Велика француска револуција и Наполеонови походи дубински су потресли Европу и покренули, руку под руку са технолошким иновацијама, корените промене на глобалном нивоу. Прећашњи свет, који су одлуке Бечког конгреса и контрареволуционарна пракса Свете алијансе реанимирали попут Франкенштајновог стварења,[56] неуспешно се наметао првој генерацији рођеној после 1789. Свет божанског права, лековитог краљевског додира, миропомазања, племића и кметова, напросто није био њихов.

> „Године 1823. дах револуције почиње да се осећа и да истовремено освежава све области литературе… Имао сам срећу да видим оно што сам највише желео, наиме да историјски радови почињу да придобијају наклоност јавности, те да им се прворазредни писци радо посвећују… Такав стицај напора и талената побудио је оно већ врло раширено мишљење да ће историја дати печат овом веку, као што је филозофија дала осамнаестом.“[57]

Ове речи француског историчара Огистена Тјерија (Augustin Thierry) илуструју свест прве постреволуционарне генерације да живи у новом времену. Свеопште поверење да се науком може преобразити живот и објаснити свет било је непоколебљиво.[58] Интелектуалци су то ново време желели да објасне, а одговоре на питања савремености потражили су понирањем у прошлост. Тако је отац француске модерне историографије Жил Мишле (Jules Michelet) писао о историји Француске стварајући наратив унутар којег се све дешава са вишом сврхом, и у коме Француска револуција има чак космички смисао.[59] Мишле и његови британски савременици Томас Бабингтон Меколи (Thomas Babington Macaulay) и Томас Карлајл (Thomas Carlyle), побунили су се против просветитељске тенденције да се историја поистовећује са хронолошким ређањем

---

[54] „Њихове декламације су као мачеви:
Кроје круг у ваздуху блистави,
Али увек на њима капљица крви виси.“

[55] Šarl-Olivije Karbonel, *Istoriografija* (Beograd, Zemun: Plato, XX vek, 1999).

[56] Енглеска списатељица Мери Шели (Marry Shelley) пише о Франкенштајну 1818, баш док су се реакционарне владајуће елите Русије, Пруске, Аустрије, Британије и Француске сједињено бориле против револуционарних и либералних студената, професора и штампе широм Европе.

[57] Према: Š.-O. Karbonel, нав. дело, 80.

[58] Деветаестовековно некритично поверење у науку описује и југословенски и српски историчар Чедомир Попов: Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Основи европске историје XIX века (1770–1815)* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 280.

[59] Ceri Crossley, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet* (London: Routledge, 1993) 42–43, према: Michael Bentley, “Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography Since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, (London, New York: Routledge, 1997), 397.

догађаја. Њих тројица, свесна да низање догађаја не нуди одговоре на питања која тиште њихову генерацију, обогатили су своја историографска дела реторским фигурама и надахнутим мислима, а све са циљем да представљањем историје потврде сопствену идеолошку позицију. Било је то рођење романтичарске историографије.[60]

Историчарима-романтичарима[61] био је циљ да се ток историје представи као борба хероја и зликоваца, чије деловање обликује и усмерава свеопшти историјски ток. Тако и Мишле и Карлајл не могу да објасне ток Француске револуције без детаљног представљања Робеспјеровог (Maximilien Robespierre) лика, а виговац Меколи прославља краља Вилијама III као јунака Славне револуције.[62]

Но, одговори о историјском развоју понуђени од романтичарске историографије, упркос огромном успеху и популарности у сопственим државама, нису задовољили све. Нешто источније, у обновљеној Краљевини Пруској, на новооснованом Универзитету у Берлину (1810), радио је Леополд Ранке (Leopold Ranke), ношен жељом да превашњу несистематизовану историографију замени стриктним, објективним историографским методом.[63] Годину дана пре него што се запослио у Берлину, Ранке је објавио своје прво велико дело *Историја романских и германских народа од 1494. до 1535.* (1824), а у њему вероватно најчешће цитирану реченицу у историји историографије: „Историји је дат задатак да суди о прошлости и да садашњости пружи поуку на будућу корист; рад пред вама нема тако узвишен циљ, већ само жели да покаже како је заиста било.“[64] Док су романтичари инсистирали на примерима и поуци, Ранке се тих ствари одрицао. Ранкеову праксу одликовао је непрестани, темељни архивски рад, праћен минуциозном критиком извора.[65] Свој строги емпиризам преносио је на ученике, и убрзо је берлинска школа научне историографије постала паневропски пример.[66] Веру у могућност научне спознаје

---

[60] Michael Bentley, “Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography Since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley (London, New York: Routledge, 1997), 397.

[61] Постоје и снажни аргументи да је непрецизно историчаре попут Меколија и Мишлеа називати романтичарима, због великих разлика у њиховом писању и романтичарској књижевности и филозофији њиховог времена и времена које им је претходило. Прецизнији израз би био „пост-просветитељски“, али се на овој терминолошкој недоумици не морамо задржавати због тога што је за овај рад од секундарног значаја. Више о проблему у: Thomas N. Baker, „National History in the Age of Michelet, Macaulay, and Bancroft“, *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer and Sarah Maza, Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002. 186–188.

[62] Исто, 398–403. Такође: Mirjana Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi* (Zagreb: SNL, 1980), 89–91.

[63] M. Bentley, “Introduction: Approaches to Modernity“, 406. Вреди напоменути да је Ранкеов претеча, који је имплицитно најавио методолошке промене у историографији, био данско-немачки историчар Бартолд Георг Нибур (Barthold Georg Niebuhr) (Mirjana Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, 93–94).

[64] „Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nützen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen; so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß zeigen, wie es eigentlich gewesen.“ (Leopold Ranke, „Vorrede zur ersten Auflage der Gescichten der romanischen und germanischen Völker“, *Sämmtlichen Werke XXII* (Berlin: Duncker & Humboldt, 1876), vii. према Ерлинг Сандму, *Време и историја. О пореклу савремене историографије и историјским питањима* (Лозница: Карпос, 2019), 118–119.) Слично Ранкеу размишљао је и оснивач Универзитета у Берлину, Вилхелм фон Хумболт (Wilhelm von Humboldt), када је нешто раније написао да је задатак историчара да што потпуније представи оно што се догодило: „Die Aufgabe des Geschichtsschreibers ist die Darstellung des Geschehenen. Je reiner und vollständiger ihm diese gelingt, desto vollkommener hat er jene gelöst.“ (Wilhelm von Humboldt, *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers. Betrachtungen über die bewegenden Ursachen der Weltgeschichte. Latium und Hellas* (Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1933), 80)

[65] Harry Liebersohn, „German Historical Writing from Ranke to Weber: The Primacy of Politics“, *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer and Sarah Maza (Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002). 167.

[66] Е. Сандму, нав. дело, 121.

прошлости појачавала је још једна интелектуална мода 19. века, позитивизам, који је подразумевао одсуство метафизичког и примену закона природних наука при изучавању друштва. Његови елементи били су евидентни и код Ранкеа.[67] Елемент Ранкеове филозофије историје који његови следбеници нису усвојили био је управо метафизички – његова је жеља била да проучавањем различитих историјских епоха појми Бога.[68]

Институционализација историје као науке коју проучавају специјализовани стручњаци није се догодила преко ноћи. Најбрже се овај процес одвијао у Немачкој. Док су прваци европске дипломатије, предвођени Бизмарком (Otto von Bismarck), цртали нове границе европског дела Османског царства током Берлинског конгреса 1878. године, у истом граду историчари су радили на осам катедри. У главном саксонском граду, Лајпцигу, постојао је исти број катедри за историју на тамошњем Универзитету.[69] Ранке је тада био осамдесеттрогодишњи пензионер, који се спремао да пре смрти објави велику светску историју. Смрт га је прекинула 1886. године, када је са својим делом доспео до 12. века.[70] Упоредимо ли број немачких катедри са француским, уочићемо значајну дискрепанцу. У главном граду Треће Републике 1878. године радиле су тек две катедре специјализоване за историју.[71] Значајна разлика у историографској инфраструктури може да се припише специфичностима немачке националне интеграције, засноване на вернакуларној мобилизацији и посезањем за заједничком прошлошћу, која се разликовала од француског, британског или америчког модела.

Историчари су своје резултате истраживања почели да објављују у специјализованим часописима. И на том пољу, не чуди, модел је настао у Немачкој. Био је то *Historische Zeitschrift*, утемељен 1859. године. Први уредник часописа, Ранкеов ученик Хајнрих фон Зибел (Heinrich von Sybel) у уводном тексту часописа најавио је научност, и доследност „истинском методу“ („die wahre Method“) историјског истраживања, не пропустивши да дисквалификује поглед на историју радикала и ултрамонтаниста.[72] Радило се о правцима пореклом из Француске, где је најпре ултрамонтанистички и роајалистички *Revue des questions historiques* (1866), а тек су 1876. протестант Габриел Моно (Gabriel Monod) и католик Гистав Фањиз (Gustave Fagniez) основали *Revue historique* – први историјски часопис који је декларисао своју политичку непристрасност.[73] Одлике европске историографије касног деветнаестог века, као што је француски историчар Шарл-Оливије Карбонел (Charles-Olivier Carbonell) показао на француском примеру, су: „објављивање текстова у којима се историчарево излагање ограничава на неколико уводних страница и обиље напомена на дну странице; израда монографија којима је циљ да извуку што је могуће више података из докумената који се односе на неког појединца (биографије), догађај

[67] Stephen Pumfrey, „The Scientific Revolution“, *Companion to Historiography*, 283.

[68] Е. Сандму, нав. дело, 121–122. Овај став дели и аустријско-амерички историчар Ернст Брајзах (Ernst Breisach) (Ернст Брајзах, *Историографија. Стари век, средњи век, ново доба* (Београд: Clio, 2009), 318).

[69] M. Bentley, “Introduction: Approaches to Modernity“, 430.

[70] Е. Брајзах, нав. дело, 318.

[71] Исто. Француска ће, у свеопштој трци са Немачком, током осамдесетих година 19. века значајно повећати број историјских курсева у Паризу.

[72] Heinrich von Sybel, „Vorwort“, *Historische Zeitschrift*, 1 (1859), III.

[73] M. Bentley, “Introduction: Approaches to Modernity“, 433. У англосаксонском свету, професионализација историографије ишла је другим темпом, а као први научни историографски часописи настали су *English Historical Review* (1886) и *American Historical Review* (1895).

или географски уско омеђену област; монотонија и суженост подручја која историчари обрађују: она се ограничавају на институционалну, политичку, дипломатску и војну историју.“[74]

Овакав приступ није за једину последицу имао свој декларисани циљ – научну истину. Савремена истраживања ране европске научне историографије недвосмислено су показала да су деветнаестовековни историчари, следбеници и Ранкеа и Мишлеа, пројектовали политичке проблеме сопствене савремености у прошлост. Речима америчког медиевиста Патрика Гирија (Patrick Geary), „савремена историја рођена је у 19. веку, замишљена и развијана као инструмент европског национализма.“[75] За нације у настанку је типично да буду опседнуте управо питањима нације, а за младе националне историографије један од првих циљева је стварање националног канона, националног памћења. [76] Национална историја „национализује“ прошлост, која је формирана као свеобухватни наратив.[77]

Немачки историчари су за свој основни задатак сматрали правдање немачког уједињења.[78] Поменути Зибел, и други истакнути Ранкеови ученици попут Трајчкеа (Heinrich von Treitschke) и Дројзена (Johann Gustav Droysen) у архивски рад полазили са већ спремним одговорима, који би ишли у прилог моћној Немачкој и буржоаском поретку. Дројзен је у средњовековну историју Пруске учитавао њену мисију да уједини Немачку,[79] а Трајчке није крио своју пристрасност. „Пишем за Немце“, говорио је он, као и да немачки историчар „треба и да сам осећа, и да произведе у срцима својих читалаца, радост према отаџбини.“ [80] За њега је нововековно уједињење Немачке обнова јединства које је створено хиљаду година раније.[81] И француска историографија била је потчињена нацији, и стремила је да прослави њен дух и њене вредности, без обзира на став историчара о Револуцији.[82] Спорна територија Алзас, припојена Другом Рајху 1871. године, била је тема велике расправе немачког историчара Теодора Момзена (Theodor Mommsen) и француског историчара Фистела де Куланжа (Numa Denis Fustel de Coulanges). Обојица су бранили историјско право сопствене земље на спорну покрајину.[83] Немачка и француска историографија, барем до Првог светског рата, доминантно су остале и усредсређене на догађајну историју, и ангажоване за промоцију националних циљева.[84]

---

[74] Š.-O. Karbonel, нав. дело, 94. Ове напомене о деветнаестовековном маниру посебно су значајне када се имају у виду сличне појаве у бугарској и југословенској историографији, најочигледније код историчара старије генерације, Васила Златарског и Ферде Шишића.

[75] Patrick Geary, *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope* (Novi Sad: Cenzura, 2007), 27.

[76] Ulf Brunnbauer, „Historiography, Myths, and the Nation in the Republic of Macedonia“, *(Re)Writing History in Southeast Europe after Socialism*, ed. Ulf Brunnbauer (Münster: Lit Verlag, 2004), 188–9, према: Румен Даскалов, *Историографски спорове за средновековието. Българо-сръбски, българо-македонски* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024), 19.

[77] Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 30.

[78] Patrick Bahners, “National unification and narrative unity. The case of Ranke’s German History“, *Writing National Histories*, 57.

[79] Georg G. Iggers, “Nationalism and historiography, 1789–1996 The German example in historical perspective”, *Writing National Histories*, 20.

М. Антоловић, *Историографија и политика*, 38.

[80] Heinrich Gotthart von Treitschke, *Treitschke’s History of Germany in the Nineteenth Century*, vol. 1 (New York: McBride, Nast and Company, 1915), IX.

[81] Исто, 3.

[82] Bertram M. Gordon, “Right-wing historiographical models in France, 1918–45”, *Writing National Histories*, 164.

[83] Š.-O. Karbonel, нав. дело, 96.

[84] Mirjana Gross, „Opravadanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (1974), 96. и 104.

Сличне тенденције су приметне у још једној држави насталој уједињењем – Италији. Италијански писац Алесандро Д'Анкона (Alessandro D'Ancona) говорио је како је стварање заједничке италијанске државе резултат вишевековног свесног и несвесног стремљења заједништву. По њему, тек је уједињење Италије створило услове да се напише целовита историја Италије и Италијана.[85] О начину писања историје Италије говорио је италијански историчар Пасквале Вилари (Pasquale Villari) на IV конференцији италијанских историчара у Фиренци 1889. године. Он је нагласио да је потрага за заједничком историјом читаве Италије не само научна потреба, него и патриотска дужност. Циљ је био да се докаже да Италија није вештачка творевина, него производ вишевековних процеса. Проучавање заједничке прошлости, по Виларију, било би корисно за формулисање идентитета у садашњости, и стратегије за будућност.[86] Идеје сличне италијанским биће занимљиво уочити у међуратном југословенском контексту.

Пре него што се посветимо самим јужнословенским историографијама[87], треба се још осврнути на професионализацију историографије у Хабзбуршкој монархији и Русији, силама које су биле директно заинтересоване за политичку судбину Балкана, а на чијим су се универзитетима школовали историчари чија су дела у центру пажње овог рада. У аустријској престоници, Бечу, државна власт била је врло заинтересована за инструментализацију историје. Идеолог историографије у служби очувања Хабзбуршке монархије био је историчар Јозеф Александер Хелферт (Joseph Alexander Helfert), који је вршио функцију помоћника министра образовања. Конзервативни Хелферт је своје виђење рада на националној историји изнео 1853. године у памфлету „О националној историји и тренутном стању њеног неговања у Аустрији" („Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich"). Овај документ оцењен је као реакција на партикуларне националне захтеве које су изнели револуционари 1848. и 1849. године.[88] Он је промовисао изучавање националне историје које би обухватало политички јединствену територију, а не појединачне етничке групе. Ова, „отаџбинска историја" (vaterländische Geschichte) имала је за јасан циљ превазилажење проблема мултиетничности у хабзбуршким земљама.[89] Велику Аустрију Хелферт је правдао као нужност, којој је божје провиђење дало задатак да помири различитости унутар себе и створи нови квалитет.[90] Институција која је требало да допринесе стварању заједничке аустријске историје настале су недуго након револуционарних година 1848–1849. За развој медиевистике у хабзбуршким земљама кључан је рад Института за истраживање аустријске историје (Institut für Österreichische Geschichtsforschung), који је формиран 1854. године, по узору на париски École des Chartes,[91] а фокус је био на развоју помоћних историјских наука. Овај Институт биће радно место неколицини будућих југословенских историчара.

---

[85] Mauro Moretti, "The search for a 'national' history. Italian historiographical trends following unification", *Writing National Histories*, 111.

[86] Исто, 114.

[87] То јест, бугарској, словеначкој, српској и хрватској историографији.

[88] Walter Leitsch, "East Europeans Studying History in Vienna (1855-1918)", *Historians as Nation-Builders. Central and South-Eastern Europe*, eds. Dennis Deletant, Harry Hanak (London: The Macmillan Press, 1988), 139–140.

[89] Термин „хабзбуршке земље" овде се користи да би се назначила различитост између делова тадашњег Аустријског царства, али са свешћу да је за време министра унутрашњих послова Александра фон Баха (Alexander von Bach), од 1849. до 1859. године, била укинута посебност појединачних крунских земаља, у корист унитарне Аустрије. (више у: Alan J. P. Taylor*, The Habsburg Monarchy. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (London: Hamish Hamilton, 1976) 83–86).

[90] W. Leitsch, "East Europeans Studying History in Vienna (1855-1918)", 141.

[91] École des Chartes, данас École Nationale des Chartes, основана је 1821. године у Паризу, наредбом краља Луја XVIII. У духу бурбонске рестаурације, чији је елемент била загледаност у средњи век, непосредна жеља оснивача је била да

Поред тога, не треба изгубити из вида да су упркос Институту интелектуалци истраживали и партикуларне историје народâ Монархије. Један од водећих савремених аустријских медиевиста, Валтер Пол (Walter Pohl), сматра да су хабзбуршке земље фасцинантна студија случаја због тога што су из истог интелектуалног миљеа потекли међусобно непомирљиво супротстављени национализми.[92] По њему, фокус словенских интелектуалаца на рану средњовековну државност Хрватске, корушких Словенаца, Велике Моравске, Пољске, био је у служби оправдавања потенцијалне модерне државности Словена у Монархији.[93]

Партикуларни национални историјски наративи током друге половине 19. века надјачали су наратив о заједничкој прошлости хабзбуршких земаља.[94] Међу Чесима и Словацима, појавили су се историчари који су наставили рад на националној интеграцији коју су предводили романтичари Франтишек Палацки (Palacký), Јан Колар (Ján Kollár) и Павол Јозеф Шафарик (Šafárik). Шафарик, словачки протестант, посебно је значајан за помен због својих веза са српском елитом (био је директор новосадске Српске православне гимназије 1819–1833), свог животног дела *Словенске старине* (*Slovanské starožitnosti*, Праг, 1837. и 1862), и због тога што је његов унук, чешки историчар Константин Јиречек, постао најзначајнији аустријски стручњак за питања српског и бугарског средњовековља.[95]

Шафарик је *Словенским старинама* оповргао уврежено мишљење да Словени нису индоевропског порекла, и ударио темеље за историјска и филолошка истраживања раносредњовековне словенске прошлости.[96] Славистика је у Аустрији почела да се профилише као легитимна научна дисциплина, а 1849. године у Бечу је изучавању словенских језика посвећена универзитетска катедра. На њено чело постављен је Штајерац, ученик Јернеја Копитара[97] и један од вођа словеначког националног покрета током Револуције 1848–1849, Франц Миклошич. Миклошич је на челу Катедре остао до пензије, која му је додељена 1885. године.[98] Иако је Миклошич понајвише био посвећен питањима компаративне словенске граматике, значајан је и због тога што је објавио збирку извора за српско средњовековље *Monumenta Serbica* (1858).

Славистику у Бечу, након Миклошича, преузео је Хрват Ватрослав Јагић, а Катедру је 1893. године појачао поменути Јиречек. За разлику од Јагића, који је првенствено био фокусиран на језичка питања[99], Јиречек се посветио истраживању словенске историје. Још као младић написао је, у јеку Велике источне кризе, *Историју Бугара* (*Dějiny národa bulharského/Geschichte der Bulgaren*, 1876). Од 1879. до 1884. Јиречек је вршио високе државне функције у вези са просветом у Бугарској, а пре доласка у Беч предавао је на прашком Универзитету. Јиречек је за

оспособи стручњаке за разумевање старих повеља и рукописа кроз изучавање помоћних историјских наука, попут палеографије. (https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89cole_Nationale_des_Chartes, приступљено 27. маја 2022. године)

[92] Walter Pohl, „National Origin Narratives in Austro-Hungarian Monarchy“, *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, eds. Patrick J. Geary, Gábor Klaniczay (Leiden, Boston: Brill, 2013), 15.

[93] Исто, 35.

[94] Исто, 49.

[95] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 32–33, 44–45.

[96] Исто, 45.

[97] Јернеј Копитар (1780–1844) је био филолог и цензор, познат по свом раду на кодификацији словеначког језика и значајном утицају на реформу српског књижевног језика кроз сарадњу са Вуком Караџићем.

[98] Tomo Maretić, „Život i kńiževni rad F. Miklošića“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički*, knj. 36, 1892. 46–48.

[99] „Jagić, Vatroslav.“ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Приступљено 26. априла 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/jagic-vatroslav>

собом оставио обимно дело о балканском средњовековљу.[100] Његов значај је умногостручила професура, јер су водећи историчари међуратне Југославије били управо његови ђаци.

У Руској империји, у којој су се бугарски и српски историчари такође школовали и усавршавали, током 19. века, историја се изучавала на све бројнијим универзитетима. Поред старијег, Московског, историја се на руском језику изучавала у Харкову, Казању и Санкт Петерсбургу, на пољском у Виљнусу, на немачком у Дорпату (данашњи Тарту, у Естонији). Број професионалних историчара почео је нагло да расте током владавине цара Александра II (1855–1881)[101], пратећи немачки тренд. Историцистички утицаји су тада већ били присутни, посебно у делима историчара тзв. скептичке школе. Историчари Михаил Каченовски (Каченовский, Михаил Трофимович) и Николај Пољевој (Полевой, Николай Алексеевич) експлицирали су да им је узор данско-пруски историчар, Ранкеов претеча, Нибур (Barthold Georg Niebuhr).[102] Ипак, критички приступ Пољевоја у његовом шестотомном делу *История русского народа* (*Историја руског народа*) наишао је на осуду и одбацивање руске интелигенције[103], која је била задовољнија надахнутијим погледом Николаја Карамзина (Карамзин, Николай Михайлович) *История государства Российскаго* (*Историја руске државе*).[104]

Посебан приступ историји нудили су словенофили, интелектуална струја деветнаестовековне Русије која је за циљ имала да покаже посебност и првенство Словена. Константин Аксаков (Аксаков, Константин Сергеевич) тако је тврдио да је Русија у потпуности другачија од Запада због своје историје. У њеном темељу су, по њему, православље, одсуство експанзионизма и комуналност.[105] Исток и Запад као есенцијално супротстављени полови опстаће као појмови и у бугарској и у југословенској историографији, мада се том феномену не може приписати искључиво руско порекло.

Словенофилско тумачење историје остало је, ипак, у мањини кроз читав 19. век. Доминантна, московска школа историографије, установљена је деловањем Ранкеовог и Мишлеовог ђака – Сергеја Соловјова (Соловьёв, Сергей Михайлович). Соловјовљеви погледи на руску историју снажно су утицали на његовог наследника Василија Кључевског (Ключевский, Василий Осипович). Њих двојица су заступали тезу да руску историју треба посматрати као јединствену целину, не би ли се уочила еволуција институција до њихових скорашњих форми.[106]

Карактеристика истакнутих руских историчара с краја 19. и почетка 20. века је њихово противљење устројству њихове државе. Богата биографија руског историчара и политичара Павла Миљукова (Милюков, Павел Николаевич) илустративан је пример. Као студент Московског универзитета, Миљуков је био под утицајем умерено либералних ставова професора Кључевског. Као свршени историчар, Миљуков је након серије предавања која су предвиђала будућу победу потлачених у Русији интерниран у Рјазању. Убрзо, 1897. године, понуђено му је професорско место у Софији, које није одбио. На Вишем училишту у бугарској престоници

[100] Позната су његова дела о српској историји (*Geschichte der Serben*, I–II, 1911–18; *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I–IV, 1912–19), као и сарања са Лајошем Талоцијем (Thallóczy Lajos) и Миланом Шуфлајем на објављивању дипломатичког зборника *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* (1913).

[101] George Vernadsky, *Russian Historiography. A History* (Belmont, Mass.: Nordland Publishing Company, 1978), 48.

[102] Исто, 60–63.

[103] Делом због његовог односа према украјинској историји.

[104] Један од гласнијих критичара Пољевоја био је сам Пушкин. G. Vernadsky, *Russian Historiography. A History*, 65.

[105] Исто, 85–86.

[106] Исто, 131–132.

дочекао га је млади Васил Златарски, који ће у међуратном периоду бити најзначајнији бугарски историчар.[107]

Још једна снажна веза руске и бугарске историографије у 19. веку лежи у томе што су очеви бугарске историографије, Марин Дринов и Спиридон Палаузов интелектуално обликовани на руским универзитетима. Ваља поменути да је један од важнијих историчара деветнаестовековне Србије био руски ђак. У питању је био Пантелија Срећковић, о коме ће касније бити речи у контексту расправе која је обележила институционализацију историје као науке у Београду. Поред њега, кратко су се у Русији усавршавали и историчари који су студије завршили у Бечу, код Јиречека – Јован Радонић и Станоје Станојевић.[108]

Европу је, у периоду од Француске до Руске револуције, као што смо видели, тресла историјска грозница. У вишедимензионалном надметању националних држава и мултинационалних царстава посезало се за историјским аргументима, као да је прошла стварност била део арсенала за финални обрачун. Ипак, било би ограничено закључити да је историографија била само слушкиња политике. Доминација научног погледа на свет претворила је Ранкеове методолошке постулате у аксиоме модерног историографског проучавања, а манија сакупљања и објављивања извора задуго је учинила доступним документе о минулим временима.

Историчари, који ће у међуратном периоду чинити југословенску и бугарску академску елиту, преузели су принципе пруске школе без обзира да ли су студирали у Немачкој, Аустро-Угарској или Руском царству. Неки од њих, били су део *планиране елите*[109], стипендирани од стране Србије[110] или Бугарске[111] током школовања у једном од наведених царстава. Ипак, они који су на Универзитету у Београду предавали националну и општу историју нису долазили из редова тих стипендиста. Напротив, они су били грађани суседне Хабзбуршке монархије.[112]

Млађи међуратни историчари који су у фокусу овог рада били су наследници претходне генерације која је стварала у „златно доба историографије“, доба Момзена, Фистела де Куланжа и Миљукова.[113] Због тога се поставља питање да ли су и њихова дела, попут дела њихових европских колега, била „окрвављени мачеви“ о којима пева Алфред де Мисе. Због тога, биће представљене и упоређене најважније епизоде из историје националне интеграције Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца, првенствено у 19. и почетком 20. века, са посебним освртом на развој југословенске идеје. Поред тога, биће понуђена скица настанка модерних историографија у сва четири контекста, као предуслов за разумевање наслеђа на које се ослањала међуратна историографија.

I.2. Национална интеграција и историја историографије до 1918. године

Национална интеграција је појам који је у југословенској историографији популаризовала Мирјана Грос, а под утицајем чехословачког историчара Мирослава Хроха (Hroch) и његове

[107] Исто, 150. Познатији део Миљуковљеве биографије у вези је са његовом политичком каријером, од 1906. године када је постао члан Думе, до 1918. године када је напустио Русију, у жељи да у западној Европи пронађе савезнике за борбу против бољшевика (Исто, 156).

[108] Р. Михаљчић, „Филозофски факултет у Београду – Одељење историјских наука“, *ЕСИ*, 128.

[109] Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, 2003), 257, 265.

[110] Исто, 212–213.

[111] Васил Златарски био је стипендиста бугарског Министарства народне просвете. (*Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски* (София: Държавна печатница, 1925), V)

[112] Стипендисти српске државе предавали су античку историју (Никола Вулић) и историју Византије (Драгутин Анастасијевић).

[113] Е. Брајзах, нав. дело, 361.

теорије развоја национализама у источноевропском контексту. Грос је овај појам дефинисала на следећи начин:

> „Под појмом 'национална интеграција' разумијем процес у току којега се постепено превладавају локализми и регионализми етничке заједнице, ствара се политичка заједница и развијају увјети за економску концентрацију и културну хомогенизацију националне заједнице. При том јача осјећај идентитета појединаца и група с националном цјелином уз развој националних идеологија и митова те вриједносних норми. (…) Израз и носилац процеса националне интеграције јест 'национални покрет', у којем најприје судјелује одређена језгра 'родољуба' да би напосљетку обухватио углавном све друштвене слојеве и постао масован.“[114]

Од националне интеграције, која је била процес који је пратио модернизацију, разликује се ужи појам национално-интеграцијске идеологије, које подразумевају свестан рад на националној интеграцији.[115] Дисеминација ове идеологије се одвија у фазама, од малобројне елите до масовног национализма, следећи Хрохову схему о фазама развитка национализма недоминантних етничких група у три фазе – А, В и С. У фази А (*научној фази*) усамљени интелектуалци постају заинтересовани за језик, културу и историју етничке групе коју сматрају својом. У фази В национална идеја се шири ван уског круга на „национално свесне“ појединце који даље промовишу националну идеју кроз различита друштва и институције. То је *фаза патриотске агитације*. Током фазе С, *фазе масовног националног покрета*, већина становништва саучествује у националном покрету и национално се идентификује спрам њега. Прелазак из фазе В у фазу С није историјска неминовност.[116] Историчари су, како ће да буде приказано, били кључни актери у фазама А и В јужнословенске националне интеграције, мада не треба потценити значај историје ни у фази масовног национализма. На ширем плану, разумевање фаза националне интеграције од суштинске је важности за ову студију, због тога што је у међуратном периоду, како ће да буде представљено, учињен свестан покушај одозго да југословенска национална интеграција пређе из фазе В у фазу С.[117]

Теорије национализма дуго су биле у потрази за објашњењем и уопштењем различитих случаја национално-интегративних процеса у Европи источно од линије Шћећин-Трст. Хрохову схему треба допунити са неколико напомена које су корисне за разумевање јужнословенских националних интеграција и оне неуспеле, југословенске. Најпре, националне интеграције спроведене су широком дисеминацијом идеологије национализма, који Ернест Гелнер дефинише као „политички принцип који подразумева да политичко и национално јединство треба да буде конгруентно“[118], то јест да политичке границе државе треба да се подударају са границама између нација. Нацију од етније управо и разликује територија, по Ентонију Д. Смиту.[119] Његова дефиниција нације врло је корисна за даље разумевање национално-интеграцијских процеса међу

---

[114] Mirjana Gross, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi* (Zagreb: Liber, 1981), 180. према Nikola Tomašegović, „Nacija, ideologija, modernizacija: Mirjana Gross i istraživanja nacije i nacionalizma“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 1 (2022), 152.

[115] N. Tomašegović, „Nacija, ideologija, modernizacija“, 153–154.

[116] Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller Europeans Nations* (Cambridge: University of Cambridge, 1985), 22–24.

[117] Милорад Екмечић је у синтези *Стварање Југославије* југословенску националну интеграцију поделио на четири фазе пре уједињења: 1) доба веровања, 2) доба културе, 3) доба политике, 4) доба насиља. Иако је оваква периодизација више комплементарна него супротстављена Хроховој, за потребе студије ће у фактографском смислу бити значајнија Екмечићева синтеза, а Хрохова типологија ће да буде употребљивија као парадигма.

[118] Ернест Гелнер, *Нације и национализам* (Нови Сад: Матица српска, 1996), 11.

[119] Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 68.

Јужним Словенима: „Нација је, тврдили смо, *именована људска популација која поседује заједничку историјску територију, заједничке митове и историјска сећања, масовну, јавну културу, заједничку економију и заједничка законска права и дужности за све припаднике*.“[120] Смит је разликовао два облика генезе нација, бирократску инкорпорацију и вернакуларну мобилизацију. Први облик претпоставља латералну етнију која дисеминира доминантну етничку у културу у оквиру постојеће политичке јединице.[121] Насупрот њој, приликом вернакуларне мобилизације недоминантна етнија се окупља вертикално, око језика, и ствара „одоздо“ национални покрет независан од постојећих државних граница.[122]

Крајњи циљ националноинтегративног процеса је не само дисеминација националне идеје или сентимента, него, у коначници, конституисање независне и признате националне државе. То ће да буде уочљиво као крајњи циљ свих јужнословенских национализама, и остаће у сржи тензије између југословенског национализма и партикуларних национализама народа који ће ући у Југославију. Важно је, пре историјског прегледа, напоменути да Смитови модели бирократске инкорпорације и вернакуларне мобилизације не могу да се примене на јужнословенски случај идеалнотипски. Наиме, српска национална интеграција дешавала се и у облику вернакуларне мобилизације у Османском царству и Хабзбуршкој монархији, и у облику бирократске инкорпорације у аутономној Кнежевини Србији и Кнежевини Црној Гори. Исти случај може да се примети и у бугарском и у хрватском контексту, због постојања аутономних територијалних јединица са националним предзнаком, али и деловања национално-интегративних процеса ван граница Кнежевине Бугарске и Краљевине Хрватске и Славоније. Словеначка национална интеграција, како ће бити показано, спроведена је као права вернакуларна мобилизација, где се „Уједињена Словенија“ тек замишљала као територија на којој се говоре словеначки дијалекти, која би морала да буде издвојена из различитих политичких јединица Аустријског царства. Пошто ће бити говора и о југословенској националној интеграцији, она се пре историјског прегледа може окарактерисати као пример вернакуларне мобилизације, где је као вернакулар посматран шири континуум међусобно мање или више разумљивих јужнословенских дијалеката, који је краткотрајан бирократско-инкорпорацијски период имала у време диктатуре краља Александра. Југословенска нација је, дакле, била историјска могућност, која се није остварила.[123] Ирски социолог Синиша Малешевић разлог за то налази у институционалној слабости међуратне државе.[124] Неуспех југословенске националне интеграције, ипак, није разлог да се њеном току не посвети пажња, поготово у студији која ће пратити историографски елемент југословенског националног пројекта.

I.2.1. Бугари

Бугарска национална интеграција, започета у тзв. *препороду*[125], одвијала се најпре у Османском царству, а довршена је тек после у аутономној, па независној Бугарској.[126] Консензус бугарских препородитеља био је да бугарска национална свест постоји у народу, и да само треба да се пробуди, што је идеја која је била сасвим у складу са европским тумачењима нације тога времена. Пре него што је Бугарска настала као аутономна кнежевина 1878. године, током читавог

[120] Исто.
[121] Исто, 91–92.
[122] Исто, 101.
[123] Siniša Malešević, *Nationalism As a Way of Life. The Rise and Transformation of Modern Subjectivities* (Cambridge University Press, 2025), 184.
[124] Исто, 198–199.
[125] Бугарски препород је дефинисан као „свестран историјски процес сазревања, припреме и остваривања бугарске националноослободилачке и грађанскодемократске револуције“. Група аутора, *Историја Бугарске* (Београд: Clio, 2008) 171.
[126] Румен Даскалов, *Между изтока и запада. Български културни дилеми* (София: ЛИК, 1998), 213.

19. века бугарску националну пропаганду предводила је интелигенција, најпре из црквених, а потом и из лаичких кругова. Испрва се део бугарске елите борио за школску аутономију, то јест да бугарски буде наставни језик у школама, како би се смањио утицај грчког.[127] Крунски успех ове фазе било је оснивање Одбора бугарске цркве Свети Стефан у Цариграду, која је координисала бугарско школство у Османском царству од 1860-их година.[128] Потом, фокус је била борба за црквену аутономију (опет у односу на Грке), која је крунисана оснивањем Бугарске егзархије 1870. године, „државе усред државе“ у оквиру Османског царства.[129] Обележје треће фазе бугарског националног покрета било је национално-револуционарно оружано деловање разних формација у Османском царству, чији је циљ био контрола над територијама које је, по њима, требало да припадну бугарској држави.[130] Улога историје била је и у бугарском препороду изразито важна. Поглед водећих препородитеља био је уперен ка прошлости, у потрази за златним добима бугарске историје, а нарочито ка победама средњовековне Бугарске над Византијом. Ове победе требало је да, анахронистичком аналогијом, инспиришу савремене Бугаре у борби против Грка.[131]

Као први бугарски препородитељ посматра се човек запамћен због свог историографског дела – Пајсије Хиландарски (1722–1773). Његово дело, *Историја славјанобугарска* (*История славянобългарска*), завршено је 1762. године, а настало је на основу постојеће литературе и извора доступних на Атосу, али и грађе коју је Пајсије прочитао приликом боравка у Сремским Карловцима.[132] Пајсијев експлицитни циљ био је да људе бугарског рода поучи историји сопственог народа, не би ли им, како тврди историчар Бојан Митровић, „осветлио путеве етничког идентитета.“[133] Прави одјек Пајсијево дело имало је тек средином 19. века. *Историја славјанобугарска* доживела је своје прво штампано издање 1844, а актуелном ју је учинио и истакнути бугарски револуционар и историчар Георги Раковски објавивши је у једином броју часописа *Българска старина*.[134] Пајсије Хиландарски ударио је темеље тзв. романтичарској историографији, експлицитно патриотској, у коју се као осамнаестовековни настављачи убрајају анонимни монах манастира Зограф и јеросхимонах Спиридон. Деветнаестовековне романтичарске погледе на бугарску историју понудили су поменути Раковски, као и препородитељи Васил Априлов и Гаврил Крстичевич (Кръстичевич).[135]

Основне одлике бугарске романтичарске историографије су, по савременом бугарском историчару Румену Даскалову, поглед на историју из субјективне, „наше“, перспективе, посезање за древношћу и величанственошћу сопствене историје, разграничавање од непријатеља, као и квалификација владара као „великих“ или „слабих“.[136] У одсуству националне античке прошлости, бугарским препородитељима у Османском царству средњовековна историја послужила је као

[127] Исто, 214. и „Bulgarian“, *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, 2, ed. Joep Leersen, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018. 711.

[128] *Историја Бугарске*, 186.

[129] Петърь Никовь, *Възраждание на България народъ* (София, 1929), 2–7. Према М. Екмечић, *Стварање Југославије. II* (Београд: Просвета, 1989), 168.

[130] Р. Даскалов, *Между изтока и запада*, 214–215.

[131] Diana Mishkova, *Rival Byzantiums*. *Empire and Identity in Southeastern Europe* (Cambridge; New York: Cambridge Universtiy Press), 2023. 56–59.

[132] Jacqueline Sampimon, *Becoming Bulgarian*, *The articulation of Bulgarian identity in the nineteenth century in its international context: an intellectual history*, [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. Uitgeverij Pegasus, 2006, 91.

[133] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 21.

[134] Исто, 25. Према: Светозар Игов, *Историја нове бугарске књижевности* (Београд: Филип Вишњић, 2004), 59.

[135] Румен Даскалов, *Големите раскази за Българското средновековие* (София: Рива, 2018), 58–59.

[136] Исто, 59.

инспирација за изградњу националног осећања. Славну прошлост прекинуло је турско ропство, које треба да збаци управо препорођени бугарски народ.[137] Поред ослобођења од османске власти, циљ препородитеља била је и еманципација Бугара од грчкојезичне цркве и образовања, те је у историографију пројектована идеја о непрестаном супротстављању средњовековне бугарске државе и Византије.[138]

Предводницима бугарског препорода, попут Георгија Раковског, није била страна идеја о јединственој југословенској држави која би наследила Османско царство на Балкану. Оваква идеја посебно је била актуелна 1860-их година, за време владавине кнеза Михаила Обреновића у Србији и у току припрема за велику антиосманску побуну на Балкану.[139] Револуционари Васил Левски и Љубен (Любен) Каравелов, који ће играти значајну улогу у бугарском устанку током Велике источне кризе (1875–1878), одржавали су тесну везу са Уједињеном омладином српском.[140] Поред „балканског театра“ у ком се одвијала бугарска национална интеграција, местимично испреплетена и повезана са оном српском, значајан рад на конституисању бугарског националног наратива оставили су бугарски интелектуалци базирани у Русији. Они су, за разлику од прве фазе бугарске историографије, коју су чинили клирици из Османског царства, били световњаци.[141]

Оснивачима критичке бугарске историографије сматрају се Спиридон Палаузов (1818–1872) и Марин Дринов (1838–1906).[142] Старији, Палаузов, рођен је у Одеси и читав је живот, не рачунајући боравке у Француској и немачким земљама, провео у Русији. У Санкт Петерсбургу је магистрирао 1852. године на теми *Век бугарског цара Симеона* (*Век Българского царя Симеона*), због чега се сматра за првог професионалног бугарског историчара.[143] Свој рад о четрнаестовековној историји југоисточне Европе није завршио.[144] Палаузов је одржавао везе са бугарским препородитељима и прихватао је програм њихове националне политике. Препородитељске идеје су се у Палаузовљевим делима исказивале како у избору тема, тако и у аргументацији о националном златном добу у време Симеона или историјском праву на самосталну црквену управу.[145] Палаузов је сковао и нови термин, „византизам“, који ће опстати у бугарској историографији ознака за штетни утицај Византије на бугарску средњовековну елиту.[146] Овај израз посебно је важну улогу имао у међуратном делу Петра Мутафчијева.

Фигура Марина Дринова у историји бугарске историографије је монументалнија него Палаузовљева. Дринов је рођен у Панађуришту, у Османском царству, али се школовао у Русији. Доцент је постао 1873. године, у Харкову, а у привременој руској влади у окупираној Бугарској је 1878. године постао министар народног образовања. Био је међу важнијим факторима у избору Софије за главни град и оснивач Народне библиотеке.[147] Ипак, његов боравак у Бугарској био је кратак – већ следеће године вратио се у Харков и тамо остао до смрти.[148]

---

[137] Исто, 60.

[138] Исто, 81; D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 26.

[139] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 196.

[140] Исто, 277.

[141] J. Sampimon, *Becoming Bulgarian*, 123–124.

[142] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 51.

[143] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 60. Подразумева се да се мисли на првог професионалног историчара Бугарина, у етничком смислу – Бугарска у политичком смислу није постојала за Палаузовљевог живота.

[144] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 84.

[145] Исто, 89.

[146] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 60.

[147] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 89.

[148] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 51–52.

Дриновљево писање историје такође је национално мотивисано:

> [Т]оком тешких векова бугарски народ је још био приморан и да заборави да има такве претке, а када је у нашем веку почела да се пред очима диже густа магла дубоког незнања, видео је како је одсечен од света, као несрећно сироче међу другим народима, без прошлости, без историје, без предака.[149]

Задатак историчара, како га је Дринов разумео, био је да допринесе националној самоспознаји кроз изучавање националне историје. Национални и научни рад, како и Даскалов потврђује, нису посматрани као противречни.[150] Дринов је инсистирао на важности словенског елемента у бугарској етногенези, а умањивао је значај византијског утицаја на средњовековну бугарску културу. За њега, аутентични израз народне (демократске, прогресивне) религиозности било је богумилство. Ако задржимо у виду да је Дринов писао у јеку борбе за издвајање Бугарске егзархије, можемо да се сложимо са бугарском историчарком Дианом Мишковом када пише да је Дриновљев „критички приступ" ипак у средњовековно окриље премештао њему савремене грчко-бугарске спорове.[151]

Дакле, историчари су од самог почетка бугарске државности узели учешћа у њеном обликожаву. Бугарска аутономија била је директна последица Априлског устанка 1876. године, који је трајао свега месец дана. Ипак, због свирепог одговора османских власти на побуну, заинтересовао је међународну јавност од Русије до Сједињених Држава[152] и утицао на однос великих сила према решењу „бугарског питања".[153] Бугарска аутономија на терену је обезбеђена Руско-турским ратом 1877–1878, а потврђена на Берлинском конгресу 1878. године. Зверства над бугарским становништвом подстакла су на истраживање бугарске историје тада двадесетдвогодишњег Чеха – Константина Јиречека (1854–1911). Он је у јеку политичке кризе објавио *Историју Бугара* (*Dějiny bulharského národa*, 1876). То је била прва синтеза о бугарској историји уопште, и исте године је добила немачки превод, што је умногостручило њен одјек у заинтересованој Европи. Након Берлинског конгреса, у новооснованој Кнежевини Бугарској Јиречек је вршио највише функције у вези са просветом (1879–1884), након чега се вратио у Праг. Његова последња селидба догодила се 1893. године, када је на позив Ватрослава Јагића (1838–1923) дошао у Беч, да преузме Катедру за историју Словена.[154] Истраживачки фокус му је до тада прешао на српски и албански средњи век.

Упркос Јиречековим симпатијама за бугарску ствар у Великој источној кризи, његова синтеза и данас се оцењује као непристрасни и објективни преглед бугарске средњовековне прошлости.[155] Јиречекови закључци, засновани на изворима, остаће полазна тачка будуће бугарске историографије, а теме које је он само оцртао постаће путокази за будуће студије и монографије о елементима бугарског средњовековља.[156] Неке његове оцене, попут оне о негативности

---

[149] Марин Дринов, „Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история", у: Марин Дринов, *Избрани съчинения* (в два тома), т. 1 (първо издание: *Поглед връх произхождението на блъгарский народ и началото на блъгарската история* (Пловдив, Хр. Г. Данов, 1869), 43–44. Према: Р. Даскалов, *Големите раскази*, 90. (превод са бугарског В.З.)

[150] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 91.

[151] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 93.

[152] Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920* (Seattle and London: University of Washington Press, 2000), 139.

[153] *Историја Бугарске*, 221–223.

[154] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 45–46.

[155] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 100–101.

[156] Исто, 107.

богумилства и снажења властеле по друштво средњовековне Бугарске, имаће будућег одјека, док ће његови излети у анализу расних квалитета остати као реликт научних странпутица 19. века.[157]

По оцени бугарског историчара Румена Даскалова, након што је Бугарска стекла аутономију, национализам њених елита је био првенствено иредентистички.[158] Бугарске елите су одлуке Берлинског конгреса примиле као трагично поништење претходног руско-османског Санстефанског мира и одлагање стварања велике бугарске државе која би излазила на Црно и Егејско море, и која би обухватала Пирот, Врање, Скопље, Охрид и Кавалу. Након уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије (1885)[159], бугарске елите биле су фиксиране на Македонију, као првом кораку ка остварењу „целокупне Бугарске", која би излазила на Црно, Егејско и Јонско море („България на три морета").[160]

У Софији, која је изабрана за главни град, оснивају се институције националног карактера: Висока школа (Висше училище, 1888), па Универзитет (1904), национални музеј, театар, библиотека.[161] Бугарско књижевно друштво (основано 1869, претеча Бугарске академије наука) из румунске Браиле прелази у Софију већ 1878. Ударени су темељи државе чијим елитама су границе утврђене 1885. биле претесне. Управо ће у Високој школи, недуго након оснивања, почети да предаје Васил Н. Златарски (1866–1935). Он је од краја 19. века до смрти био централна личност бугарске критичке медиевистике[162], а због његовог значаја у међуратном периоду тек ће бити више речи о њему.

Границе нацртане у Берлину оставиле су далекосежне последице по аспирације елита бугарског западног суседа – Србије. Босну, првенствени циљ територијалне експанзије аутономне Кнежевине Србије, окупирала је Аустро-Угарска, светска сила са којом режим Милана Обреновића није имао капацитета да се чеоно сукоби. Независна Србија је, зато, преусмерила поглед са запада на југ и усредсредила се на проширење долином Вардара ка Солуну. Територије, које су називане Старом и Јужном Србијом, а које су се добрим делом подударале са територијом османског Косовског вилајета, постале су мета све интензивнијег српског просветног, дипломатског и паравојног присуства.[163] Вишедимензионални, вишедеценијски српско-бугарски спор око Македоније могао је да почне.[164] Једно од важнијих „бојишта" у овом спору била је и историографија[165], а међуратној кулминацији дебате биће посвећено потпоглавље.

---

[157] Stefan Detchev, "Between Slavs and Old Bulgars: 'Ancestors', 'Race' and Identity in Late Nineteenth-Century Bulgaria", *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, eds. Patrick J. Geary and Gábor Klaniczay, Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2013. 351–352.

[158] Р. Даскалов, *Между изтока и запада*, 219.

[159] Формално, до 1908. године, уједињење није спроведено до краја. Од 1885. бугарски кнез био је уједно и генерални гувернер (генерал-губернатор) Источне Румелије. Бугарско уједињење посматрано је из Србије као проблем, због чега је дошло и до краткотрајног рата 1885–1886. између независне Краљевине и аутономне Кнежевине. Победила је Бугарска, и стање се вратило на *status quo ante bellum*. (C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States* (2000 ed.), 165–167)

[160] Р. Даскалов, *Между изтока и запада*, 219.

[161] Исто, 245–246.

[162] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 107.

[163] Иван Илчев, *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1996), 101.

[164] О српско-бугарским везама пре 1878. године, које нису наговештавале овакав чеони сукоб, више у: J. Sampimon, *Becoming Bulgarian*, 34–37.

[165] Види: Р. Даскалов, *Историографски спорове за средновековието*, 35–101.

Повод за кодификацију новог бугарског националног наратива пронађен је у церемонији обележавања хиљаду година од смрти светог Методија, 1885. године. Центар обележавања јубилеја смештен је у Софију, у коју су се окупили ученици из читаве, жељене, санстефанске Бугарске. Трновски митрополит Климент (Васил Друмев), један од најистакнутијих тадашњих бугарских политичара, славећи Ћирила и Методија, у свом говору пред Народном скупштином (Народно събрание) је подсетио да Македонија и Тракија треба да припадну Бугарској.[166] Прославу солунске браће употпунили су још и говор кнеза Александра Батенберга, као и говори истакнутих бугарских интелектуалаца и политичара, попут Васила Стојанова и Марка Балабанова. Стојанов је у санстефанској Бугарској видео испуњење дела Ћирила и Методија, а Балабанов је замишљао ширу словенску конфедерацију, која је најпре требало да се оствари на пољу културе.[167] Треба напоменути да средњовековни бугарски владари нису до првих деценија 20. века играли значајну улогу у бугарској политици историје, али да ће се до међуратног периода њихове представе развити.[168]

Савремена истраживања бугарских деветнаестовековних уџбеника приказују доминацију експанзионистичких наратива и пожељног менталног мапирања отаџбине, чије су границе много шире од државе у којој се уџбеник издаје, макар у учионици. У бугарским школама говорило се о свим деловима санстефанске Бугарске, са акцентом на простор Кнежевине Бугарске, Источне Румелије и Македоније.[169] Иако су и Северна Добруџа, јужна и источна Тракија и Поморавље такође били део замишљене, будуће Бугарске, Македонија је била првенствени циљ бугарске експанзије.[170]

У контексту Младотурске револуције, Бугарска је 22. септембра 1908. године, у дослуху са аустро-угарским двором, прогласила независност од Османског царства. Независна Краљевина Бугарска (Царство България) обухватала је територије Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, до тада већ *de facto* уједињене, а бугарски владар Фердинанд I Сакс-Кобург-Гота понео је титулу „цар на българите“.[171] С обзиром да се није прогласио за цара (краља) Бугарске, него Бугара, Фердинанд I сигнализовао је шире владалачке амбиције. Оне нису биле нарочита тајна. Након смрти своје супруге, кнегиње Марије Луизе (1870–1899), Фердинанд је дао да се изради постхумни портрет, који је његову супругу представљао као средњовековну царицу под ауспицијама Богородице. Композицију, коју је насликао Иван Мрквичка, окружују рељефи њој потчињених народа – Бугара, Јевреја, Грка, Срба, Турака и „Цигана“.[172]

---

[166] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 278–279.

[167] Исто, 282–285.

[168] Исто, 462.

[169] Исто, 163. И српски, и хрватски и словеначки деветнаестовековни и раднодвадесетовековни уџбеници историје у исто време првенствено су се бавили партикуларном националном историјом, где је протагониста колективни субјекат српског, хрватског или словеначког народа. У овим уџбеницима такође је било присутно правдање ширења националне територије. Види: Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.* (Zagreb: Globus; Školska knjiga, 1992), 180–256; О брзини интеграције територијалне експанзије у национални наратив кроз уџбенике сведочи српски случај у контексту Балканских ратова. Види: Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi*. *Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021.* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2024), 17–52.

[170] C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920* (Seattle; London: University of Washington Press, 1977), 195.

[171] R. J. Crampton, *Bulgaria* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), 177.

[172] Прилог 1.

Ипак, на практичном нивоу, бугарска елита била је приморана на компромисе зарад ширења територије. Тако је фебруара 1912. године дошло до споразума између српске и бугарске владе у вези са поделом Македоније. Граница на линији планина Голем – Охридско језеро била је, из бугарске перспективе, болан и прагматичан потез.[173] Након Првог балканског рата, када је постало јасно да велике силе инсистирају да се оформи албанска држава, стекли су се предуслови да српско-бугарско-грчко ривалство око Македоније постане рат у којем ће ове три балканске државе поделити дуго жељени плен.[174] Резултат кратког Другог балканског рата била је потпуна српско-грчка победа, а прилику да се окористе ангажманом бугарске војске у Македонији искористиле су и Румунија са североистока, и Османско царство са југоистока. Овај рат снажно је утицао на Бугарску. Његов резултат посматран је као национална катастрофа, јер су Једрене, Добруџа, и, што је најважније, готово читава Македонија остале ван бугарских граница – овај пут већином као део суседних националних држава које су биле спремне да примењују асимилаторску политику према затеченом словенском становништву.[175]

Први светски рат пружио је прилику краљу Фердинанду и премијеру Василу Радославову да, придруживши се Централним силама, под бугарску контролу ставе Македонију, али и делове „преткумановске“ Србије источно од Мораве. Ратни циљ Бугарске, који је Радославов саопштио јануара 1916. године, подразумевао је максималистички приступ територијалном ширењу државе на штету Србије, Грчке и Румуније.[176]

Но, бугарска опклада на победу немачког и аустро-угарског оружја није се исплатила, него је резултовала другом „националном катастрофом“ – поразом у рату, додатним умањењем бугарске територије, несташицом хране и екстремном политичком нестабилношћу. Краљ Фердинанд и Радославов побегли су у Немачку, оставивши иза себе младог краља Бориса (Трећег) и Софију у којој је следио напети сукоб револуционарних партија за власт. Политика националне интеграције у међуратној Бугарској, о којој ће тек да буде речи, садржаће обележја како романтичног, експанзионистичког деветнаестовековног наратива, тако и свеже успомене на две „националне катастрофе“ 1913. и 1918. године, које су сан о санстефанској Бугарској задуго учиниле неостваривим.

I.2.2. Срби

Српска национална интеграција процес је који због своје релативне сложености захтева да се пажња посвети контекстима како периферних делова Османског царства и Хабзбуршке монархије, тако и развоју две државе које су независност добиле у 19. веку – Србије и Црне Горе. Разумевање не олакшава ни то што унутар хабзбуршких земаља постоје велике локалне специфичности од Далмације до Баната, а и унутар Османског царства упадљиво су различити контекст, рецимо, Босанске Крајине и Јужног Поморавља. За потребе овог рада биће довољно да се пажња посвети елементима историје националне интеграције Срба који су одлучујуће утицали на развој српске историографије до 1918. године, тако да ће фокус да буде на Кнежевини/Краљевини Србији и њеном политичком и интелектуалном центру, Београду, као и јужноугарском српском грађанству, које је произвело претечу модерне српске историографије и неке од носилаца међуратне југословенске историографије.

Претечом се сматра архимандрит Јован Рајић (1726–1801). Он је своју *Историју разних словенских народа* написао у истој деценији када је Пајсије Хиландарски обзнанио своју *Историју*

[173] R. J. Crampton, *Bulgaria*, 193.
[174] Исто, 198–199.
[175] Исто, 202.
[176] Исто, 210.

славјанобугарску, али је Рајићево дело чекало да буде објављено све до 1793. године.[177] Иако се Рајићева *Историја* у начелу бави српском, бугарском и хрватском историјом, осам од једанаест књига посвећено је историји Срба од доласка на Балкан до 18. столећа. Ова књига је значајна јер је имала снажан одјек како међу српским грађанством у Угарској, тако и у Руском царству и немачким земљама.[178] Поред тога, Рајићева концепција и извори које је консултовао биће полазна тачка за деветнаестовековне историчаре. Његова *Историја* била је деценијама уџбеник на српском Лицеју (до 1858. године).[179] Поред тога, Рајићево дело било је једно од основа на којима је Димитрије Давидовић 1821. засновао своја *Дејанија к историји српскога народа*, која се сматрају првом историјом Срба на народном језику.[180]

Иако се о елементима српског националног програма може расправљати и када се говори о Рајићевом времену, српска национална интеграција право убрзање добија са Првим српским устанком (1804–1813). Сам Устанак почео је као сељачка побуна, а прерастао у националну револуцију током које се маштало о обнови средњовековне српске државе у њеним максималним границама,[181] како их је описао Рајић.[182] До српске независности није дошло, и на њу се након пораза устаника чекало 65 година.[183] Ипак, аутономна Кнежевина Србија, која се развијала након Другог српског устанка (1815), баштинила је тежњу за независношћу од Османског царства, за проширењем ван иницијалних граница које су се умногоме подударале са границама дотадашњег Смедеревског санџака и за самосталним одабиром владара.[184] Поред тога, након Устанка, центар српске националне интеграције постепено прелази из јужне Угарске на десну обалу Саве и Дунава[185], а Србија постаје привлачна и као потенцијални центар јужнословенског окупљања због тога што су у њој раније него другде укинути феудални односи.[186]

Нација се у 19. веку градила кроз институције, биле оне државне или приватне. За српску националну интеграцију не може да се потцени значај оснивања *Новина српских* Димитрија Давидовића 1834. године, Лицеја 1838, Друштва српске словесности, претече Академије, 1841, те Народне библиотеке и Народног музеја 1848. године.[187] Центар културних установа постао је Београд, који је од 1839. године био престоница Србије.[188] Ван Србије, вреди поменути оснивање

---

[177] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 22.

[178] Исто, 24–26.

[179] Исто, 28.

[180] Мирослав В. Поповић, *Средњовековно и национално у државној идеологији Кнежевине Србије (1815–1882)* (Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет, 2026), 117.

[181] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I* (Београд: Просвета, 1989), 96–97. и 123; Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu Polju. Istorija kosovskog mita* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2017), 191; Милош Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века* (Београд: Завод за уџбенике, 2022), 469.

[182] М. В. Поповић, *Средњовековно и национално*, 112–114.

[183] Одлагање „ослобођења и уједињења“ стварало је код српских елита дубоку фрустрацију, и испостављало специфичне дилеме у погледу државних приоритета од настанка аутономне Србије до југословенског уједињења. Види: Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2019), 217–218; о тензији између националног и демократског у идеологији српске политичке елите: Исто, 219–241.

[184] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 157.

[185] Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 237–239.

[186] Милорад Екмечић недвосмислено тврди: „Након 1815. јужнословенски ослободилачки покрети сматрају Београд својом историјском заставом водиљом.“, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 165. „Србија је постала локомотива која је вукла југословенску историју за сто наредних година.“, Исто, 166.

[187] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 399.

[188] Радош Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора* (Нови Сад: САНУ, Огранак у Новом Саду; Беседа; Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), 50.

Матице српске (1826) и њеног *Летописа* (1824), те националног позоришта у Новом Саду (1861). Паралелно са изградњом државе и институција 1815–1848. године текао је процес прихватања стандардизације српског језика по демократичном моделу који је предлагао филолог и историчар[189] Вук Караџић (1787–1864). Караџићев лист *Даница*, као и поменути *Летопис*, били су значајни и за развој српске историографије због објављивања историјских извора.[190] Испомоћ на плану објављивања извора стигла је и из Беча, јер је Франц Миклошич објавио збирку докумената *Monumenta Serbica*. Његов наследник, Ватрослав Јагић, је наставио рад на објављивању значајних средњовековних споменика и платформирао, у часопису *Архив за словенску филологију* (*Archiv für Slavische Philologie*, од 1875. године), српске и бугарске историчаре нове генерације – Илариона Руварца, Љубомира Ковачевића, Стојана Новаковића и Марина Дринова, а касније и још млађе актере, значајне за ову студију: Јована Радонића, Станоја Станојевића, Васила Златарског и Петра Мутафчијева.[191]

Ранкеов методолошки следбеник у погледу темељне критике извора био је Иларион Руварац, архимандрит фрушкогорског манастира Гргетег. Његов сукоб са Пантелијом Пантом Срећковићем, водећом фигуром српске историографије на београдском Лицеју и касније Великој школи, постало је својеврсно место памћења савремене српске историографије. Срећковић, иако је био доминантан у српским институцијама, од Руварца је био драстично мањкавији у погледу методологије и мотивације за бављењем српском прошлошћу. Срећковићево некритичко потчињавање историографског наратива програму ширења српске државе и дисквалификацији осталих јужнословенских нација (најпре Бугара и Хрвата) није добило наследника на Катедри за српску историју, јер га је 1894. наследио Љубомир Ковачевић, чији су погледи на историјску науку били слични Руварчевим. Ковачевићев избор утолико је значајнији када се узме у обзир да су његове дотадашње расправе често биле писане не би ли исправљале Срећковићеве фактографске и друге грешке у погледу на српски средњи век.[192]

А средњи век је, у тренутку дебате Руварац–Срећковић већ увелико био коришћен за промовисање историјског права и пројектовање будућег проширења српске државе.[193] Наиме, Кнежевина Србија стратешки је била опредељена да постане центар окупљања Јужних Словена, што је наведено и у *Начертанију* (1844), тајном програмском тексту Илије Гарашанина, који је умногоме био наслоњен на политику режима Милоша Обреновића, али и на утицај пољске емиграције.[194] *Начертаније* је предвиђало да би османске територије у којима живе Срби требало да постану велика српска држава, а није се одустајало ни од потенцијалног проширења на рачун јужнословенског дела хабзбуршких земаља.[195] Сам Гарашанин је више од две деценије касније, 1867. године, писао како „народност хрватска и србска једна је, југославенска, словинска.“[196]

Догађај који је деловао да ће да убрза остварење *Начертанија*, а која га је својим епилогом значајно одложио, била је Револуција 1848–1849. у хабзбуршким земљама. Наиме, српски прваци су, реагујући на најављену политику мађаризације коју су промовисали револуционари у Будиму, прогласили Српску Војводину, која је требало да обухвати Срем, Бачку, Банат и Барању. На њеном челу се ефективно нашао Јосиф Рајачић, који је уједно извикан за патријарха на Мајској

[189] Иако се Караџић, зависно од контекста у ком се помиње, може представити и другачије.
[190] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 39.
[191] Исто, 56–57.
[192] Види: I. Čolović, *Smrt na Kosovu Polju*, 213–220. Руварац и Ковачевић су, с правом, означени као „два партибрејкера“.
[193] I. Čolović, *Smrt na Kosovu Polju*, 191–192.
[194] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 474–476.
[195] Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2004), 73–74.
[196] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 195

скупштини у Сремским Карловцима (1848). Иста Скупштина прогласила је савез са Троједном краљевином Хрватском, Далмацијом и Славонијом, која је такође устала у противљењу мађарској хегемонији.[197] Ипак, супротстављање Мађарској револуцији увео је и српске и хрватске снаге у савез са Хабзбурзима, и њиховом ванјском подршком оличеној у Русији. Због тога, пораз мађарских револуционара није значио победу јужнословенских снага, јер 1849. нису испуњени њихови ратни циљеви. Ситуацијом нису господарили ни карловачки патријарх ни загребачки бан, него царски режим у Бечу. Војводство Србија и Тамишки Банат, које је било резултат српског ратног напора у Револуцији, укинуто је већ 1860. године. Политички вођа угарских Срба, Светозар Милетић, од укидања Војводства водио је политику усмерену ка Пешти, уместо ка Бечу, не одустајући од завереничких контаката са Србијом и устаничким лидерима из Црне Горе, Херцеговине, Босне и Бугарске.[198]

У Кнежевини Србији, иако је 1858. године династија Обреновић сменила династију Карађорђевић, није дошло до дисконтинуитета у погледу примарног циља. То је била независност државе, њено проширење и „ослободилачки рат“ против Османлија.[199] Иако су Босна и Херцеговина посматране као најважнији простор за ширење државе, од краја 1868. активно се радило и на ширењу ка југу, ка Македонији.[200] Тада је формиран и Одбор за помагање српске просвете у Македонији и Старој Србији[201], мада ће права државна подршка српској пропаганди у Македонији да уследи након Берлинског конгреса.[202]

Када је дошло до сељачких буна у европском делу Османског царства, 1875. године, и Србија и Црна Гора искористиле су прилику и ушле су у рат против цариградских власти, јуна 1876. године.[203] На Берлинском конгресу 1878. године, на коме су велике силе су одлучиле да уз Румунију независност добију и Србија и Црна Гора, уз територијално проширење на рачун Османског царства. Босну и Херцеговину окупирала је Аустро-Угарска, иако је суверен ове територије, на папиру, остао цариградски султан.[204]

Првих 25 година независности Кнежевина, па Краљевина (од 1882. године) Србија била је под влашћу династије Обреновић. У то време, настављена је пракса политике историје по којој се водећи Обреновићи поистовећују са средњовековним Немањићима.[205] Расла је, још од друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) и важност Видовдана и косовског мита, којим се није правдала само обнова српске државе и ширење на територије српске средњовековне државе, него пројекат велике државе која би обухватила и Хрватску, Славонију и Далмацију.[206] Ипак, однос снага великих сила и доминантна улога Аустро-Угарске на Балкану спречили су остварење основног државног циља, тј. даљег ширења територије. На политичкој сцени долази до фрагментације, али и до брзог успона Радикалне странке Николе Пашића (1845–1926), чији

[197] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 514.
[198] Бранко Бешлин, „Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба (1790–1870)“, у: Бранко Бешлин, Исидора Точанац, Јелена Илић Мандић, Марија Андрић, *Државно-правни оквири и осећање припадности. Српски колективни идентитети у новом веку* (Београд: Филозофски факултет, 2024), 150.
[199] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 175.
[200] Исто, 203.
[201] Исто, 271.
[202] И. Илчев, *Родината ми – права или не!*, 80–81.
[203] Први српско-турски рат окончан је фебруара 1877. повратком на *status quo*. Након директног руског укључења у решење Источног питања, Србија је обновила ратна дејства против Османског царства децембра 1877. године.
[204] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 324–325.
[205] Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 17; М. В. Поповић, *Средњовековно и национално*, 71–95.
[206] I. Čolović, *Smrt na Kosovu Polju*, 193–194, 220–224, 228–232.

програм је подразумевао сукоб са Аустро-Угарском и даљи рад на уједињењу српског народа у једној држави.[207]

Ипак, упркос успону радикала, када се говори о развоју српске историографије, незаобилазно је дело једног од првака конзервативне Напредне странке, Стојана Новаковића. Он је био јединствен пример српског историчара који је био првенствено под утицајем француских узора.[208] Експлицитно се трудио да остане веран постулатима историцизма, „да догађаје и политичке покрете и поступке поставимо што више можемо у светлост времена у коме су се догодили“, а првенствено се интересовао за српско-османске односе кроз историју, како за средњовековне, тако и за нововековне.[209] Његови излети у историјску географију и изучавање „народне традиције“ нису, ипак, међу међуратним професорима историје пронашли правог настављача. Као дипломата, Новаковић је радио на јачању српске позиције у европском делу Османског царства.[210] Његово научно интересовање било је у тесној вези са његовим политичким деловањем. Како је Новаковић старио, све је више расправљао о југословенској будућности и историјским препрекама које треба да се превазиђу како би заједничка југословенска држава заживела. Тик пре него што је умро, своје мисли је изложио у расправи *Les problèmes yougoslaves dans le passé et dans l'actualité*.[211]

У периоду 1903–1914. године, то јест након Мајског преврата у ком је група официра убила краља Александра Обреновића и краљицу Драгу, дошло је до периода праве доминације Пашића и радикала. Након смене династија, Краљевина Србија систематично помаже и усмерава српски и југословенски покрет у оба суседна царства[212], док је владајућа странка представљала Србију као бастион слободе на Балкану.[213] С друге стране, двадесетовековној српској политици ишчезава мисао о јединству бугарског и српског народа, за разлику од идеје о српско-хрватском јединству.[214] За историографију, у овом периоду значајан је повратак у Србију Јиречекових ђака Станоја Станојевића и Јована Радонића, али и само дело бечког професора. Он је интересовање за српску историју преточио у разна дела, међу којима се истиче синтеза о српској средњовековној историји до Маричке битке, *Историја Срба* (1911). Други део, који је требало хронолошки да се протеже до 1537. године, Јиречек није довршио.[215]

Станојевић и Радонић били су родом из Хабзбуршке монархије, у чијој су царском граду школовани за историчаре. Ипак, односи између Беча и Београда, који је обојицу привлачио као српски центар, драстично су се променили од времена њихових студија 1890-их година. Погоршање односа Аустро-Угарске и Србије било је драстично након Мајског преврата, а аустро-угарска анексија Босне и Херцеговине 1908. године додатно је додала уље на ватру. Србија, која је ширење на Босну пројектовала још од времена Првог српског устанка, је ипак у одсуству подршке великих сила, била приморана да призна анексију. Станоје Станојевић, Новосађанин и тада већ професор на београдском Универзитету, објавио је у години Анексионе кризе синтезу

[207] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 387.
[208] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској*, 60.
[209] С. Ћирковић, „Новаковић, Стојан“, *ЕСИ*, 541.
[210] Михајло Војводић, „Стојан Новаковић“, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. Милош Ковић (Београд: Clio, 2015), 471–475.
[211] Исто, 485.
[212] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 557. О свакодневним манифестацијама југословенске идеје у Београду тог периода види: Дубравка Стојановић, „Југославија пре Југославије. Југословенство у свакодневном животу Београђана 1890–1914“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2013), 29–48.
[213] Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914.* 154–155.
[214] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 564.
[215] Р. Михаљчић, „Јиречек, Константин“, *ЕСИ*, 409.

Историја српског народа, која је била врло тражена међу Србима у Аустро-Угарској и као потенцијално ризично штиво била заплењивана. С друге стране, Владимир Ћоровић, рођен у Мостару, у окупираној Херцеговини, је управо 1908. завршио студије у Бечу, где је одбио златни прстен намењен најбољим свршеним студентима. Исте године прешао је у Минхен, код Карла Крумбахера.[216] Историчари су, како то бива у времену кризе, и сами почели да на сопственој кожи доживљавају историју.

Неуспех српске политике ка западу додатно је преусмерио апетите Београда ка југу. Супротно бугарском виђењу, Балкански ратови су у Србији доживљавани као историјски врхунац, тренутак остварења „заветне мисли", повратка Косова и других територија које су припадале средњовековној српској држави. Ипак, српске елите остале су незадовољне решењем Лондонске конференције која је признањем новонастале Албаније спречила прижељкивани српски излазак на море.[217] Савременик догађаја, вођа српских социјалдемократа Димитрије Туцовић оценио је да је српско-бугарска конфронтација око Македоније, оличена у Бици на Брегалници, „велика гробница у којој данас леже сахрањени најбољи изгледи заједничке будућности балканских народа".[218]

Напад Аустро-Угарске на Србију означио је почетак Првог светског рата. Са стране српске елите, ратни циљ који је формулисан још 1914. био је стварање југословенске државе у коју би ушли „сви Хрвати и сви Срби и сви Словенци".[219] Није неважно што су истакнути српски интелектуалци септембра 1914. замишљали да би и Бугарска могла да уђе у заједницу са будућом југословенском државом на федералистичкој основи.[220] Председник српске владе, Никола Пашић, био је један од архитеката тзв. Нишке декларације, којом је 7. децембра 1914. Србија изразила намеру стварања југословенске државе.[221] Пораз Централних сила значио је остварење српских ратних циљева, тако да је Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца проглашено 1. децембра 1918. године. Међународно признање нова држава је стекла, *de facto* и *de iure* на Париској мировној конференцији 1919–1920. године.[222]

I.2.3. Хрвати

Најзначајнији покрет за националну интеграцију у хрватским земљама у првој половини 19. века био је илирски. Програм илираца и њиховог предводника Људевита Гаја било је национално уједињење Јужних Словена на основу језика, и коначно унитарна илирска, тј. јужнословенска држава.[223] Зенит илиризма пада између 1830. и 1848. године, када су револуционарна збивања у Хабзбуршким земљама драстично изменила стање на терену. Међу значајне резултате рада илираца могу да се уброје прве загребачке новине на хрватском језику *Новине хорватзке* (1835), оснивање Матице илирске (1842), претече Матице хрватске[224], те, можда

[216] Александра Костадиновић–Рачић, *Живот и научно дјело Владимира Ћоровића*, докторска дисертација, Бања Лука, 2016. 28–29.
[217] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. II*, 655.
[218] Исто, 660.
[219] Исто, 671.
[220] Исто, 741.
[221] Пашић није, додуше, био присталица имена „Југославија" за будућу државу. Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (Београд: БИГЗ, 1985), 276. О вишедеценијској еволуцији Пашићевог односа према југословенском питању види двотомну студију Ђорђа Станковића: *Никола Пашић и југословенско питање* (Београд: БИГЗ, 1985).
[222] Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira. 1919–1920.* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969), 71.
[223] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 388.
[224] „Matica hrvatska", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. Приступљено 8. јула 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/matica-hrvatska>

најважније, реформа латиничког алфабета и прихватање тзв. „гајице“ међу Хрватима, Словенцима и Србима.[225] Крајњи циљ, *Magnum Illyricum* и јужнословенско уједињење[226], Гај неће дочекати.

Вођа Хрвата у току Револуције 1848–1849. био је и сам илирац, бан Јосип Јелачић. Његов циљ био је да се одлучно супротстави захтевима мађарских револуционара и да обједини Хрватску, Славонију, Далмацију, Ријеку и Војну границу у оквиру једног политичког ентитета.[227] Он није искључивао ни шире, југословенско решење националног питања.[228] Овако је писао српској Влади у Београду, 20. маја 1848. године: „Срби и Хрвати јесу један народ и једна браћа од прастарих временах, о томе нема овуда никакове сумње, а наша ће јединствена заслуга у овом природном од почетка свиета богом утврђеном братинству бити ако, одбацивши стари јарам незнанства и глупости, првобитно јединство и слогу у самом диелу и политичком смислу међу једнородну браћу уведемо, ако један другог будемо у свакој невољи бранили и подпомагали.“ [229] На социјалном плану, важан корак Јелачићеве управе било је укидање феудалних односа у Хрватској.[230] Епилог Револуције, који није довео до испуњења југословенског програма, пратила је офанзива политичких снага које су заступале партикуларну хрватску националну интеграцију.[231]

Загреб се у 19. веку профилисао и као центар хрватске националне интеграције, и као центар хрватске историографије.[232] Најстарија њена грана, медиевистика, почиње систематично да буде развијана деловањем Ивана Кукуљевића Сакцинског, оснивача Друштва за повестницу југославенску (1850) и првог историографског часописа на овом простору (*Аркив за повестницу југославенску*, 1851–1875).[233] Упадљиво је да су и Друштво и *Аркив* утемељени непосредно након Револуције 1848–1849. и да су промовисали југословенско име.

Након што је француско-пијемонтска војска поразила аустријску у Ломбардији 1859. године, цар Фрања Јосиф био је принуђен на уступке који би обновили аутономију крунских земаља, која је претходно укинута током Баховог апсолутизма.[234] Након Октобарске дипломе (1860), Хабзбуршка монархија је преуређена тако да се земаљским саборима препусте послови ван делокруга заједничког законодавног тела, *Reichsrat*-а, под чију су ингеренцију спадале спољна политика и трговина, те војска и заједничке финансије.[235] Недуго након Октобарске дипломе укинуто је Војводство Србија и Тамишки Банат, а пред политичком елитом Краљевине Хрватске

---

[225] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*, 447.

[226] Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870.* (Zagreb: Globus; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985), 145–148.

[227] C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National Stetes* (2000 ed.), 251.

[228] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918. I*,, 502–504.

[229] Бан Јелачић – Српској влади, Загреб, 20. маја 1848. према М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, I*, 519.

[230] Исто, 506.

[231] Исто, 610.

[232] За потребе овог рада од секундарног је значаја шта се подразумева под Хрватску у 19. веку. По потреби, биће прецизног одређења положаја Хрватске, Славоније, Далмације за период до 1868. године, када је за следећих педесет година решено хрватско државно питање. За период након Хрватско-угарске нагодбе присвојни придев „хрватски“ односиће се, у зависности од контекста, или на Краљевину Хрватску и Славонију, или на припадност хрватској нацији, чија се национална интеграција одвијала у 19. и 20. веку и ван граница поменуте Краљевине.

[233] Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga, 2006. 13

[234] Бахов апсолутизам је период централистичке и репресивне владавине у Аустријском царству између 1851. и 1859. године, назван по министру унутрашњих послова Александру Баху, током којег су укинуте тековине револуције из 1848. године. Уведена је строга цензура и полицијска контрола широм Монархије. (C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National Stetes* (2000 ed.), 241)

[235] Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb: Školska knjiga, 1968. 15.

и Славоније предстојале су расправе о односу према Мађарској, али и расправе о националном питању унутар граница Краљевине (у коју ће да буде интегрисан део Војне крајине до 1881. године).[236] Но, ако би се дилеме о односима Загреба са Будимпештом или Бечом ставиле по страни, могло би се рећи да с укидањем Баховог апсолутизма наново настају услови за развој како уже хрватске, тако и југословенске идеје у Краљевини Хрватској и Славонији, Краљевини Далмацији, и у другим деловима Хабзбуршке монархије, попут Истре.

Снажна иницијатива за националну еманципацију унутар Хабзбуршке монархије повели су ђаковски („босанско-сријемски“) бискуп Јосип Јурај Штосмајер (Strossmayer, 1815–1905) и свештеник и историчар Фрањо Рачки (1828–1894). Они су нудили решење националног питања кроз деловање своје Народне странке, која је баштинила идеје илиризма под новим, југословенским именом.[237]

Тандем Штросмајер-Рачки побринуо се за даљи развој историографије у граду под Медведницом. Године 1874. је основан Универзитет (Свеучилиште) у Загребу, тада именован по хрватско-славонском краљу Фрањи Јосифу (1848–1916)[238] а на иницијативу коју је пред Хрватски сабор још 1861. изнео Штросмајер. На Свеучилишту су основане по катедра за хрватску и општу историју, на челу са првим ректором Матијом Месићем (1826–1878) и Натком Нодилом (1834–1912). И Месић и Нодило били су професионални историчари, школовани у Бечу.[239] Њих су наследили Тадија Смичиклас (1843–1914) и Вјекослав Клаић (1849–1928).[240]

Други Штросмајеров пројекат, Југославенска академија знаности и умјетности (ЈАЗУ), почела је са радом 1866. године.[241] Први председник Академије био је управо Фрањо Рачки, теолог са историографским склоностима. Он је био става да Академија треба да се бави језиком и давном народном прошлошћу, са акцентом на издавање књижевних, историјских и правних споменика. Мотивација научног рада полазила је и из жеље „да се југ-истоку Европе призна достојно мјесто у виећу народа“[242], а са крајњим циљем стварања југословенске државне заједнице.[243] О географском подручју за који је заинтересован изразио се рекавши да зора свиће на Триглаву, Велебиту и Балкану[244], а своје гледиште о народном јединству јужних Словена исказивао је различитим изразима у бројним текстовима. Наиме, он Хрвате назива западним огранком „нашег“ народа, користи израз „наш двоимени народ“, пише да је „Југословенство“ ступило у 11. век са великом надом, мислећи притом на Хрвате и Бугаре.[245] За Рачког је карактеристично уверење да би се под мирним околностима Срби и Хрвати стопили из „племенских индивидуалности“ у „народну заједницу“, која би била доминантна држава између Јадранског и

[236] Исто, 80–82.

[237] C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National Stetes* (2000 ed.), 252.

[238] Walter Rüegg, „European Universities and Similar Institutions in Existence Between 1812 and the End of 1944: A Chronological List”, *A History of the University in Europe. Volume III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*, ed. Walter Rüegg, Cambridge University Press, 2004. 685.

[239] Месић је део студија провео и у Прагу. „Mesić, Matija“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Приступљено 1. марта 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mesic-matija>.
„Nodilo, Natko”, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Приступљено 1. марта 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/nodilo-natko>.

[240] N. Budak, T. Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 14.

[241] Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb: Novi liber, 2004), 294.

[242] Franjo Rački, „Besjeda predsednikova“, 29. X 1868. *Rad* V, према: M. Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, 295.

[243] P. Korunić, nav. delo, 372.

[244] Franjo Rački, „Besjeda predsednikova“, 28. X 1869. *Rad* IX, M. Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, 295.

[245] Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, 296–304.

Црног мора.[246] Дакле, Штросмајер и Рачки желели су да Загреб постане центар јужнословенског зближавања, без обзира на политички оквир који би у будућности објединио Јужне Словене.[247]

Рачког је посебно фрустрирао национални партикуларизам и са српске и са хрватске стране. Противио се проглашавању Босне и Херцеговине, Македоније и Албаније за српске земље, које је у Београду постајало све доминантније.[248] С друге стране, жустро је расправљао са Миховилом Павлиновићем (1831–1887), водећим хрватским интелектуалцем из Далмације, који је инсистирао на хрватском историјском праву на Босну.[249] Дело Фрање Рачког посебно је утицало на светоназор Виктора Новака, који је у међуратном периоду приредио његова изабрана дела. Новак је Рачког назвао „највећим Југословеном 19. стољећа“, и у њему је видео идеални пример моралног човека и „најсавјеснијега научника“.[250] Рачки је, дакле, био инспирација за деловање и међуратним историчарима (оцена Ферде Шишића о Рачком такође је врло позитивна[251]), те се део југословенске међуратне историографије може посматрати у континуитету са деловањем Рачког као научника и Штросмајера као политичара.

Алтернативно, уже хрватско решење предлагао је Анте Старчевић, лидер Странке права. Он је инсистирао на признавању тзв. хрватског историјског права, то јест уједињењу такозваних хрватских земаља, које би за Хабзбурге везивала персонална унија.[252] Његови текстови о Србима, којих је 1880. године у Краљевини Хрватској и Славонији било готово пола милиона[253], одликују се расистичким, псеудонаучним (псеудоисторијским) аргументима који треба да дисквалификују њихову националну индивидуалност, а приближавање на основу словенског порекла сматрао је сањаријама „без свакога садржаја“.[254]

На нивоу Краљевине Хрватске и Славоније, однос према језичком питању, кроз које се преламало и оно национално, био је врло динамичан по укидању Баховог апсолутизма. Хрватски сабор донео је 1861. значајан законски закључак „о народном језику“ (чл. LVIII). Тај језик Сабор је назвао, након дуже расправе, „југославенским“.[255] Ипак, постојале су контроверзе у вези са

[246] Исто, 298.

[247] J. Bakić, nav. delo, 75.

[248] M. Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, 417.

[249] Исто, 315–318. Павлиновић је своје, позитивно виђење приближавања Хрвата Србима и југословенства износио у својим текстовима, међу којима можемо да истакнемо текстове „Хрватство, српство, словинство и народне читаонице“ и „Хрватско право“ (објављени на странама 140–153. и 154–172. књиге *Franjo Rački. Mihovil Pavlinović. Natko Nodilo. Blaž Lorković. Izbori iz djela* (Zagreb: Matica hrvatska, Zora), 1969). Скепсу према Србији као југословенском Пијемонту исказао је у носећем тексту својих *Хрватских разговора* (1877), „О Славенству, Југославенству, Србо-хрватству, Србству и Хрватству“.

[250] Viktor Novak, „Najveći Jugosloven XIX. stoljeća“, *Franjo Rački u govorima i raspravama* (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925), X–XI

[251] Фердо Шишић, *Југословенска мисао. Историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења 1790–1918.* (Београд: Балкански институт, 1937), 123.

[252] Исто, 18.

[253] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, II*, 17.

[254] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 49–50.

Осамдесетих година 19. века Старчевић је ублажио антисрпску реторику у контексту сопственог прихватања националних индивидуалности унутар граница Краљевине Хрватске и Славоније: „ми изкрено љубимо и за брата држимо и Срба, и Немца, и Талијана, и Жида, и Циганина, и Лутеровца, итд., свакога тко ради за обћенито добро свега народа и целе домовине…“ према: *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 103.

[255] Предлог Ивана Кукуљевића Сакцинског био је да име језика буде „хрватски или српски“ (*Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 23). Расправе о имену језика значајније су ако се има у виду да име језика није предвиђено Бечким књижевним договором.

признавањем постојања српског народа унутар Краљевине Хрватске и Славоније, које су разрешене тек 11. маја 1867. када је у Сабору обзнањен закључак „да Троједна Краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као са народом хрватским истовјетан и равноправан.“[256] Годину дана касније, уследила је Угарско-хрватска нагодба, којом је установљен однос између Будимпеште и Загреба. Њоме је установљено да је у Хрватској и Славонији службени језик хрватски и да, поред заједничке владе у Пешти, Хрватска и Славонија задржавају земаљски Сабор и ограничену аутономију.[257]

Питање приближавања са Словенцима било је у другом плану за хрватску политичку елиту, јер фокус њиховог деловања није био усмерен ка аустријским земљама. Ипак, за разлику од Старчевића и његовог правашког круга који је Словенцима одрицао национално име и индивидуалност, из Народне странке се тежило језичком приближавању (на темељу штокавштине) које би у даљој будућој перспективи интегрисало народе са обе стране Сутле.[258] Повод за планирање заједничке југословенске будућности била је пруска победа над Француском, због тога што су делови српске, хрватске и словеначке елите веровали да ће будућа уједињена Немачка обухватити и германофоне хабзбуршке земље. У том се контексту одржала у Љубљани, у прва три децембарска дана 1870. године, прослава 70. рођендана словеначког песника Франца Прешерна. Испред Уједињене омладине српске у Љубљани је био песник Лаза Костић, из Хрватске и Далмације присуствовале су присталице Народне странке, а међу домаћинима је било припадника и старије и млађе генерације словеначких националиста. Састанак у Љубљани резултовао је изјавом којом су се словеначки националисти први пут експлицитно заложили за будућност у политичкој заједници са осталим Јужним Словенима.[259] Народна странка декларисала је да „најкрајњи циљ заједничких тежњи и заједничкога рада народнога код Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара, треба да буде њихово уједињење у независну, слободну, народну и државну југословенску заједницу.“[260] Детаљнији програм поступног уједињења Хрвата, Срба, Бугара и Словенаца написан је у Штросмајеровом кругу 1874. године.[261] Ипак, како се Хабзбуршка монархија одржала након уједињења Немачке, на југословенску државу (без Бугарске) требало чекати још готово пола века. У тих пола века, ипак, неће доћи до омасовљења започете југословенске националне интеграције ни у једном јужнословенском друштву.[262]

У контексту помирења јужнословенских национализама са решењима Берлинског конгреса, настала је прва синтеза о средњовековној и модерној хрватској историји из пера професионалног историчара. Њу је понудио поменути Тадија Смичиклас (*Poviest Hrvatske*, 1879. и 1882). Његова синтеза била је партикуларистичка хрватска историја, која је у хрватску историју укључивала и Босну и Херцеговину. У исто време, са сличном поруком, објављен је и *Атлас за хрватску повјесницу* Вјекослава Клаића.[263] Тадија Смичиклас је заслужан и за започињање серије објављених извора за средњи век *Дипломатички зборник краљевина Хрватске, Далмације и*

[256] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 35.
[257] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 220–221.
[258] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 37.
[259] Исто, 46.
[260] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 235.
[261] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 74–75. Види: P. Korunić, nav. delo, 395–396.
[262] Dennison Rusinow, „The Yugoslav Idea before Yugoslavia“, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ed. Dejan Djokic (London: Hurst & Company, 2003), 13.
[263] М. Екмечић, *Стварање Југославије*, *II*, 336.

Славоније; овај пројекат трајао је током читавог двадесетог века, а најновији додаци *Дипломатичком зборнику* објављени су 2002. године.[264]

Партикуларни национализми, уски хрватски и уски српски, почели су да избијају у први план у јавности Краљевине Хрватске и Славоније након Берлинског конгреса, а добрим делом захваљујући политици хрватско-славонског бана Карољa Куен-Хедерварија (Károly Khuen-Héderváry, на власти у Загребу 1883–1903). Наиме, Куен-Хедервари је, желећи да минимализује хрватско-славонску аутономију унутар Мађарске, ступио у политички савез са делом српског грађанства.[265] Његово време карактерише отежавање рада Свеучилишта у Загребу и ЈАЗУ[266], као и производња атмосфере хрватско-српских сукоба у вези са идентитетским питањима.[267] Банова политика која је ишла науштрб хрватске аутономије ујединила је двојицу старих супарника, Штросмајера и Старчевића, и произвела јединствен програм деловања опозиције. Тај програм био је хибрид идеја које су заступала дотадашња два пола хрватске политике и подразумевао је сједињење Хрватске, Славоније, Далмације, Ријеке, Међимурја, Босне и Херцеговине, Истре и евентуално словеначких земаља у целовиту Хрватску која би унутар Хабзбуршке монархије била равноправна са Мађарском.[268] Ова коалиција ипак није дала жељене резултате, јер је ослабљена распадом Странке права 1895. године и Старчевићевом смрћу годину дана касније.

Политички контекст у којем је југословенски курс могао поново да постане доминантан настао је тек променама 1903. године. Исте године је у Мајском преврату свргнута династија Обреновић, сишао је са банске функције Куен-Хедервари и умро је Бењамин Калај (Benjamin Kállay), дугогодишњи министар заједничких финансија Аустро-Угарске и управник Босне и Херцеговине. Први импулси српско-хрватског зближавања осетили су се у Далмацији, где је праваш Анте Трумбић говорио: „Од Алпа до Марице на обрану против германства“.[269] Већ 1905. године биће формиране хрватско-српске коалиције и у Далмацији и у Хрватској и Славонији, на темељу тежње уједињења Хрватске и Славоније са Далмацијом, равноправности Хрвата и Срба, те супротстављања претњи од аустријске доминације у Хабзбуршкој монархији. Експлицитније југословенска политика формулише се пре Првог светског рата ван грађанских политичких кругова. Наиме, међу словеначким и хрватским социјалистима развија се идеја о неопходности претварања Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара у један, југословенски народ, како би социјализам могао лакше да победи на читавом јужнословенском простору. Резолуција Југословенске социјалистичке конференције у Љубљани (1909) представља експлицитни интегрално-југословенски програм националне политике. Овај програм наишао је, додуше, на неразумевање социјалиста независних држава, Србије и Бугарске, на београдској Балканској социјалистичкој конференцији 1910. године.[270]

---

[264] „Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Приступљено 1. марта 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/diplomaticki-zbornik-kraljevine-hrvatske-dalmacije-i-slavonije>.

[265] Nives Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005. 38–43.

[266] „Khuen-Héderváry, Karoly“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Приступљено 4. марта 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/khuen-hedervary-karoly>.

[267] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 139. О контроверзама у вези са српском црквено-школском и језичком аутономијом и тзв. Српским законом пише N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, 143–153.

[268] *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, 148.

[269] Исто, 218.

[270] Исто, 314–316.

Разумевање међуратне историје хрватског питања немогуће је без упознавања са полазиштима Хрватске сељачке странке, која је основана 1904. године. Она је поникла из листа „Дом“ Антуна Радића, и промовисала је „социјалну доктрину о потреби изградње друштва класне хармоније“[271], са фокусом на сеоско становништво и занатлије, као и стварање велике хрватске националне државе „од Трста до Земуна и од Муре и Дунава до мора и Котора“.[272] У идеологији ХСС сусреле су се правашка идеја о хрватској националној држави и Штросмајерова идеја о широј словенској солидарности.[273] Прави успех ХСС ће да доживи тек након што целини мушког хрватског становништва буде омогућено изјашњавање на биралиштима, након југословенског уједињења.[274] Показаће се да су дотадашњи политички полови, народњаци и праваши, покрети елите са мало одјека код већине становништва Хрватске.[275] Опредељење за заједничку државу, коју је ХСС потпуно прихватила тек 1925. године, имало је корен у схватању да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, које је изношено још пре Првог светског рата.[276]

Повод за неслагање хрватских и српских елита било је питање анексије Босне и Херцеговине од стране Хабзбуршке монархије. Велики део хрватске политичке елите стао је уз становиште да је неопходно да се Босна и Херцеговина као историјски хрватске земље припоје Тројединој Краљевини.[277] Карактеристично је што се током Анексионе кризе, аргументујући хрватско историјско право на анектирану територију, ангажовао крем загребачке историографије: Тадија Смичиклас, Вјекослав Клаић, и Фердо Шишић.[278]

За време Првог светског рата, у Хрватској се ломило између партикуларног хрватског национализма и потраге за проширењем и еманципацијом хрватског дела Хабзбуршке монархије и југословенства које је симпатисало са плановима вођства Краљевине Србије. Радић је остао веран Хабзбурзима и приближио се правашима, док је добар део хрватских интелектуалаца, нарочито оних из Далмације, у емиграцији учествовао у промоцији југословенске државе. Личност највећег формата у овом кругу био је Иван Мештровић, заговорник идеје о херојском југословенском народу, који је синтетисао Косовски еп, традицију о Марку Краљевићу са хрватским наслеђем.[279] Током рата, као и у „ужој Угарској“, и у Хрватској и Славонији спровођене су мере антисрпске дискриминације.[280]

Колапс Аустро-Угарске који је хватао убрзање на јесен 1918. године није заобишао хрватске земље – напротив. У Загребу је 6. октобра формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, са експлицитним програмом југословенског уједињења. Дан након што је цар Карло затражио сепаратни мир, 29. октобра 1918. године, Народно вијеће прогласило је отцепљење. Првог децембарског дана, биће у Београду проглашено уједињење Краљевине Србије и Државе

[271] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 408.
[272] Antun Radić, „Šta je to bilo u Zagrebu?“, *Dom*, 1. фебруар 1900. према М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 408.
[273] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 573.
[274] До 1918. године, 3,5% становништва Хрватске уживало је политичка права. М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 476.
[275] S. Malešević, „Grounding civic nationhood“, 12–13.
[276] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 578.
[277] Dragutin Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje. Između „ostatka ostataka“ i „oživljene Hrvatske“* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007), 537.
[278] Шишић, који је 1908. био и саборски заступник, објавио је своје гледиште у књижици *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državnopravna razmatranja*. Види и: D. Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje. Između „ostatka ostataka“ i „oživljene Hrvatske“*, 543–548.
[279] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 740.
[280] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 715–718.

СХС, што ће истовремено најавити креирање нове, југословенске државе, али и бити предуслов за разградњу дотадашњих институција Краљевине Хрватске и Славоније и Краљевине Далмације.

I.2.4. Словенци

Иако је већ било мало речи о југословенским иницијативама у словеначким земљама, треба се додатно посветити процесу националне интеграције Словенаца током 19. и почетком 20. века. Словеначким дијалектима се, наиме, говорило у разним покрајинама Хабзбуршке монархије: у Крањској, Корушкој, Штајерској, Истри, Трсту, Горишкој, источном делу Ломбардијско-Венецијанског Краљевства, у мађарском Прекмурју.[281] Чинили су, 1846. године, већину само у Крањској (92% становника) и Горишкој (67%).[282] Убрзање ширења националне свести приметно је током Револуције 1848. године. Тада је део словеначке елите, предвођен капеланом Матијом Мајаром (1809–1892) и поменутим филологом Францом Миклошичем (1813–1891), тражио обједињавање територија на којима се прича словеначки у једну краљевину – (Уједињену) Словенију, која би имала свој сабор и где би словеначки био један од званичних језика. Вредно је помена да се југословенска плаво-бело-црвена застава по први пут завијорила управо на љубљанској тврђави, 7. априла 1848. године.[283] Но, пораз аустријских револуционара значио је и неуспех словеначког националног покрета, и привремено ограничавање словеначког националног покрета на књижевно-културну делатност.[284] Доминантну улогу у покрету за словеначки језик преузело је свештенство, које је и пре Револуције имало значајну улогу у почетку словеначке националне интеграције.[285] Поред свештенства, значајну улогу у ширењу словеначке свести имале су новине *Kmetijske in rokodelske novice*, које је 1843. покренуо Јанез Блајвајз (Bleiweis, 1808–1881). Од 1845. године ове новине биле су штампане на Гајевој реформисаној латиници. Блајвајз ће имати значајну улогу у установљењу словеначке историографије, као председник Матице словеначке.

У одсуству универзитета, историчари су се најпре окупљали у друштва која су почела да се организују 1850-их година, а своје радове објављивали су на немачком језику.[286] Прву историју Словенаца на словеначком објавио је 1866. године Јанез Трдина (1830–1905) (*Историја словеначког народа* (*Zgodovina slovenskega naroda*), написана 1850). Није случајно што је управо ова књига друга штампана публикација Матице словеначке, која је основана 1863.[287] Писана са намером да Словенце освести о славној прошлости и да их припреми за будуће подвиге, била је поздрављена и од стране тадашњег вође словеначког препорода, поменутог Јанеза Блајвајза. „Народ без историје своје је путник без путнога листа," рекао је Блајвајз.[288] Трдина је писао да су сви Словени један народ, који се унутар себе дели на родове. Срби и Хрвати у његовом погледу на историју чине један род, Бугари други, а Словенци трећи. Србе и Хрвате разликује само вера, по Трдини, а словеначки род чине Крањци, Истријани, Горичани, становници Доње Корушке, Штајерци, те Словени из околине Удина и Прекмурци.[289] Треба напоменути да је он писао и о

[281] Иако је простор на којем се говорио словеначки био расцепкан између разних земаља, обухватао је око 24.000 квадратних километара.

[282] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, II*, 52.

[283] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, I*, 491.

[284] Peter Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest* (Zagreb: Srednja Evropa, 2021), 32–38.

[285] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, I*, 416.

[286] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 44.

[287] Vasilij Melik, „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda", у Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda* (Celje: Mohorjeva družba, 1992) VIII

[288] Lovro Toman, Anton Lesar, „Predgovor", у Janez Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda* (Ljubljana: Matica slovenska, 1866), III

[289] J. Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda*, 8–9.

могућој југословенској држави Хермана II, грофа Цеља, бана Хрватске, Далмације и Славоније и босанског престолонаследника.[290] Ипак, сам Трдина у тренутку објављивања књиге није похвално говорио о делу које је написао као двадесетогодишњак под утиском европског револуционарног гибања.[291]

Трдинина *Историја* објављена је у време политичке доминације из оближњег Беча, која је додатно учвршћена након Фебруарског патента 1861. године. Њиме је устројена управа аустријским (а међу њима и словеначким) земљама. На челу Штајерске и Приморске (Истра и Горица) налазио се намесник (Statthalter), а на челу Корушке и Крањске земаљски председник (Landespräsident), који су управљали у име бечке владе. До 1918. само је један, и то крањски, управник био Словенац (Андрej Винклер (Winkler), 1880–1892).[292] Сви јавни послови обављани су на немачком, а словеначки национални покрет залагао се за употребу словеначког језика у појединачним земљама. Идеја Уједињене Словеније готово је ишчезла са списка захтева.[293] Ипак, до 1860. године дошло је, упркос многобројним дијалектима, до постепене стандардизације словеначког језика, и то првенствено захваљујући делима књижевника међу којима се истиче Франце Прешерн (1800–1849).[294]

Тек су аустријски пораз против Пруске (1866) и контроверзе у вези са Аустро-угарском нагодбом (1867) одшкринули врата за појачавање словеначких политичких акција. По узору на ирске митинге и чешке таборе, организовани су 1868–1871. словеначки табори, масовни скупови на којима су истицани захтеви да се Словенија уједини, и да словеначки језик буде уведен у школе, администрацију, те да се оснује словеначки универзитет.[295] У времену табора одржан је и поменути љубљански југословенски конгрес (1870). Но, након краткотрајног узлета следи још једна осека словеначког националног покрета, који је морао да се задовољи малим успесима на локалном нивоу за време владе Едуарда Тафеа (Taaffe, 1879–1893).[296]

Историографија је у Крањској наставила да се развија на словеначком језику. Јанезу Трдини је Матица Словеначка нудила, деведесетих година да се прихвати поново писања зрелије синтезе. Након оклевања, није се прихватио посла, па је Матица 1896. пошла у пројекат окупљања групе аутора које би написали вишетомну историју Словенаца. Средњовековни део историје требало је да напише утемељитељ словеначке професионалне медиевистике Франц Кос (1853–1924), али је и он одустао од писања због тога што му је био наметнут премали број страна као оквир (тек 500!). Он се након тога посветио прикупљању и објављивању *Грађе за историју Словенаца у средњем веку* (*Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, прва књига 1902).[297] Прву књигу синтетичког прегледа словеначке историје, који је имао за циљ да обухвати читаву територију на којој се говорио словеначки, објавио је Јосип Груден (1869–1922), тек 1910. године.[298] Груден је по образовању био теолог, а предавао је историју црквеног права на љубљанској Богословији (1904–1911). И он је видео југословенство у средњовековној прошлости, нарочито у деловању Људевита

[290] „Razun tega, da je veči del Slovencev bil njim podložen, postal je knez Herman tudi vikši poglavar Slavonije in Bosne in je tedaj s tem mogočno jugoslovensko državo osnoval.“ J. Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda*, 57.

[291] V. Melik, „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda“, VIII

[292] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 45.

[293] Исто, 49–51.

[294] М. Екмечић, *Стварање Југославије, I*, 456–457.

[295] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 54.

[296] Исто, 71.

[297] Исто, X

[298] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 2021. 90.

Посавског.[299] Савремена критика позитивно оцењује његово одбацивање тада увреженог стереотипа о словеначкој урођеној и вечној сервилности иностраном господару, као и његово одбацивање тезе о „недржавотворности“ словеначког народа због одсуства „славне“ прошлости.[300] Груден је писао, у свом одговору критичарима:

> „Наша историја није историја кнезова и војвода, јер је доба независности трајало прекратко, нити је то првенствено историја славних људи, већ историја словеначког народа, како је он живео, радио и страдао, којим је утицајима био изложен, и како су настале политичке и културне форме у којима сада живи.“[301]

Из савремене перспективе, може се отворити питање како је одсуство „националне елите“ утицало на бржи развој историје „одоздо“ у словеначком случају.

Крајем 19. века у Крањској су се профилисале три странке: Католичка народна странка (од 1905. Словеначка народна странка, Katoliška narodna stranka/Slovenska ljudska stranka), Народна странка (од 1905. Народна напредна странка) и Југословенска социјалдемократска странка. Идеолог последње поменуте странке, Етбин Кристан (1867–1953), залагао се за решење националног питања по аустромарксистичким постулатима. Наиме, решење националног питања, по њему, није лежало у разграничавању територија, него у проширењу личних права појединаца свих народа.[302] Доминантна, клерикално-конзервативна Католичка/Словеначка народна странка и либерална Народна странка нису у својим националним програмима одлазиле даље од захтева да се осигура језичка равноправност и аутономија Словенаца.[303] Клерикалци су одржавали везе са хрватским правашима, а либерали са хрватским и српским истомишљеницима.

У главном току словеначке политике, стварање заједничке југословенске државе није било посматрано као опозиција Бечу, него као начин да се Монархија сачува. Тако је јануара 1909. године Сабор Крањске усвојио изјаву, коју су подржали и клерикалци и либерали, у којој је изражена нада да је анексија Босне и Херцеговине корак ка уједињењу Јужних Словена Хабзбуршке монархије у „државноправно самосталан организам под жезлом хабзбуршке династије“.[304] Вођа Словеначке народне стране, Иван Шуштершич, посебно се истакао као гласноговорник идеје да се Хабзбуршка монархија уреди тријалистички.[305] Ван страначког живота, постојале су разноврсне идеје. На пример, писац Иван Цанкар (1876–1918) зарадио је себи једнонедељну затворску казну предавањем *Словенци и Југословени* (1913), позивом на стварање „савезне југословенске републике“ и изјавом: „Оставимо Аустрију у њезиним властитим говнима! Будимо попут Мацинија у Италији!“.[306] Ипак, Цанкар се противио идеји да су Словенци, Хрвати и Срби исти народ – југословенство је за њега била политичка стратегија, у којој сродни народи збирају снаге против снажнијег супарника. Југословенски интегралисти остали су у мањини, а уопштено је југословенска идеја била у поређењу са хрватским и српским контекстом била мање развијена и прихваћена.[307]

---

[299] J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, 74–76.

[300] V. Melik, „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda“, XIX

[301] Исто, XX. Превод В.З.

[302] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 79–80.

[303] Исто.

[304] Исто, 98.

[305] Исто, 99.

[306] Исто, 101.

[307] C. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 46.

Током Првог светског рата, поред владе Краљевине Србије и Југословенског одбора, постојао је још један фактор који је утицао на замишљање будуће југословенске државе. Био је то Југословенски клуб бечког Парламента. Његов предводник био је Антон Корошец, будући политички вођа Словенаца у међуратној Југославији. Платформа Југословенског клуба изнета је у тзв. Мајској декларацији 30. маја 1917. године. Они су тада захтевали „на темељу народнога начела и хрватскога државнога права" уједињење земаља у којима живе Словенци, Хрвати и Срби. Власт династије Хабзбург још није била довођена у питање.[308] Покрет, настао око Мајске декларације, прерастао је у „југословенски сепаратизам" до јесени 1918. године и постао основа за стварање Државе Словенаца, Хрвата и Срба која је раскинула вишевековну везу Хабзбурга са словеначким земљама.

I.2.5. Summa

Разматрани примери бугарске, српске, хрватске и словеначке националне интеграције показују да су се јужнословенски национални покрети до 1918. године развијали у различитим политичким оквирима, али уз сличну потребу да прошлост постане средство националне интеграције и мобилизације. Код Бугара је историографија настала у окриљу препорода, најпре као патриотска и романтичарска потрага за славним средњим веком, а затим као критичка дисциплина повезана са институционализацијом државе после 1878. године. Таква историографија, ипак, није била лишена патриотског осећања. Представе о средњовековној Бугарској, јурисдикционе границе Егзархије и санстефанска идеја обликовали су наратив у којем је историја била тесно повезана са великодржавним циљевима. Српски случај показује сличну спрегу историографије, великодржавног програма и политике историје. Од Јована Рајића до Руварца, Ковачевића, Новаковића и Станојевића, српска историографија кретала се између романтичарске употребе средњег века, критичког историографског метода и државног пројекта који је обухватао ослобођење, проширење и, коначно, југословенско уједињење.

Хрватски и словеначки случајеви наглашавају специфичности националне интеграције унутар Хабзбуршке монархије. Код Хрвата се током целог 19. века смењују и преплићу југословенска и партикуларно хрватска решења: од илиризма, па југословенства Штросмајера и Рачког, до Старчевићевог праваштва, и програма Хрватске сељачке странке. Историографија је била и научни пројекат и бојно поље у споровима око историјског права и односа са Србима. Код Словенаца је, због одсуства сопствене државе и универзитета, национална интеграција дуже остала везана за језичко питање. Историографија је морала да одговори на изазов „неславне" прошлости без дуготрајне државности, па је добила и рани облик историје „одоздо".

Национална историографија није била само последица националне интеграције, већ један од њених главних инструмената, као што је већ представљено у случају других европских друштава. Она је производила доказе о старини, континуитету, историјском праву и територијалним претензијама. У сва четири случаја примењива је Хрохова типологија, где би се у фазу А могли сврстати Пајсије Хиландарац, Јован Рајић, Људевит Гај и Јернеј Копитар, у фазу В Палаузов, Дринов, Руварац, Ковачевић, Рачки, Смичиклас и Трдина, док ће историчари чије ће дело бити предмет проучавања у овој студији бити историчари прелаза из фазе В у фазу С или историчари само фазе С националне интеграције. Критичка историографија ни у јужнословенском случају није значила напуштање националне парадигме и рада на националној интеграцији, напротив. Професионални историчари често су деловали унутар политичких хоризоната елитног дела својих народа, хоризоната који су се мењали у модернизацијским процесима и променом односа снага на локалном и глобалном нивоу. Представе о средњем веку имале су различиту тежину у различитим случајевима, али су у сва четири посматрана случаја биле релевантне од

[308] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 786.

почетка националне интеграције. Код Бугара, Срба и Хрвата служиле су као темељ аргументације о праву на државу, док су словеначки историчари морали да развију алтернативни модел националне прошлости, или да посежу за периодима који не обилују историјским изворима.[309]

Најзад, југословенска идеја није била праволинијски процес, већ променљив и често споредан оквир који се некад надметао са ужим националним програмима, а некад им је био комплементаран. До 1918. године она је постала политички остварива тек кроз слом старих царстава, развој политичке воље у Србији и у јужнословенском делу хабзбуршких земаља и ратну победу Антанте и Краљевине Србије, али је у нову државу, ван које је трајно остала Бугарска, унето много нерешених напетости које су настале током претходног века. Југословенска национална интеграција, која је, Хроховим речником, већ у другој половини 19. века била у фази B, нарочито у Хрватској, до стварања Краљевине СХС није успела да се омасови тако да надјача партикуларне национализме који су већ били продрли у шире слојеве становништва. [310] Дотадашњи конкурентни национално-интегративни процеси били су прејаки такмаци.

Професионални историчари, школовани на историцистичким принципима на универзитетима централне и источне Европе до почетка 20. века постали су универзитетски професори који су на домаћим универзитетима и истраживали историју, и организовали историографски рад и обучавали историографски подмладак. Историографски мачеви, ако се и овде може послужити Де Мисеовом метафором, до Првог светског рата били су исковани. У првом поглављу студије, биће представљено како су искоришћени и да ли су окрвављени. Пре тога, неопходно је понудити скицу времена у коме су они стварали, у ком су сарађивали и у ком су се сукобљавали.

I.3. Политика и историја

„Људи личе на своје време више него ли на своје очеве.“ Овом арапском пословицом Марк Блок појачао је свој закључак да ниједан историјски феномен није могуће разумети одвојено од његовог сопственог времена.[311] Блокова опомена посебно одзвања, ако имамо у виду да је он писао о методу историчара и сврси историје као човек на кога се историја обрушила са почетком Другог светског рата у Европи. Књигу није успео да до краја напише – након *чудног пораза* Француске повукао се у Велику Британију, да би се вратио у окупирану Француску, где је историографски рад обављао паралелно са учешћем у покрету отпора. Немачки окупатор га је убио тек мало узводно од његовог родног Лиона, десет дана након што су се Савезници искрцали у Нормандији.[312] Испреплетеност историографског и историјског код Блока, иако се на његовом примеру посебно јасно види, није изузетак. Други светски рат, од епохалног значаја и за земље које су у фокусу овог рада, био је епохална прекретница и за њихове историчаре и историографију.

Често се пише о методолошком прелому у друштвеним и хуманистичким наукама која је наступио након консолидације комунистичких партија на власти у Бугарској и Југославији. Ређе се пажња поклања прелому који је у животе побројаних историчара и њихових савременика унео шестогодишњи период ратовања на Балкану (1912–1918) и рекомпозиција Европе договорена у Паризу након Првог светског рата. О утицају значајних међуратних епизода на историографију има још мање речи. Пошто је немогуће да историографију анализирамо без разумевања историчара, и историчаре не можемо да разумемо ако не разумемо њихово време, а након што је

[309] Карактеристично је било поистовећивање Карантаније у 8. и 9. веку са Словенијом, о чему ће бити још речи. Види: Matej Vodopivec, Tamara Logar, „Between Myth and History: The Carantanian Legacy – (Mis)uses of the Carantanian Myth in Slovene Historiography“, *Pro Tempore* (2025), 165–169.
[310] Већ приметио: D. Rusinow, „The Yugoslav Idea before Yugoslavia“, 13.
[311] Marc Bloch, *Historian's Craft* (New York: Vintage Books, 1953), 35.
[312] Исто, VIII–IX

приказана историја која је претходила међуратном развоју Балкана и његове историографије, неопходно је, најпре, представити кључне феномене међуратне историје оквира у којима је настајала међуратна историографија. То су биле међуратне државе, Краљевина Бугарска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Краљевина Југославија. Због тога што ће у фокусу овог рада бити контроверзне теме унутар југословенске историографије, као и спорна места бугарских и југословенских историчара, биће посвећена посебна пажња и националном питању у Југославији и бугарско-југословенским односима.

I.3.1. Бугарска након две националне катастрофе

I.3.1.1. Године промена (1918–1923)

У бугарској историографији, распрострањена је идеја о међуратном периоду као периоду „неуротичне депресије“, када се „над Бугарском спустила тешка завеса трагичног обрта, па чак и одрицања од толиких стваралачких и обећавајућих историјских наслага.“ [313] У наредном потпоглављу, у фокусу ће да буде та Бугарска, „држава-инвалид“[314] и њен политички и друштвени развој, који је био контекстуални оквир у ком су стварали историчари чија ће дела касније бити тема овог рада.

Порази у Другом балканском рату и Првом светском рату, тзв. „Прва и друга национална катастрофа“, распршили су сан о скоријем стварању великог Бугарског царства, оцртаног још у Сан Стефану, и формулисаног кроз ратне циљеве Бугарске.[315] На свим странама света, од Бугарске је отргнуто по парче. Османском царству припала је Источна Тракија са Једреном, Грчка је заузела Западну Тракију и одсекла Бугарску од Егејског мора, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца припале су и Македонија и погранична места Цариброд и Босилеград, док је Румунија добила Јужну Добруџу. Једино се Дунав показао као трајна и сигурна граница.[316]

Последња година ратовања, 1918, била је у сваком смислу катастрофална за Бугарску. Њу су обележиле лоша жетва, глад, мањак робе широке потрошње, непријатељски пробој Солунског фронта, побуне војника жељних мира и, чак, револуционарног преображаја државе.[317] Након што је потписано примирје са силама Антанте, 29. септембра, краљ Фердинанд је напустио земљу и абдицирао у корист свог сина, Бориса III. У нову владу ушли су, поред грађанских политичара, и социјалисти и земљорадници, сви у ишчекивању избора заказаних за 17. август 1919. године.

Расположење бугарског бирачког тела тог летњег дана јасно је показао жељу да се раскине са политичким елитама које су водиле Бугарску у „националне катастрофе“. Бугарски земљораднички народни савез (БЗНС), предвођен антиратним сељачким трибуном [318] Александром Стамболијским (Александър Стамболийски), освојио је 85 мандата од укупно 236.[319] Другопласирани су били комунисти (47 мандата), потом социјалисти (38), док су две најснажније

[313] *Историја Бугарске*, 300.

[314] Исто

[315] Максималистички бугарски ратни циљеви, развијени током Првог светског рата, обухватали су елиминацију Србије, анексију територије Србије западно од Мораве, као и делова Косова и читаве Македоније. На западу је планиран даљи продор у Албанију. На североистоку, Бугарска је пројектовала прикључење читаве Добруџе, а у Тракији проширење до линије Енос–Мидија, науштрб савезника, Османског царства. (Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 315–317)

[316] Исто, 301.

[317] Радомирски устанак, назван по граду у близини Софије који му је био полазишна тачка, предводио је републиканац и један од вођа бугарског земљорадничког покрета, Рајко Даскалов (R. J. Crampton, *Bulgaria*, 218).

[318] Румен Даскалов, *Българското общество 1878–1939. Том 1 Държава. Политика. Икономика* (София: ИК „Гутенберг“, 2005), 197.

[319] R. J. Crampton, *Bulgaria*, 221.

грађанске партије, Демократска (28) и Национална (19) задржале тек делић претходног удела у Сабрању.[320]

Рачуница којом би се дошло до револуционарне скупштинске већине Стамболијском је била очигледна, јер је БЗНС са Бугарском комунистичком партијом имао натполовичан број посланика. Ипак, комунисти су у веровању да је њихова самостална власт питање времена, одбили Стамболијског и усмерили га ка коалиционом договору са старим естаблишментом.[321] До даљег заоштравања између БЗНС са једне, и комуниста и социјалиста са друге стране, дошло је већ крајем 1919. године, у време штрајка транспортних радника. Влада је, уз репресију, штрајк успела да угуши, али по цену трајног губитка коалиционог потенцијала на револуционарној левици.[322]

Након избора у марту 1920. године, створили су се услови да БЗНС самостално оформи владу, и да Стамболијски почне да ради на трансформацији бугарског друштва према својој „теорији сталежа“ и „народовлашћа“ (народовластие).[323] Овај пут, главна препрека је била у Међусавезничкој комисији, која је надгледала примену одредби Нејског мира, али и контролисала да се стање у Бугарској не окрене против интереса држава победница.[324] Земљорадничка влада имала је богат легислативни рад, који је укључивао и увођење опште радне обавезе, аграрну реформу, прогресивни порез, проширење образовног основног образовања, олакшавање функционисања сеоских кооператива.[325] Стамболијски је основао и Одбор за сељачку диктатуру, који му је служио да одлуке доноси мимо парламента, а своју све ауторитарнију власт ојачао је и помоћу Наранџасте гарде – паравојске БЗНС.[326]

На све то, Стамболијски се јавно одрекао политичког курса који су следили сви његови претходници – курса „националног ослобођења и обједињења“ Бугарске.[327] Добру вољу потврдио је када је потписао Нишки споразум 1923. године, са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца, тиме осудивши пробугарски тероризам у Македонији.[328] Заговорницима припајања Македоније Бугарској овим је дао сигнал да је време за акцију – не у Краљевини СХС, него у Софији. Пажљиво припремљена завера војних кругова и одређених грађанских политичара, уз прећутну сагласност краља и уз координацију са ВМРО, претворила се у државни удар 9. јуна 1923. године. Пет дана касније, Стамболијски је ухваћен, брутално мучен и убијен.[329] Други прваци БЗНС егзекуирани су широм земље. Бугарски земљораднички експеримент крваво је прекинут, у тренутку када је БЗНС у Сабрању имала 212 од 245 места.[330] Схвативши да Бугарској прети десна диктатура, комунисти су 23. септембра дигли устанак против нове, грађанске владе. Усамљени, нису остварили веће успехе осим у северозападној Бугарској, и до краја месеца су крваво потучени.

---

[320] У односу на 1914. годину, подршка БЗНС порасла је за скоро 40%, а комунистима (бившим ужим социјалистима) за чак 176%. Либерална коалиција, најмоћнија у Сабрању од 1914. године, 1919. је распршена. (R. J. Crampton, *Bulgaria*, 221)

[321] *Историја Бугарске*, 310.

[322] Исто, 311.

[323] Стамболијски је сматрао да је друштво подељено на шест сталежа, међу којима доминантну улогу треба да има онај најмногољуднији – пољопривреднички. Народовлашће, у његовом речнику, подразумевало је народну, тј. земљорадничку власт, подређену интересима пољопривреде. (*Историја Бугарске*, 309.)

[324] R. J. Crampton, 225.

[325] Исто, 226–228.

[326] Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa. Globalna historija* (Sarajevo: UMHIS, 2020), 367.

[327] R. J. Crampton, 228.

[328] *Историја Бугарске*, 313.

[329] R. J. Crampton, 233–234.

[330] Румен Даскалов сматрао је да је власт БЗДС еволуирала ка левој диктатури. (*Българското общество, Том 1*, 202)

I.3.1.2. Демократска слога и демократија

Земљораднички режим заменио је режим широког фронта грађанских партија, Демократска слога (Демократически сговор, ДС).[331] Ова коалиција је након елиминације опасности БЗНС и БКП обезбедила себи и убедљиву изборну победу крајем те турбулентне 1923. године. Формирана је Влада проф. Александра Цанкова, која је радила на поништавању земљорадничких реформи и превенцији будућег револуционарног деловања у Бугарској. Тако је већ 4. јануара 1924. изгласан Закон о заштити државе, који је забрањивао бројне организације које су третиране као револуционарне. Он ће остати на снази до комунистичког преузимања власти, 1944. године.[332] У спољној политици су, речима Мари-Жанин Чалић, „владали реваншизам и мржња“[333], илити, у погледу односа према Нејском споразуму – ревизионизам.[334]

Један од најзначајнијих догађаја бугарских 1920-их део је реакције комуниста на доношење Закона о заштити државе. Наиме, група комуниста, упркос саветима БКП и Коминтерне, одлучила се да атентатима пољуља режим Демократске слоге. Најпре, ова група је 14. априла 1925. године убила председника софијског огранка ДС, генерала Константина Георгијева. Ово убиство било је део већег плана. Током опела за Георгиева, у Цркви Свете Недеље, у срцу Софије, комунисти су детонирали кров. Погинуло је 134 људи, међу којима тринаест генерала, а случајно су преживели сви министри владе. Краљ Борис, такође игром случаја, није присуствовао сахрани.[335]

Одговор на атентат био је у заоштравању репресије и појачаном насиљу над политичким противницима. Убијене су на стотине комуниста, али и лево-оријентисаних уметника и интелектуалаца, што је произвело саблазан у европској јавности. Дошло је до спољнополитичке изолације Бугарске, која је подршку проналазила само у фашистичкој Италији.[336] Излаз из спољнополитичког ћорсокака видео се у оставци „крвавог професора“ Цанкова и смиривању политичких тензија.[337]

„Смиривање страсти“ у бугарском друштву био је задатак новог премијера, Андреја Љапчева (Андрей Ляпчев), који је најавио да ће земљом управљати „кротко, благо и уз мало батина“.[338] Он је спровео делимичну амнестију политичких затвореника и значајно умањио цензуру штампе. Такође, за Љапчевљев период (1926–1931) везана је и економска и политичка стабилизација земље.[339] Круна политичке стабилизације били су слободни избори 1931. године, када је Демократска слога вољом гласача изгубила већину у Сабрању од Народног савеза, новоформиране коалиције демократа и бивших сарадника Стамболијског.[340]

Демократска атмосфера у Бугарској трајала је релативно кратко, до 1934. године, и прекинута је из неколико разлога. Најпре, Светска економска криза допрла је са својим последицама и до Бугарске, и проузроковала је нагли пад прихода сељака (чак 50%) и радника (27%). Друго, слободу изражавања и политичког организовања користила је антипарламентарна десница, на којој су се развијали разни националистички и фашистоидни покрети и странке.

[331] У Демократску слогу ушле су претходне политичке групације попут Народне слоге, Демократске партије, Радикалне партије и Обједињене народнопрогресивне партије. Из ње су одсуствовале либералне партије. (Р. Даскалов, *Българското общество*, 228)
[332] Искра Баева, Димитър Денков, Боян Дуранкев, *Един български век. 1923–2024* (София: Изток-Запад, 2025), 37.
[333] M.-Ž. Čalić, *Jugoistočna Evropa,* 368.
[334] Исто, 379.
[335] *Един български век*, 39.
[336] Исто, 40.
[337] Исто.
[338] Исто, 41.
[339] R. J. Crampton, *Bulgaria*, 239.
[340] Исто, 240–241.

Цанков се вратио у политички живот, као вођа Народног социјалног покрета, чије име сугерише правац идеолошког развоја бившег премијера. Пажње вредан био је политички савез Звено, елитистички круг који се залагао за надпартијску власт, коју би он имао. Чланови Звена, такозвани звенари, нису само били антипарламентаристички оријентисани, него су замишљали и снажнију државну интервенцију у привреди.[341] И, на крају, треће и одлучујуће, војска и краљ су све самопоузданије деловали као политички фактори.[342]

Све ово, у синергији, произвешће атмосферу нове нестабилности. У време када је Влада пролазила кроз кризу, Цанков је заказао велики митинг за 21. мај 1934, дан када је председник немачког Рајхстага Херман Геринг (Hermann Göring) долазио у Бугарску. Звенари су одлучили да не чекају да се Цанкову пружи прилика да поново насилно преузме власт, па су то учинили сами, 19. маја. За свега пар сати консолидовали су контролу над читавом земљом, а премијер је постао пуковник Кимон Георгијев.[343] Краљ Борис се није бунио.[344]

I.3.1.3. Од ауторитаризма до ауторитаризма

Устав је суспендован, парламент распуштен, штампа цензурисана, партије забрањене, држава подељена на нове административне области.[345] Познаваоце међуратне југословенске историје први потези звенарске власти лако могу да подсете на шестојануарски сценарио.[346] Звенари су нарочито прогонили комунисте, али и ВМРО, који су брзо и необично лако елиминисали. Спољнополитички, звенари су желели да вежу Бугарску за Француску, а побољшавали су односе са Совјетским Савезом и, о чему ће још бити речи, Југославијом.[347]

Елитизам Звена, који је допринео да се власт лако заузме, допринео је и томе да се она лако изгуби. Без широке базе, звенари су владали док су имали краљеву подршку. Почетком 1935. године, краљ Борис III осмелио се да сам преузме контролу државом, што је означило крај Георгијевљеве владе.

Краљев режим, који је потрајао до његове смрти на лето 1943. године, наследио је много тога од звенарског, и обликовао је Бугарску према мустри десних ауторитарних режима. Политички плурализам није обновљен. Грађен је култ личности краља, по формули: „Цар, народ и војска – једна воља, једна одлука, једно дело“. Немачки и италијански капитал полако су почели да истискују онај из западноевропских парламентарних демократија. Спољнополитичко везивање за Немачку, које је подразумевало и увођење антисемитских закона, сврстало је Бугарску на страну Осовине у Другом светском рату.[348]

I.3.1.4. ВМРО – држава у држави

За крај прегледа бугарске међуратне историје, нужно је осврнути се на ВМРО у периоду 1918–1934. Унутрашња македонска револуционарна организација се након Првог светског рата

[341] Бугарска марксиситчка историографија карактерисала је Звено као војнофашистички покрет. Неспорно је да су се одређени чланови Звона угледали на фашизам и националсоцијализам, као и Салазаров експеримент у Португалији. (Даскалов, *Българското общество*, 234) Не треба изгубити из вида ни пример ванпарламентарне диктатуре краља Александра у суседној Краљевини Југославији, или власт Јозефа Пилсудског у Пољској.
[342] R. J. Crampton, *Bulgaria*, 244.
[343] Исто, 245.
[344] *Историја Бугарске*, 321.
[345] Исто.
[346] Према Воину Божинову, звенари су копирали режим краља Александра. (Voin Bojinov, „Was the Bulgarian Tsardom a Fascist State?“, in: *Right Wing Politics in Interwar Southeastern Europe: Between Conservatism and Fascism*, eds. Dragan Bakić, Dušan Fundić, Rastko Lompar (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2023), 99) 91–104
[347] Исто, 322.
[348] R. J. Crampton, 253–256.

реорганизовала за наставак борбе у одсуству свог првобитног супарника – Османског царства. Кључни елемент ове реорганизације била је концентрација снага ВМРО у Пиринској Македонији, на територији која је Бугарској припала након Балканских ратова. Овај крај, око града Петрича, на тромеђи Бугарске, Југославије и Грчке, био је под контролом бораца ВМРО, и степен независности у односу на софијске власти многе су истраживаче навеле на оцену да се радило о држави у држави.[349]

Циљ ове организације, аутономна или независна Македонија која би се под повољним околностима ујединила са Бугарском, остао је непромењен у односу на претходни период.[350] Методи и стратегија борбе за остварење овог циља били су велики предмет расправе унутар ВМРО, тако да је међуратни период обележен поделама и фракционашким борбама. У борбама почетком 1920-их година, као доминантна струја искристалисали су се тзв. аутономисти, поборници агресивније стратегије усмерене против Краљевине СХС и детанта за који се залагао Стамболијски.[351]

Лево крило ВМРО дефинитивно је потиснуто крајем 1920-их, када је контролу над покретом преузео Иван Михајлов. Од тада, терор није био само *modus operandi* у Вардарској Македонији, него и у Софији, где је ВМРО вршио насиље над политичарима које је сматрао неподобним, створивши атмосферу страха у престоници.[352] Ова атмосфера потрајала је док звенарска Влада није успоставила контролу над Пиринском Македонијом и ефективно разбила ВМРО.[353] Атентат у Марсеју, узимајући у обзир стање у ком се Организација тада налазила, била је лабудова песма, али са каквим одјеком.

I.3.2. Југословенска држава од екстазе до агоније

I.3.2.1. Компромиси и диктати

Краљевина Србија, за разлику од Бугарске, изашла је из ратова 1912–1918. као неспорна победница. Париска мировна конференција, која је Бугарској донела територијалне и материјалне губитке, донела је међународно признање југословенског уједињења, прокламованог 1. децембра 1918. године.[354] Велика југословенска држава, која је у својим границама поред „посткумановске“ Србије обухватала и територију Краљевине Црне Горе и значајан део бивших хабзбуршких земаља, била је уједно и тежња Србије[355] и утицајног дела елите хабзбуршких Словена[356], и практично решење за Силе победнице, жељне снажног савезника за очување новоуспостављене равнотеже снага и противреволуционарну делатност.[357] Нова држава мењала је име у току свог монархистичког периода, те је сложени назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1920–1929) замењен једноставним – Краљевина Југославија (1929–1945).[358]

Југословенско уједињење у исту политичку арену ставило је елите, које нису имале претходно искуство ни међусобне сарадње ни супротстављања. Неспоразум о унутрашњем

---

[349] Р. Даскалов, *Българското общество, том 1*, 237.
[350] Исто, 237.
[351] Никола Жежов, *Македонско прашање во југословенско-бугарските односи (1918*–1941*)*, докторска дисертација, Скопје, 2006. 258–259.
[352] Р. Даскалов, *Българското общество, том 1*, 239.
[353] R. J. Crampton, *Bulgaria*, 247.
[354] Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 103.
[355] Милорад Екмечић писао је да је „свака будућа Југославија почињала од 1914. и од оних историјских корјенова на којима је тада заснивана.“ (Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.* (Београд: Српска књижевна задруга, 1973.), 423) Стварање југословенске државе био је циљ и српске Владе и српске елите од почетка Првог светског рата.
[356] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 443–445.
[357] Исто.
[358] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga* (Beograd: Nolit, 1988), 16.

уређењу Краљевине, чији је први устав, Видовдански (1921), усвојен простим прегласавањем по националном кључу, наговестио је да ће „недостижни компромис“[359] између српске и хрватске елите бити одређујући проблем политичког живота државе. Други велики проблем државе, претња револуционарне левице, коју је представљала Комунистичка партија Југославије, није био тако изражен као у Бугарској. Иако су комунисти остварили велике успехе на првим послератним изборима и изборима за Уставотворну скупштину, из политичког мејнстрима су задуго елиминисани успешном државном репресијом, која је легализована Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави (1921).[360]

Национално питање, за разлику од комунистичке револуције, није могло да се стави *ad acta*. Социолог Јово Бакић написао је да је српска елита, иако су Срби чинили тек релативну већину становништва међуратне југословенске државе, наметнула правила игре која није имала снаге да „одржава на дужи рок без великих тешкоћа.“[361] Посебно велика тешкоћа било је деловање Хрватске републиканске сељачке странке, која до 1925. године није признавала Устав, и чији је вођа Стјепан Радић, пре пактирања са премијером Пашићем и одрицања од републиканизма, тражио политичку подршку чак и у Совјетском Савезу.[362] Коалиција Пашићевих радикала и Радићевог ХСС није дуго потрајала, а управо ће меци једног радикалског посланика, 20. јуна 1928. године, у Народној скупштини усмртити двојицу ХСС-оваца и смртно ранити Радића.[363] Атентат у Скупштини и Радићева смрт били су колосална прекретница за југословенску државу и велика траума, макар за њен хрватски део.[364] Преузевши решавање кризе у своје руке, краљ Александар одлучио је да је излаз у личној власти. Шестог јануара 1929. започео је период краљеве диктатуре.[365]

Краљ Александар је 1929. године урадио оно што су звенари опонашали пет година касније. Устав је суспендован, парламент распуштен, штампа цензурисана, партије забрањене, држава подељена на нове административне области. Негиране су посебности и партикуларност „три племена“, Срба, Хрвата и Словенаца, уместо чега је понуђена идеја о интегралном југословенству. Државни унитаризам појачан је националним. Следећи ову логику, промењено је име државе из „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ у „Краљевина Југославија“. Краљев режим ослањао се на српску политичку, војну и црквену елиту, али је имао и понеког савезника у Загребу и Љубљани.[366] Снагу и стабилност диктаторског режима потврдило је „даровање“ новог, Септембарског устава (1931), који је легализовао псеудопарламентаристичко државно уређење.[367]

Интегрално југословенство за време краљеве диктатуре постало је наметнута „супраидеолошка норма“, речима Бранка Петрановића.[368] Као такво, оно је утицало како на законодавство, школство и уметност, тако и на хуманистичке науке, попут историје. Историографија која је у фокусу овог рада не само да није била неокрњена оваквом политиком,

---

[359] Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010; Novi Sad: Akademska knjiga, 2025).
[360] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, 111–113.
[361] J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva*, 287.
[362] Вукашин Зорић, „Од комичног хапшења до скупштинске трагедије: Слика Стјепана Радића у београдској грађанској штампи (1925–1928)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2022), 35. (33–46)
[363] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, 175.
[364] Ivo Goldstein, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović et al. (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 123.
[365] Природа система 1929–1934. јесте предмет спора, али се искоришћена терминологија ослања на аргументе Бранка Петрановића: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, 176–178.
[366] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, 178.
[367] Исто, 199–200.
[368] Исто, 257.

него је била њен саставни део. Због значаја различитих облика југословенске идеологије у међуратном периоду, треба се задржати на њиховој дистинкцији. Јово Бакић, надовезујући се на типологију коју је предложио историчар Љубодраг Димић, наводи да се могу разликовати четири типа југословенства. Бакић наводи 1) интегрално југословенство „не признаје никакве јужнословенске етничке посебности"; 2) југословенски национализам, који карактерише признавање етничких партикуларности, које се могу превазићи деловањем државе и друштва; 3) реално југословенство, које признаје етничке партикуларизме и евентуално југословенско национално јединство пројектује у даљу будућност; 4) минимално југословенство, које инсистира на националним партикуларизмима јужнословенских нација, и замишља југословенску заједницу тек као конфедерацију или лабаву федерацију.[369] У овој студији биће показано какво су југословенство практиковали историчари, ако су га практиковали.

Интегралнојугословенски пројекат прекинуо је нови атентат. Овај пут, жртва је био сам краљ Александар. Убијен је у Марсеју, 9. октобра 1934. године, током посете Француској, у акцији коју су уз италијанску и мађарску помоћ организовали хрватски сепаратисти (усташе) и ВМРО[370], који је у то време, као што је раније речено, био већ поражен у Бугарској.

Већ средином 1935. године, када је вољом најутицајнијег намесника малолетног краља Петра II, кнеза Павла Карађорђевића, формирана Влада Милана Стојадиновића, напуштен је интегралистички курс решавања националног питања. Уместо интегрализма, наступио је период тзв. „реалног југословенста" – одржавања Југославије без рада на формирању јединствене југословенске нације. Приоритетни циљ Стојадиновићеве владе било је решавање „хрватског питања", и то тражењем погодбе са Радићевим наследником на челу ХСС, Владком Мачеком.[371]

Време Стојадиновићеве владе умногоме подсећа на истовремени развој диктатуре краља Бориса у Бугарској – изградња култа вође уз опонашање елемената из фашистичког и нацистичког репертоара, уз приближавање Италији и Немачкој.[372] Незадовољство Стојадиновићевим курсом делили су политички кругови западних парламентарних демократија и кнез Павле, који га је, упркос изборној победи 1938. године, елиминисао из политике једним успешним политичким маневром.[373] Нови премијер, Драгиша Цветковић, „кнежев курир", релативно брзо се споразумео са Мачеком и предвидео формирање националне Бановине Хрватске. Споразум је постигнут 26. августа 1939, тик пред избијање Другог светског рата у Европи.[374]

У поређењу са унутрашњом, спољна политика Краљевине СХС/Југославије била је током међуратног периода поприлично стабилна и јасно усмерена на очување међународног поретка заснованог на одлукама Париске мировне конференције и на отпору ширењу комунистичке револуције у Европи. Већ 1920. и 1921. године, серијом билатералних уговора између Југославије, Румуније и Чехословачке, створена је Мала Антанта.[375] Три државе требало је да узајамно, и уз француску помоћ, гарантују нове границе и да се супротставе потенцијалним претњама аустријског, мађарског, италијанског, албанског и бугарског ревизионизма и иредентизма.

---

[369] J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva*, 85–86. Проширено објашњење четири облика југословенства: A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, 34–40.
[370] M.-Ž. Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 377.
[371] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 266.
[372] Исто, 288–290.
[373] Исто, 290.
[374] Branislav Gligorijević, „Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941.", *Istorija XX veka*, 1–2 (1992), 33. 27-34
[375] Piotr Wandycz, „The Little Entente: Sixty Years Later", *The Slavonic and East European Review*, vol. 59, no. 4, 1981. 551. 548-564.

Југославија је, у страху од потенцијалне италијанске агресије, ушла у још један савез – дефанзивни Балкански пакт (9. фебруар 1934), овај пут са Румунијом, Грчком и Турском.[376] Са убиством краља Александра и доласком Милана Стојадиновића на чело Владе, Француску су као главну силу-заштитницу почеле да замењују Италија и Немачка. Избијање Другог светског рата и потоњи пад Француске кнез Павле и Цветковићева влада протумачили су као решење дилеме о спољнополитичком курсу Југославије, и државу су прикључили Тројном пакту, 25. марта 1941. Два дана касније, као последица незадовољства у друштву поводом овог чина, дошло је до државног удара, када је формирана Влада генерала Душана Симовића и када је малолетни краљ Петар II проглашен пунолетним. Хитлера није задовољило то што је нова југословенска влада најавила неутралност у европском сукобу. Без објаве рата, 6. априла, немачка војска је напала и убрзо покорила Краљевину Југославију.[377] Део Вермахта ушао је у Југославију баш из Бугарске.

I.3.2.2. Хрватско питање

Хронични проблем, „источни грех"[378], међуратне југословенске државе било је тзв. хрватско питање. Његова суштина била је у томе хоће ли Хрвати, као други најмногољуднији народ у Краљевини, имати некакав облик аутономије у оквиру велике државе. Аутономија је, из перспективе хрватских партикуларисата, могла бити заснована на историјским границама и претходно постојећим институцијама, или на етничком принципу.

Да је значајном делу хрватске елите, непосредно након Првог светског рата, југословенско уједињење био пречи циљ од утврђивања уређења југословенске државе, сведочи потпис Анте Трумбића, испред Народног већа Државе СХС, на Прводецембарском акту којим је прокламовано уједињење Краљевине Србије и бивших хабзбуршких земаља у којима су већину чинили Словенци, Хрвати и Срби.[379] Ипак, хрватско бирачко тело на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године показало је великом подршком Хрватској републиканској сељачкој странци Стјепана Радића свој однос и према унитаризму, и према монархистичком уређењу.[380] ХРСС и њен харизматични вођа залагали су се за неутралну сељачку хрватску републику.[381] Оваква ХРСС, четврта по броју мандата у Уставотворној скупштини, противила се доношењу Видовданског устава, који је озваничио да ће Краљевина СХС бити централизована, унитарна монархија, која неће узимати у обзир ни историјске границе ни етничке партикуларизме три југословенска народа.[382]

Радићева странка ће од доношења Видовданског устава до почетка Другог светског рата остати доминантна политичка сила која ће истицати хрватско питање, и своју несталну визију решења истог, у први план. Одговор на стање прописано Уставом, од 1921. до 1925. године, био је сукоб са државом и тражење савезника у остатку опозиције радикалским владама.[383] У овом

[376] „Pact of Balkan Entente, and Protocol-Annex. Signed at Athens, February 9th, 1934", *League of Nations – Treaty Series, 204*, 155. <http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1934/204.html> (Приступљено 13. марта 2026. године) Балкански пакт формално није укинут, али га је реалност учинила ништавним. Најпре, Румунија га је напустила, октобра 1940. године. Скори пад Грчке и Југославије, при којима је Турска остала неутрална, потврдио је ограничене домете овог споразума. (Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986), 362)

[377] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, 2* (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 668.

[378] Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Globus, 1988), 5.

[379] Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.* (Zagreb: EPH Liber, 2008), 26.

[380] Исто, 44.

[381] Dejan Djokic, *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia* (Columbia University Press, 2007), 51.

[382] Исто, 47.

[383] Да је стратегија ХРСС била прагматична показује краткотрајно зближавање са радикалима 1923. године, када је договорено да ХРСС настави бојкот рада Народне скупштине, чиме би федералистичке снаге изгубиле већину у њој,

периоду, Радић је покушавао да интернационализује хрватско питање, али његова турнеја Европом, која је укључивала посете Бечу, Паризу и Лондону, није уродила плодом. Посета Москви, приликом које је ХРСС приступила Сељачкој интернационали, пружила је повод да се Радићево деловање протумачи као бољшевичко, и да му се странка забрани крајем 1924. године. У јануару, вођство ХРСС је стављено у кућни притвор, а Радић у затвор.[384]

Убрзо је дошло до невероватног обрта. Као што је поменуто, током 1925. године Радићева странка одрекла се републиканизма, признала Устав и унитаризам, а сам Радић је практично из затворске ћелије премештен у министарски кабинет. Ни за време учешћа ХСС[385] у доминантно радикалској влади (до јануара 1927), ни за Радићевог живота, ипак, неће доћи до ревизије Устава.[386] Доћи ће, додуше, након Радићевог раскида са радикалима, до стварања политичког савеза који ће обележити последњу фазу парламентаризма 1920-их и читаве тридесете године. Фебруара 1927. створена је Сељачко-демократска коалиција (СДК), између ХСС и независних демократа Светозара Прибићевића, чију су базу чинили Срби из бивших хабзбуршких земаља.[387] У новим околностима, поново у опозицији, ХСС се вратила захтевању сложене државе.[388]

Након атентата у Скупштини и потоње смрти Стјепана Радића, уследила је политичка криза у којој је поново била тема коренита промена државног устројства. Нови лидер ХСС, Владко Мачек, изнео је пред краља Александра 4. и 5. јануара 1929. концепт преуређења држава који би трансформисао југословенску државу у федерацију. Већ дан након последњих консултација са Мачеком, краљ је преломио у супротном смеру и завео диктаторски режим који ће поред ранијег државног унитаризма инсистирати и на доктрини националног унитаризма и интеграције.[389]

СДК ни након укидања парламентарног система није одустала од захтева за сложеном државом, што је озваничено у октобру 1932. године тзв. Загребачким пунктацијама, које су имале снажан одјек у држави.[390] Након Марсејског атентата, СДК је била водећа снага опозиције владама које су одржавале систем унитарне државе предвиђен Септембарским уставом. Због тога, другу половину тридесетих година у Југославији је обележила криза у чијем је средишту било решење хрватског питања. Коначно, ово питање је решено споразумом између председника владе, Драгише Цветковића, и вође опозиције, Мачека. Мачек је, зарад спровођења споразума у живот, ушао и у владу као потпредседник. Предвиђено је стварање прве експлицитно националне територијалне јединице у оквиру Југославије, Бановине Хрватске, која би обухватила дотадашњу Савску и Приморску бановину уз проширења науштрб Дунавске, Дринске, Зетске и Врбаске бановине. Бановина Хрватска имала би широка овлашћења, уз Сабор који би делио законодавну власт са југословенским краљем.[391] Стварањем Бановине Хрватске дефинитивно је напуштен државни унитаризам, а Други светски рат спречио је даљи развој федерализације.

У хрватском питању, током више од две деценије, сабрале су се све кључне дилеме о политичком устројству југословенске државе. У њему су се преламале дилеме о централизованој или децентрализованој, о унитарној или сложеној држави, о троплеменом или јединственом

да би заузврат унитаристичка већина промењенила границе области како би кореспондирале са историјским хрватским границама. (D. Djokic, *Elusive Compromise*, 56)

[384] D. Djokic, *Elusive Compromise*, 57–61.

[385] Одрицање од републиканства имало је реперкусије и на име странке, која је преименована у Хрватска сељачка странка.

[386] I. Goldstein, *Hrvatska*, 76–78.

[387] D. Djokic, *Elusive Compromise*, 65.

[388] Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček* (Zagreb: Ljevak, 2023), 17.

[389] Исто, 20.

[390] Исто, 25.

[391] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije I*, 296.

народу, о републиканизму или монархизму, парламентаризму или диктатури, о унутрашњем разграничењу, па чак и о сврсисходности и утемељености постојања заједничке југословенске државе. Ни хрватски политички предводници, ни београдски двор ни владе, нису имале доследно вођење решења хрватског питања. Бановина Хрватска, која је требало да буде дугорочно решење, није дочекала ни своју ратификацију у Народном представништву. Важност хрватског питања није мимоишла југословенске историчаре, чије је одређење баш по овом питању имало своје рефлексије и на перцепцију средњег века, о чему ће бити говора у наредним поглављима.

I.3.2.3. Треће племе

За разлику од хрватског питања, оно словеначко постављало се, и решавало, на другачији начин. Због тога, овај одељак биће посвећен специфичностима словеначког случаја у југословенској монархији.

Распад Аустро-Угарске довео је до сценарија који није виђен, неки би рекли, преко хиљаду година. Словенијом су управљали Словенци. Народна влада, проглашена у Љубљани, деловала је као саставни део краткотрајне Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Председник највишег тела Државе СХС, Народног већа са седиштем у Загребу, био је Словенац, Антон Корошец.[392] У словеначким земљама тада су релевантне биле три политичке странке, Корошчева клерикална Словеначка народна странка (Slovenska ljudska stranka), социјалдемократе и либерали. Све три, залагале су се за уједињење са Краљевином Србијом, с тим што су на том пољу најодлучнији били либерали, заступници унитаризма.[393]

У словеначким земљама, за разлику од других крајева нове државе, након 1. децембра 1918. није било политичког насиља, баш због консензуса око потребе за заједничком државом са Србима и Хрватима. Ипак, као и другде у новоствореној држави, екстаза је била краткотрајна. У словеначком случају, њу су прекратили италијанско-југословенско разграничење[394], а нарочито опредељење становништва Корушке за уједињење са Аустријом (1920). Готово 30% Словенаца остало је ван југословенских граница.[395] Додатан ударац ентузијазму већег дела Словенаца задао је Видовдански устав, коју ниси подржале ни Словеначка народна странка, ни словеначка левица заступљена у Уставотворној скупштини.[396]

Корошчева странка, најпопуларнија у Словенији, са огромном подршком словеначког сељаштва, борила се за промену Устава, али не Радићевим методама. Њени циљеви били су повећање словеначке аутономије и десекуларизација.[397] Но, 1927. године долази до преокрета, када владајући радикали долазе до компромиса са Корошцем. Словеначки клерикалци одустали су од ревизије Устава, а заузврат су изборили проширивање финансијских надлежности обласних аутономија, ефективно створивши словеначки привредни простор у Љубљанској и Мариборској области.[398] Корошец је ушао у владу као министар унутрашњих послова, а постаће и први југословенски премијер несрпског порекла, баш током кризе коју је проузроковао атентат у Скупштини.[399]

[392] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 110–111.
[393] Igor Ivašković, „Slovenska očekivanja i poliitčki rascjepi od Prvoprosinačkog akta do izbora za Konstituantu", *Povijesni prilozi*, 65 (2023), 229.
[394] Милан Ристовић, *Mussolini ante portas. Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)* (Београд: Службени гласник, 2021), 31–32.
[395] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 117–118.
[396] Исто, 119.
[397] Исто, 127.
[398] Mateja Ratej, *Triumfator. Anton Korošec v prvi Jugoslaviji* (Ljubljana: Beletrina, 2022), 84–85.
[399] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 133.

Награда за потоње учешће Антона Коршца у диктаторском режиму краља Александра била је Дравска бановина, једина моноетничка од укупно девет бановина. У њој су Словенци чинили готово 95% становништва. Ипак, учешће Словеначке народне странке у Влади генерала Петра Живковића потрајало је до проглашења Септембарског устава 1931. године. Политика интегралног југословенства отуђила је Корошца од Београда. Словеначки првак чак је био и затворен због борбе за националну и законодавну аутономију Словеније, формулисану у Љубљанским пунктацијама (1932). Његов велики повратак десио се у време Владе Милана Стојадиновића, када је реално југословенство заменило оно интегрално као државна идеологија.[400] Корошец је био министар унутрашњих послова у Стојадиновићевој влади, и значајан коалициони партнер који је за владајућу опцију обезбеђивао словеначке гласове.[401]

Након Споразума Цветковић–Мачек, Корошец и његова странка идеолошки су се приближавале другим конзервативним и клерикалним политичким опцијама, које су постајале видљивије широм Европе. Тако се у дискурсу Корошчеве странке појавило све више антисемитизма и антимасонских ставова, те угледања на Словачку Јозефа Тиса и, касније, Француску Филипа Петена (Phillipe Pétain). Уз овај идеолошки репертоар ишла је и подршка савезништву Југославије са Трећим Рајхом.[402] Сам Корошец умро је пре приступања Југославије Тројном пакту, али је његово дугогодишње конзервативно и профашистичко деловање обликовало антифашистичку опозицију која ће да буде основа словеначког покрета отпора током Другог светског рата.[403]

Међуратни период, поред свих својих политичких криза, био је период наглог културног развоја у Словенији. Академски живот, издаваштво, образовање, сви облици културне делатности, могли су се одвијати на словеначком језику. Поред тога, у Словенију је слободно долазила продукција из других крајева Југославије. Ипак, Петер Водопивец напомиње да је културна веза са остатком државе углавном била једносмерна. Српско-хрватска штампа и књиге долазиле су до Словеније, али није било превише интересовања међу говорницима српскохрватског за садржај на „словеначком дијалекту".[404] Као део овог развоја треба разумети развој историјске науке на новооснованом Универзитету у Љубљани, али и домете словеначке историографије на нивоу целе државе.

Што се тиче словеначког националног питања, оно је остало отворено до почетка Априлског рата. Током међуратног периода, унитаризам словеначких либерала подударио се са централизмом који је предвиђао Видовдански устав. Но, ту опцију није подржавала већина словеначких бирача. Од 1929. до 1941. године Дравска бановина функционисала је умногоме као словеначка територијална јединица, али није имала надлежности нити име које би је изједначиле са статусом Бановине Хрватске. Индикативно је да су српске елите од 1927. па до Априлског рата, уз кратку станку током диктатуре краља Александра, сарађивале са аутономистичком и конзервативном Словеначком народном странком, знајући да уступци Корошцу слабе федералистичке тежње Сељачко-демократске коалиције. Унитаризам се, иронично, бранио давањем аутономних овлашћења најмањем од три „племена".

[400] M. Ratej, *Triumfator*, 304–305.
[401] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 156.
[402] P. Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, 159–160.
[403] Исто, 161.
[404] Исто, 138–139.

I.3.3. Бугарско-југословенски односи од рата до новог рата

Бугарско-југословенски односи у међуратном периоду темељно су истражена тема.[405] Досадашња истраживања јасно указују да су и унутрашње промене у две државе, али и однос снага у Европи, имали улогу у промени билатералних односа. Југославији је читав међуратни период било стало да неутралише бугарски ревизионизам и тероризам ВМРО што савезом са другим бугарским суседима, што приближавањем са Бугарском. С бугарске стране, промене у односу према Југославији пратиле су промене у односу бугарске владе према Македонији и ВМРО. Бугарска политика према Југославији се, другим речима, кретала од искрене политике приближавања и признања трајности територијалних промена предвиђених Нејским споразумом до неповерења и, у коначници, непријатељства. Неповерење је било обострано, а са југословенске снаге заснивало се на процени да Бугарска чека промену односа снага, која би јој пружила прилику да поново отвори, и у своју корист реши, македонско питање.

Не треба сметнути са ума да је део македонског питања било и питање бугарске мањине у Југославији. Југословенска држава покушала је да изузме своје јужне крајеве из послератних уговора о заштити националних мањина, али безуспешно.[406] Упркос томе, бугарска мањина је кроз међуратни период трпела дебугаризацију, кроз често насилну србизацију,[407] и колонизацију

[405] Бугарско-југословенски односи у међуратном периоду били су тема и у време социјализма, али се истраживања на ову тему у Србији интензивирају почетком 2010-их. Иван Ристић, истраживач бугарско-југословенских односа 1920-их година, означио је период од средине 1960-их до краја 1980-их година као „пионирски“. Из овог периода, истичу се радови Живка Аврамовског и Десанке Тодоровић, те зборник *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku* (у два тома, 1980. и 1982). (Иван Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2023), 11) У другом таласу изучавања бугарско-југословенских међуратних односа, за који се може рећи да још увек траје, разгранали су се приступи проучавању тематике. Из историје дипломатских односа, истичу се радови Ивана Ристића (*Балкански Каин и Авељ*), Срђана Мићића (чланци „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској“, *Војноисторијски зборник* 1 (2014); „Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју* 93 (2016), „Протогеровисти у југословенској служби 1930–1935. године“, *Војноисторијски гласник* 2 (2018); „Софиският митрополит Стефан и идеята за „Интегрална Югославия“, *Tokovi istorije* 3 (2018); „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, *Tokovi istorije* 3 (2020); „Александар Цинцар-Марковић о југословенско-бугарском царинском савезу и балканској царинској унији, децембар 1925–јануар 1926“, *Архив* 1–2 (2022) (у коауторству са И. Ристићем)) и Милоша Жикића (*Југославија и Бугарска: 1929–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2024). Ипак, сложеност међуратних односа, политичка нестабилност Бугарске и Југославије и фактор ВМРО допринели су да теме буду ширег захвата. Мењу њима вреди истаћи радове Дмитра Тасића о војскама, паравојскама и бугарско-југословенском разграничењу (*Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920* (Београд: Службени гласник, 2012); *Paramilitarism in the Balkans: Yugoslavia, Bulgaria, and Albania, 1917–1924* (Oxford University Press, 2021)), радове Владана Јовановића о међуратној „Јужној Србији“ (*Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929* (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2002); *Вардарска бановина: 1929–1941* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011)), и рад Томе Миленковића, *Политичка емиграција из Бугарске у Југославију: 1923–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2018). Искорак у проучавање слике Бугарске у југословенској јавности направио је Иван Ристић, монографијом *Бугарска у јавности и политичком дискурсу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024). У Бугарској није недостајало интересовања за бугарско-југословенске односе у време социјализма. Истиче се опус Милена Куманова и Здравке Мичеве на ту тему. Кључном питању за разумевање бугарско-југословенских односа, оном македонском, посветили су се бугарски историчари Костадин Палешутски (*Македонският въпрос в буржоазна Югославия* (София: БАН, 1980)) и Васил Василев (*Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения* (София: БАН, 1991)) те, скорије, македонски историчар Никола Жежов у монографији *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)* (Скопје: Институт за историја, 2008). Библиографију о теми Босилеграда и Цариброда, која је интересовала углавном бугарске историчаре, види у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 63–64.

[406] S. Mićić, „Minority Petitions“, 33. (27–52)

[407] И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 65.

југоистока државе „национално заслужним и провереним елементима“, понајвише Србима.[408] Словенско становништво Македоније држава је третирала као „јужне Србе“, што је релативизовало тезу о постојању било какве бугарске мањине у Југославији.[409] Додатну релативизацију донела је политика интегралног југословенства, када се аргументовало да није могло да буде србизације у држави у којој су сви Словени – Југословени.[410]

Односе Београда и Софије 1919–1923. је, упркос свежој успомени на два недавно завршена рата, обележило отопљавање. Оно се највише заснивало на доброј вољи Стамболијског, који је говорио да није „ни Бугарин, ни Србин, већ Југословен“.[411] Врхунац приближавања и координације Бугарске и Краљевине СХС означила је Нишка конференција, 1–17. марта 1923. године.[412] Но, војни кругови у Софији и ВМРО искористили су споразумевање Стамболијског са Краљевином СХС као повод за интензивирање кампање против његовог режима и убрзање припрема дуго планираног државног удара. По оцени Стевана К. Павловића, убиство Стамболијског, које је окончало бугарско-југословенско зближавање, било је „прво међу спектакуларним убилачким изразима патолошке мржње коју су огорчени, радикални покрети с десног крила испољавали према „издајницима“ њиховог светог циља.“[413]

Ипак, Бугарска је током бурних година Цанковљеве владе била немоћна за нарочиту спољнополитичку офанзиву, посебно након што је сила која је благонаклоно гледала на бугарске пучисте, Италија, јануара 1924. године потписала Римски пакт са Краљевином СХС и на тај начин уредила односе на Јадрану.[414] Упркос томе што Бугарска није могла да буде непосредна претња, на њу се у Краљевини СХС гледало са неповерењем, које се огледа и у реченици Иве Андрића: „Ми сви знамо и осећамо да у Бугарској, док у њој влада др Цанков и официрска лига, имамо једног немирна и злонамерна суседа који злопамти и не пропушта прилику да нам нашкоди, чекајући повољнија времена за јаче ударце.“[415] Из неповерења није се развила војна интервенција против пучиста због колебљивости краља Александра, који није имао превише поверења у БЗНС због њиховог републиканизма.[416] У Пиринској Македонији, ВМРО је за време Цанкова могао да одахне, јер ову организацију софијска влада није угрожавала.[417]

За време владе Андреја Љапчева, који је сам био родом из Македоније (и то из њеног, у међуратном периоду, југословенског дела), растао је утицај ВМРО у бугарској Влади, али и на терену.[418] Током 1928. и 1929. године Македонија, али и Софија, биле су поприште крвавог обрачуна унутар ове организације, што је дестабилизовало Бугарску, чија је Влада тежила да дође до краја политичког насиља. Љапчева су поступци македонских револуционара усмерили ка споразумевању са Београдом, што је резултирало Пиротским споразумом (1929), који је решио важна погранична питања.

---

[408] Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije* 3 (2006), 26–27. 25–44

[409] S. Mićić, „Minority Petitions“, 33.

[410] Милош Жикић, *Југословенско-бугарски односи 1929–1941*, докторска дисертација, Београд, 2023. 116–117.

[411] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 151.

[412] О Конференцији више у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 214–225.

[413] Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945.* (Београд: Clio, 2004), 358. према И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 227.

[414] И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 236.

[415] Иво Андрић, „Догађаји у Бугарској“, у: *Дисертација. Есеји и критике 1* (Београд: Штампар Макарије; Подгорица: Нова Књига, 2011), 240. према И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 243.

[416] И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 246–247.

[417] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 155.

[418] Исто, 156.

У ово време, а нарочито након пада Љапчевљеве Владе, бугарски ревизионизам је почела да подстиче Италија[419], на коју се сумњало да координише упаде ВМРО на југословенску територију.[420] У периоду до 1934. доминантно крило ВМРО водио је Иван Михајлов, који је својом агресивном и непомирљивом доктрином отуђио своју организацију од софијских десних политичких, па и војних кругова, укључујући звенаре.[421] У години пре звенарског државног удара, ново бугарско-југословенско зближавање наговестила је серија сусрета краља Бориса и краља Александра. [422] Краљ Александар замишљао је крајем 1933. и почетком 1934. године „двоструку" политику Југославије, која би одржавала Малу Антанту и Балкански пакт, али и присност са Бугарском, искљученом из ова два савеза.[423] Звенарско преузимање власти средином 1934. није променило позитивни тренд у бугарско-југословенској билатерали. Чак је дошло и до конкретних акција на разбијању Михајловљеве ВМРО – њихово оружје, архива и новац су заплењени, а бројни чланови организације су ухапшени.[424] О приближавању две државе сведочи свечана природа посете југословенског краљевског пара Софији 27–30. септембра 1934. године[425], мање од две недеље пре него што је краља Александра убио један Михајловљев присталица. У Софији је 12. октобра почела тродневна жалост за југословенским монархом.[426]

Ни смрт краља Александра, заинтересованог за приближавање Бугарској, ни пад Владе Кимона Георгијева, ни долазак Милана Стојадиновића на чело југословенске владе, нису променили развој добрих односа Бугарске и Југославије. Приближавање је озваничено и документом – Пактом о вечном пријатељству (24. јануар 1937).[427] Корист је била обострана. Југославија је смиривањем ситуације на својој источној граници снажила своју позицију према Италији, а Бугарска је могла да преусмери пажњу ка Јужној Добруџи и Западној Тракији, уместо ка Македонији која је већ била разлог „две националне катастрофе" и стварања „државе у држави" ВМРО.[428]

Све несигурнија ситуација у Европи није драстично утицала на бугарско-југословенске односе. Обе државе трудиле су се да одрже неутралан положај. Но, нова политичка констелација Европе, из које је средином 1940. збрисана Француска, пружила је могућност да се бугарске ревизионистичке жеље остваре. Тако је Бугарска успела да погоди повратак Јужне Добруџе у своје границе, уз договор о размени становништва са Румунијом. Италијански напад на Грчку, октобра 1940. године, пробудио је код бугарских власти наду да ће ускоро доћи и до проширења Бугарске ка југу.[429] Приближавање Бугарске Немачкој и приступање Тројном пакту (1. марта 1940) десило се под ауспицијама премијера Богдана Филова, археолога и осведоченог германофила. Већ 2. марта немачке јединице прешле су Дунав и ушле на бугарску територију.[430] Иако је Филов исказао задовољство када је Југославија 25. марта приступила Тројном пакту, развој догађаја након 27. марта није дочекан уз бугарско неодобравање. Током немачке инвазије на Југославију, 15. априла,

[419] Исто, 157–158; „Balkans Aroused by Italian Policy. Incitement of Bulgaria to Regain Macedonia Is Seen in Speech of Rome Under-Secretary", *The New York Times*, June 10, 1929, 8.
[420] М. Жикић, *Југословенско-бугарски односи,* 96–97.
[421] Исто, 108.
[422] Види: Душан Марковић, Срђан Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године", *Токови историје*, 1 (2017), 175–198.
[423] Исто, 197.
[424] М. Жикић, *Југословенско-бугарски односи,* 186.
[425] Исто, 193–194.
[426] Исто, 196.
[427] Р. Даскалов, *Българското общество*, 259.
[428] М. Жикић, *Југословенско-бугарски односи*, 261.
[429] *Един български век*, 214–215.
[430] М. Жикић, *Југословенско-бугарски односи*, 385.

Бугарска је прекинула дипломатске односе са „вечним пријатељем“. Три дана касније, бугарска војска била је у Цариброду и Босилеграду, а 19. априла је почела окупација Македоније. Југословенска влада у емиграцији прогласила је 4. маја да је у ратном стању са Бугарском.[431] За то време, краљ Борис је уз своје име већ привезао надимак „Ујединитељ“, а на Радио Софији се орила песма:

„Од Црног мора до Охрида, од Дунава до Белог мора,

живи један народ, који сам своју судбину кује“[432]

Осамнаест година одржавања добрих односа са Југославијом заснованом на поштовању односа снага замењено је хитрим посезањем за Великом Бугарском – чим се однос снага променио.

*

Историчари који су у ово време стварали нису били изоловани од политичког контекста који је описан. Као што ће бити приказано, они су итекако реаговали на дневнополитичке импулсе, а неретко су били подршка и чак креатори идентитетских политика, у време кад је национални идентитет био одредница изванредне политичке тежине. Пишући о средњем веку, историчари су се дотицали готово свих питања која су истакнута као доминантна у политичкој динамици међуратног периода. Они су заинтересовано писали о границама, о изгубљеним и ослобођеним територијама, о језику, демократији, владарима, о странцима, пријатељима и непријатељима, асимилацији, издаји, националним карактеристикама, о усуду. На памет лако падне реченица Едварда Халета Кара (Edward Hallet Carr), да је историја вечни дијалог садашњости и прошлости.[433] Садашњост међуратних историчара, макроплан, „историја света”, био је период испуњен низом спољно и унутрашњополитичких криза, низом који је био испресецан тренуцима предаха. Микроплан, „свет историчара”, универзитети, историографски часописи и друштва, њихов живот у том динамичном међуратном превирању, тема је првог следећег поглавља. Тек након тога, фокус ће се преусмерити на садржај њиховог дијалога са прошлошћу.

[431] Исто, 393.
[432] *Един български век*, 217.
[433] E. H. Carr, *What is History?* (London: Penguin Books, 1990), 30.

1. Историја међуратне историографије Бугарске и Југославије

Nil de nobis, sine nobis.

Да би се разумело како су одређене интерпретације постајале доминантне, како су се одржавали научни ауторитети и како су се обликовале границе пожељних историографских представа, неопходно је реконструисати и институционалну и личну мрежу унутар које су историчари деловали. Због тога ће у овом одељку бити представљени универзитети, часописи, друштва и кореспонденцијске везе као основни простори производње, циркулације и контроле историографског знања. Биографске напомене о међуратним медиевистима биће наведене у напоменама. На крају, биће представљен случај историчара који се није уклопио у доминантну матрицу.

1.1. Универзитети

Шта је у међуратном периоду био универзитет? До дефиниција није тешко доћи за југословенски случај, пошто су садржане и у наслеђеном, српском Закону о универзитету (1905) и у Закону о универзитетима (1930). У старијем Закону стоји: „Универзитет је највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и за обрађивање наука.“[434] Млађа дефиниција додаје настави и науци трећи елемент, посебно важан за ову студију: „Универзитети су највише просветне установе за стручну спрему, обрађивање науке и изграђивање југословенске националне културе (подвукао В.З.).“[435] Дакле, у међувремену, и у контексту диктатуре краља Александра, дошло је до потребе да се „југословенска национална култура“ нагласи толико да постане део законски предвиђене обавезе универзитетског рада. У хрватском Законском чланку о устројству свеучилишта Фрање Јосипа I. у Загребу (1874)[436] и бугарском Закону о универзитету (Законъ за университета, 1904)[437] универзитет није експлицитно дефинисан.

И у бугарском и у југословенском случају, гарантовала се слобода наставе.[438] Наставници су били у оба случаја у еквивалентним звањима: редовни професори, ванредни професори, стални и привремени доценти.[439] Професори су могли имати асистенте. У Загребу, редовне и ванредне професоре именовао је сам краљ.[440] Према српском закону, избор професора остављен је факултетским телима, мада је предвиђено да избор треба да потврди министар просвете.[441] У Бугарској, а од 1930. и у Југославији, био је неопходан и указ краља, поред потврде министра.[442]

---

[434] Члан 1. Закона о универзитету.

[435] Члан 1. Закона о универзитима од 28. јануара 1930. године. *Prosvetni glasnik. Službeni organ Ministarstva prosvete*, juli 1930. 1.

[436] *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 27.1.1874. 11–30.

[437] *Държавен вестник*, 26.1.1904. 3–6.

[438] „Сви професори и доценти уживају гледе предавања, на колико их други свјетовни или црквени закони неограничују, подпуну слободу, нису дакле дужни по становитих књигах предавати.“ (Члан 10. хрватског Законског чланка) „Ниједан наставник не може бити подвргнут дисциплинским мерама пре него што Академско веће не донесе одлуку о његовом преступу.“ (Члан 38. бугарског Закона о универзитету) „Универзитетска настава је слободна. Наставници су потпуно слободни у свом научном раду и нико их због њихових научних излагања не може позвати на одговор.“ (Члан 35. југословенског Закона о универзитетима, умногоме сличан члану 33. српског Закона о универзитету) „Једном професору се не може наредити да велича режим, да се заложи или определи за важност једне владине уредбе, да код испита пусти само известан проценат кандидата. Никакав дисциплински суд не би га могао осудити ако је из уверења био непослушан.“ (L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, 362–365. према Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941* (Београд: ИНИС, 2011), 215)

[439] Члан 2. хрватског Законског чланка, члан 10. бугарског, члан 15. српског, члан 18. југословенског Закона.

[440] Члан 5.

[441] Члан 16.

[442] Члан 20. бугарског и члан 19. југословенског Закона.

У Загребу је српски Закон о универзитету (1905) заменио Законски чланак (1874) током 1926. године[443], а у случају Универзитета у Љубљани од оснивања се управљало по српском Закону.[444]

Настава историје на софијском Вишем училишту постоји од његовог оснивања, 1888. године. До краја наредне деценије, већ су били формирани Историјско-филолошки факултет (1896) и, на њему, Историјски семинар (Исторически семинар) који је био посвећен и општој и националној историји. Васил Златарски био је инаугурални наставник бугарске историје, а Гаврил Кацаров је од 1899. предавао општу историју.[445]

У јануару 1904. године, софијско Више училиште је законом преименовано у Бугарски универзитет „Браћа Евлоги и Христо Георгијев из Карлова“ (Български университет „Братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово“). [446] На Историјско-филолошком факултету, по помињаном харковском професору, Марину Дринову, понела је име стипендија којом је факултет помагао одлазак најбољих студената на специјализацију на европске универзитете.[447] Један од корисника ове стипендије био је Петар Мутафчијев.[448]

Након Првог светског рата, Историјско-филолошки факултет био је подељен на катедре, међу којима је за ову студију значајно поменути: Катедру за бугарску историју, Катедру за историју Источне Европе, Катедру за средњовековну историју. Све историографске катедре од 1925. године су, под руководством Васила Златарског[449], организоване у Историјски институт при Факултету.[450] Два наследника Златарског су кратко били на челу Катедре за бугарску историју – Петар Ников[451] од 1935. до 1938. и Петар Мутафчијев од 1938. до 1943. године.

У суседству, Филозофски факултет Универзитета у Београду баштини традицију Филозофског факултета Велике школе, који је основан 1863. године. У почетку, општу и српску историју предавао је један човек – поменути Пантелија Срећковић.[452] До краја века, општа и национална историја постале су подељени предмети. Када је требало креирати нову структуру Филозофског факултета, након што је 1905. године основан Универзитет у Београду, на доделу професорских позиција утицала је дневна политика. Наиме, Љубомир Јовановић нашао се међу првих осам редовних професора Универзитета као радикал, док је Станоје Станојевић[453] касније укључен, испред самосталаца, као ванредни професор.[454] Као последица тога, на Филозофском

[443] Виктор Новак, „Загребачки универзитет“, *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1. XII 1918–1928* (Београд: Матица живих и мртвих СХС, 1928), 429.
[444] Фран Кидрић, „Универзитет у Љубљани“, *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 430.
[445] Тодор Попнеделев, „За историята и историците в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, *Исторически факултет 1888–2008. Алманах* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008), 17–18.
[446] Браћа Георгијев били су међу најбогатијим Бугарима 19. века и добротвори, који су финансирали оснивање Вишег училишта 1888. године.
[447] Т. Попнеделев, „За историята и историците в Софийския университет“, 20–21.
[448] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[449] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[450] Т. Попнеделев, „За историята и историците в Софийския университет“, 24–25.
[451] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[452] „Филозофски факултет Велике школе 1863–1905.“, *Сто година Филозофског факултета*, ур. Радован Самарџић (Београд: Народна књига, 1963), 26.
[453] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[454] „Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905–1918.“ *Сто година Филозофског факултета*, 59. Политичка различитост не значи да Станојевић и Јовановић нису сарађивали. Заједно су 1908. године држали семинар, који се састојао од читања и тумачења домаћих и страних извора и критиковања најновијих научних радова. (Архив Србије (АС), Г-208 Филозофски факултет, Кутија 3, Документ од 15. маја 1908. године)

факултету након оснивања Универзитета националну средњовековну историју су предавали Јовановић и Станојевић[455], а општу Јован Радонић.[456][457]

Ситуација је постала још једноставнија након што се Јовановић у потпуности посветио политици, од 1909. године, и препустио Станојевићу да једини предаје националну средњовековну историју[458] до 1919. када му се придружио Владимир Ћоровић.[459][460] Након Станојевићеве смрти, за ванредног професора националне историје изабран је Михаило Динић.[461][462] Што се тиче опште историје, Радонић је остао на Факултету до 1929. године[463], када се у потпуности посветио политици.[464] Предавања о општој средњовековној историји од тада је преузео Виктор Новак.[465][466] О средњовековној прошлости предавао је и Драгутин Анастасијевић[467], који је од 1908. био у звању доцента. Његов фокус био је на византијској историји и грчком језику.[468]

У међуратном периоду, настава средњовековне историје постала је сложенија, и била је подељена у следеће поддисциплине: народну историју, историју средњег века (општу), византологију и помоћне историјске науке.[469] Следећи ову поделу, функционисали су Српски семинар, који се од 1901. године бавио језиком, књижевношћу и историјом[470], Семинар за историју средњег и новог века[471], Семинар за византологију (од 1905)[472], Семинар за помоћне историјске науке (од 1924).[473] У склопу Српског семинара, радио је и Институт за скупљање извора за период

[455] О садржају предавања и подели између Станојевића и Јовановића види: „Катедра историјских наука“, *Сто година Филозофског факултета*, 228.
[456] „Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905–1918.“ *Сто година Филозофског факултета*, 60.
[457] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[458] „Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905–1918.“ *Сто година Филозофског факултета*, 72.
До 1925. године, усталио се назив предмета „Историја Срба, Хрвата и Словенаца“. У документима Испитне групе Историјско-филолошког одсека Филозофског факултета, на списку предмета, где је писало „Историја српског народа“, „српска историја“ или „историја српског народа са историјом Јужних Словена“, прецртано је и дописано „народна историја“. (АС, Г-208/4, Документ од 30. октобра 1925. године)
[459] „Катедра историјских наука“, *Сто година Филозофског факултета*, 236.
[460] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[461] Исто, 237. Динић је националну историју почео да предаје 1940. године. Он је најпре био асистент при Семинару за општи средњи век и помоћне историјске науке, а 1937. постао је доцент на општој историји средњег века.
[462] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[463] Испрва се пензионисао 1921, али је ипак наставио да ради 1923. године (АС, Г-208/3, Документ од 23. фебруара 1921. године и Документ од 4. марта 1921. године; АС, Г-208/4, Документ од 17. априла 1923. године)
[464] „Катедра историјских наука“, *Сто година Филозофског факултета*, 233–234.
[465] Исто, 245.
[466] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[467] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[468] „Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905–1918.“ *Сто година Филозофског факултета*, 74.
[469] „Београдски универзитет“, *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 422.
[470] Шеф историјског одељења био је Станоје Станојевић. („Филозофски факултет Велике школе 1918-1941.“, *Сто година Филозофског факултета*, 95)
[471] Управник је био Јован Радонић, а други члан је био Васиљ Поповић. („Филозофски факултет Велике школе 1918-1941.“, *Сто година Филозофског факултета*, 95)
[472] Први светски рат нанео је снажан ударац Византолошком семинару. Готово цела библиотека морала је изнова да се обнови залагањем шефа Семинара, Драгутина Анастасијевића. („Катедра историјских наука“, *Сто година Филозофског факултета*, 249) Значајну улогу на Византолошком семинару имао је и хонорарни професор Филарет Гранић. (АС, Г-208/6, Документ од 5. децембра 1934. године)
[473] „Београдски универзитет“, *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 424.

1908–1918.[474] Новост у међуратном амбијенту, у односу на предратни, било је и присуство професора избеглих из бившег Руског царства.[475]

Медиевисти који су у фокусу рада имали су незанемариву улогу у животу Филозофског факултета и читавог Универзитета, нарочито 1930-их година. Станоје Станојевић није био ректор, али је то био његов шурак Александар Белић, а касније и Иван Ђаја, баш на Станојевићев предлог.[476] Владимир Ћоровић наследио је ректорску позицију од Ђаје, који је поднео оставку након што је полиција у упаду на Правни факултет убила студента Мирка Срзентића (1. фебруар 1935). Ситуација се закомпликовала када је формирана Стојадиновићева влада, због тога што је Ћоровић био политички опонент и Југословенској радикалној заједници, али и студентима-комунистима. Оставку на место ректора Ћоровић је поднео након насилне смрти још једног студента, Жарка Мариновића, 4. априла 1936. године. Ћоровићева кућа је демолирана на дан Мариновићеве сахране, а Стојадиновићу блиско *Време* прогласило је историчара за „крвавог ректора“.[477]

Настава је, након Првог светског рата, обновљена и на Свеучилишту у Загребу, које је доживело две промене имена након југословенског уједињења. Најпре је Краљевско свеучилиште Фрање Јосипа већ 10. децембра 1918. преименовано у Хрватско свеучилиште у Загребу, да би 15. јула 1919. поново дошло до промене имена, и то у Свеучилиште Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу.[478]

У Загребу се општа и „повијест хрватска с особитим обзиром на аустријску и угарску повијест“ предавала од оснивања Свеучилишта 1874. године. Први професор опште историје био је Натко Нодило, а први професор националне историје био је Матија Месић, први ректор Свеучилишта.[479] Трећа катедра, она за помоћне историјске науке, основана је 1908. и на њој је први професор био Милан Шуфлај.[480]

Југословенско уједињење као предавач националне историје дочекао је Фердо Шишић[481], редовни професор од 1909. до 1939. године. Уз хрватску историју, он је предавао и византијску и српску, као и методолошке предмете и историју историографије.[482] За Шишићевог наследника

---

[474] Институтом за скупљање извора руководио је од 1922. године Станоје Станојевић. Он је замислио широку акцију, која би била окренута свим грађанима нове државе. У прогласу који је одаслао у јавност написао је: „Скупљајте податке за историју нашег уједињења (од 1908–1918)! Борба нашег народа за ослобођење и уједињење, која је завршена образовањем краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, [је] најславније и најзнатније доба у нашој историји. Покољење, које је извршило већа и славнија дела, но ма које покољење досада у нашој прошлости, дужно је да потомству остави и податке о томе, како је дошло до ослобођења и уједињења и како је ова наша држава створена.“ Упркос иницијалном државном финансирању, од 1926. до 1932. године Институт није добијао средства за функционисање, а ни током тридесетих није, по сведочењу Драгослава Страњаковића, добијао довољно да би могао адекватно да обавља своју функцију. (Види: Драгослав Страњаковић, „Институт за скупљање извора (1908–1918)“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 724–729)

[475] У питању су били византолози Владимир Мошин (предавао и у Скопљу) и Георгије Острогорски. (Драгомир Бонџић, *Руски емигранти професори Београдског универзитета* (Београд: Архипелаг; Институт за савремену историју, 2023), 298; 306)

[476] Јеремија Д. Митровић, „Владимир Ћоровић. Прилози за биографију“, *Споменик* (1992), 252.

[477] Исто, 254.

[478] Момчило Анђелковић, „Универзитет у Краљевини Југославији 1918-1941. (У законским и другим прописима)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, 1 (2000), 112.

[479] Damir Agičić, „Kratka kronologija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu“, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, ur. Stjepan Damjanović (Zagreb: Filozofski fakultet, 1998), 13.

[480] Исто, 15.

[481] Кратка биографија је међу биографским прилозима.

[482] Tomislav Raukar, Zdenka Janeković Römer, „Odsjek za povijest“, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, 81.

изабран је Михо Барада[483]. Динамичније је било на другим историографским катедрама. Шишићеве колеге на Катедри за опћу повијест били су Вјекослав Клаић[484], док није пензионисан 1922. године, и Гавро Манојловић, до 1924. године. Клаића и Манојловића наследили су Милан Прелог[485] и Грга Новак, који су имали великих проблема у време мандата Стјепана Радића као министра просвете. Обојица су превремено пензионисани, али је Новак успео да се врати као професор опште историје старог века. Општу историју средњег века преузео је Људмил Хауптман (Hauptmann), дотадашњи професор Универзитета у Љубљани.[486] На Катедри за опћу повијест кратко се задржао Јорјо Тадић, од 1935. до 1938. године. Разлог његовог одласка може се наћи у физичком нападу који је доживео у згради Факултета, а који су му приредили студенти, партикуларни хрватски националисти.[487] На Катедри за помоћне повијесне знаности такође је било динамично. Након што се Шуфлај повукао са Факултета, о чему ће бити још говора, и након смрти Карла Хорвата[488] 1920. године, Катедру је преузео Виктор Новак. Он је на њој остао до 1924. и преласка у Београд. Након тога, Хауптман је држао наставу из помоћних историјских наука, док њу није преузео Барада, хонорарно, од школске 1934/1935. Када је Барада наследио Шишићеву позицију, Катедра је поново привремено замрла.[489]

На загребачком Филозофском факултету од 1886. године радио је Хисторијски семинар, у склопу ког су се одвијале вежбе. У међуратном периоду, Семинар је био подељен у три одељења, која су пратила и поделу катедри на општу историју, историју Јужних Словена и помоћне историјске науке.[490]

Југословенским уједињењем остварили су се услови да се универзитетска настава почне одвијати и на словеначком језику. Привремено народно представништво у Београду је, на предлог министра просвете Љубомира Давидовића[491], јула 1919. једногласно донело Закон о Универзитету Срба, Хрвата и Словенаца у Љубљани.[492] Међу првих пет факултета, био је и Филозофски (Filozofska fakulteta).[493] Историјски семинар (Historični seminar), претеча данашњег љубљанског Одељења за историју, формиран је почетком 1920. године. Први професор историје био је Људмил Хауптман[494] који је, како је већ речено, 1926. прешао у Загреб. Исте године, Милко Кос[495] је попунио његово место, а поред опште средњовековне историје, Кос је предавао и о помоћним

[483] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[484] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[485] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[486] T. Raukar, Z. Janeković Römer, „Odsjek za povijest“, 83–84.
[487] АСАНУ, 14474, Б-13, Писмо М. Бараде В. Новаку од 5. маја 1936. године.
[488] Карло Хорват предавао је помоћне историјске науке 1913–1920, након што се Шуфлај ангажовао у Одјелу за богоштовље и наставу Земаљске владе у Загребу.
[489] T. Raukar, Z. Janeković Römer, „Odsjek za povijest“, 85.
[490] V. Klaić, „Filozofski fakultet“, 117–118.
[491] *Zgodovina Slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1929), 173. Давидовићев предлог стао је у две реченице, али се из њега може закључити да је одлука о оснивању словеначког универзитета деловала као здраворазумска: „МОТИВИ и потреба отварања овога Универзитета и сувише су јасни и без специјалног образложења, стога молим Представништво, да предлог што пре спреми за решење у Представништву.“
[492] *Zgodovina Slovenske univerze*, 181. Иницијално име „Vseučilišče Srbov, Hrvatov in Slovencev“ промењено је 1929. у „Univerza kralja Aleksandra Prvega“.
[493] Сва четири првоименована професора Филозофског факултета у Љубљани прешли су на нови посао из неке аустријске институције – Јосип Племељ са Универзитета у Черновцима, Рајко Нахтигал и Франц Рамовш са Универзитета у Грацу, и Иван Пријатељ из Дворске библиотеке у Бечу.
[494] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[495] Кратка биографија је међу биографским прилозима.

историјским наукама.[496] Професор историје Срба и Хрвата у Љубљани био је Никола Радојчић[497], који је претходно одбио понуду да оде на Филозофски факултет у Скопљу.

Једини филозофски факултет ван универзитетских центара био је управо онај у Скопљу. План да се једна таква установа оснује баш тамо постојао је још од пре Првог светског рата, али су услови за формирање Филозофског факултета у Скопљу били повољни тек након што је формирана југословенска држава. Постојали су и логистички и политички аргументи за оснивање овог Факултета. Наиме, требало је у исто време растеретити београдски Филозофски факултет и „свестраним испитивањем Јужне Србије" обавити „најтежи и најлепши део културно-просветне мисије на Југу." [498] Из перспективе савремене македонске историографије, циљ је била „србизација" Македоније[499], а аргумент за то је и потврђена дискриминација над студентима који су се изјашњавали као Бугари или Македонци.[500]

Након краљевог указа од 2. фебруара 1920. године, ова институција је заживела, и то као огранак Универзитета у Београду.[501] Кадар Факултета још један је пример покушаја стварања југословенског академског *melting pot*-а, јер су се као професори у Скопљу опробали, између осталих, Грегор Чремошник[502], Јосип Матасовић, Тихомир Остојић, Ћиро Трухелка, Радослав Грујић, Грга Новак [503] – окупљени из различитих крајева Југославије у покушају да нова институција заживи.[504] На Филозофском факултету у Скопљу, историја се изучавала у оквиру два семинара, Семинара за општу историју и Семинара за историју Срба, Хрвата и Словенаца.[505]

Главна сличност на свим факултетима у Бугарској и Југославији је у томе што су се одвојено изучавале општа и национална историја, а у склопу њих и општа и национална историја средњег века. У Софији, Загребу и Београду национални средњи век предавали су старији професори, са предавачким искуством од пре Првог светског рата, који су остали на својим позицијама до средине и краја 1930-их година. Ови „патријарси" историографије, Златарски, Станојевић и Шишић, биће важни и у наставку овог поглавља као главни организатори историографског рада мимо амфитеатра и семинара. Њихове млађе колеге, Ников, Мутафчијев, Ћоровић, Новак, Барада и Кос, избориће се за сопствене позиције у историографском свету баш у току међуратног периода. Њихов рад на универзитету указује да, у најмању руку, нису били

[496] Janez Mlinar, „Oddelek za zgodovino", *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1919–2009.* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009), 489.
[497] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[498] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 333–334.
[499] Исто.
[500] Исто, 337.
[501] В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 433.
[502] Кратка биографија је међу биографским прилозима.
[503] Избор Радослава Грујића, Грге Новака и Јосипа Матасовића документовани су у Фонду Филозофског факултета у Архиву Србије. Радослава Грујића предложили су за професора Станојевић, Радонић и Ћоровић, закључивши: „покрај свих мана и недостатака (брзине у раду, недовољне употребе првих извора, недовољне критичности, олаког и брзог закључивања итд.) радови г. Грујића заузимају угледно место у нашој историјографској књижевности, унапредили су нашу науку и дали јој позитивних резултата." (АС, Г-208/3, Документ од 27. фебруара 1920. године) Станојевић и Радонић предложили су и Гргу Новака за доцента опште историје средњег века у Скопљу, уз критику његовог става да је Задар 1050. био хрватски. (АС, Г-208/3, Документ од 2. јуна 1920.) Позитиван реферат о Јосипу Матасовићу написали су Радонић и Ћоровић. (АС, Г-208/4, Документ од 3. јула 1923. године)
[504] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 338. Намерно померање професора историје, како би се поспешила југословенска интеграција, приметио и: Branimir Janković, „Povjesničari u tranziciji iz Austro-Ugarske Monarhije u Jugoslaviju", *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan*, ur. Damir Agičić, Nikola Anušić, Iskra Iveljić, Ida Ograjšek Gorenjak (Zagreb: FF Press, 2022), 150.
[505] „Београдски универзитет", *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 425.

активни противници државе у којој су радили, а даљи одељци и поглавља показаће да су неки од њих били безрезервни подржаваоци државне политике историје и у свом медиевистичком опусу.

1.2. Часописи и друштва

> „Нисмо ни пре рата нарочито добро стајали са часописима чисто научног карактера. А какво је тек било стање одмах иза рата! Требало је радити из почетка, то под необично тешким околностима.“[506]

На овај начин је југословенски историчар Михаило Динић оценио стање научне периодике у југословенском случају, а нема разлога да се стање у Бугарској замисли као много повољније. Основни облик историографског израза у међуратном периоду, као и у осталим фазама научне историографије, био је чланак у научном часопису. У Бугарској и Југославији постојали су разноврсни часописи у којима су се могли наћи радови историчара, и они ће за потребе овог рада бити укратко представљени. Поред тога, у посебном одељку биће говора о *Југословенском историјском часопису*, који ће да послужи и као студија случаја о међуратном часопису као својеврсној историографској институцији, и као јединствен пример историјског часописа који је стремио да има југословенски оквир, који би укључивао и бугарску историографију. Како су немали број часописа издавала приватна друштва, у овом ће одељку бити и речи о некима од њих.

У бугарском научном животу, приметна је централизација у Софији и њеном Универзитету. У оквиру Универзитета, објављивани су бројни годишњаци различитих факултета, међу којима је за ову студију најважнији *Годишњак Софијског универзитета, Историјско-филолошки факултет* (*Годишникъ на Софийския Университетъ, историко-филологически факултетъ*, ГСУИФ, од 1905).[507] Поред ГСУИФ, као специјализовани историографски часописи истицали су се *Списание* Бугарске академије наука, популарна *Българска историческа библиотека* (1928–1932) и часопис софијског Историјског друштва, *Известия на Историческо дружество* (ИИД, од 1905).[508] Овај часопис није излазио у периоду 1915. и 1922. године[509], који је био поприлично буран за Бугарску. Обновљен је у тренутку када је, по Златарском, бугарско „друштво било жељно духовне хране, јер је било засићено партизанском агитацијом и говорима. И они који су одређени да обезбеде ову храну морају, обавезни су да задовоље те потребе, свако колико може. У супротном, нашем друштвеном животу прети неуспех.“[510] По Златарском, историчари су морали да узму учешћа у стабилизацији бугарског друштва.

Историјско друштво у Софији било је основано 1901. године, на иницијативу професора античке историје Димитра Агуре (Димитър Агура), а циљеви су му били научни и дидактички: да расправља о методици наставе историје, да обавештава чланове о развоју историјске науке и да прати историографске новости. Васил Златарски био је члан-оснивач. Упркос општијој намери, расправе које су се налазиле у часопису Историјског друштва доминантно су биле из националне историје.[511] Циљ је био умрежити се како у иностранству, тако и у Бугарској. Друштво је слало своје публикације пут Беча, Лајпцига, Берлина, Минхена, Париза, Прага, Варшаве. На иницијативу Друштва да му се прикључе наставници историје у Бугарској био је велики одазив,

---

[506] Михаило Динић, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 647.
[507] О текстовима о средњовековљу у овом часопису види: Тодор Попнеделев, *Българското средновековие по страниците на Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет (1905–1945)* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022).
[508] Иванъ Дуйчевъ, „Прегледъ на българската историография“, *ЈИЧ*, 1–2 (1938), 71.
[509] Станоје Станојевић, „*Известия на Историческо дружество*“, *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 362.
[510] Према: Лизбет Любенова, „Из историята на Историческото дружество в София 1901–1944 г.“, *България 1300. Институции и държавна традиция*, т. 3 (София: Българско историческо дружество, 1983), 107.
[511] Станоје Станојевић, „*Известия на Историческо дружество*“„ 361.

нарочито ван Софије[512], што сведочи о интересовању, али и недостатку историографског садржаја ван главног града. У организацији Друштва спроведене су едукативне екскурзије по локалитетима у Бугарској, али се ишло и у Истанбул (1932) и Грчку (1939). У Скопље и Охрид, тада под бугарском окупацијом, историчари су пошли 1944. године.[513] Подстакнути, наставници историје су водили локалне огранке Друштва, којих је до 1930. било 40, са укупно тристотинак чланова.[514]

Стабилност друштва пратила је политичку и економску стабилност Бугарске. Тако, у време Љапчевљеве владе долази и врхунац Историјског друштва, које је имало утицаја и на школски програм и на обележавање великих јубилеја, попут хиљадугодишњице цара Симеона и седамстогодишњице битке на Клокотници. Након Светске економске кризе, драстично се смањује број чланова који уплаћују чланарину, и активности привремено смањују обим. Када је Петар Ников преузео председничко место у Друштву, након смрти Златарског, Друштво је одиграло важну улогу у организовању прославе седамстопедесетогодишњице оснивања Другог бугарског царства (1936).[515] Упадљиво је да је у контексту приближавања Бугарске Тројном пакту, након пада Француске, Историјским друштвом кружио циркулар у ком је изражено да „данас више него икада се осећа потреба за тачним историјским знањем и вишом историјском културом.“[516]

У међуратном периоду, софијско Историјско друштво одржавало је контакте са Југословенским историјским друштвом, и пратило је југословенску историографију. Сарадња је постојала већ у време председавања Златарског (до 1935), а није престајала ни након његове смрти. [517] Реторички, бугарско и југословенско друштво једно су друго карактерисали као „братско“[518], а председник загребачке секције друштва, Фердо Шишић, проглашен је за члана софијског Историјског друштва током Никовљевог председничког мандата.[519]

Поред наведених часописа, бугарски историчари су објављивали и у часописима у чијем су ужем фокусу били археологија, књижевност, етнографија, славистика, историја уметности, теологија.[520] Македонски научни институт (Македонският научењ институтъ), са седиштем у Софији, објављивао је од 1924. до 1943. године часопис *Македонски прегледъ*, у коме су такође објављивали историчари. На његовим страницама, аргументовало се бугарско становиште о македонском питању. Међу пригодним зборницима, може се истаћи онај посвећен Василу Златарском, поводом тридесетогодишњице његовог научног ангажмана (*Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски*, 1925). Изузетак од правила да се сав научни живот концентрише у Софији био је *Годишњак Народне библиотеке и Музеја у Пловдиву* (*Годишникъ на Народната библиотека и Музей въ Пловдивъ*).[521]

За разлику од релативно централизованог бугарског случаја, у међуратној Југославији било је више места у којима су објављивани историографски часописи и часописи у којима су се могли наћи радови историчара, и у којима су се окупљала историјска друштва. Упадљива разлика између

[512] Л. Любенова, „Из историята на Историческото дружество“, 108.
[513] Исто. Током Другог светског рата, Друштво се ангажовало на промоцији свог часописа и погледа на садржај програма наставе историје у Македонији, Тракији и у Добруџи.
[514] Исто.
[515] Исто, 109.
[516] ЦДА, 1241-1-200. Циркулар од 31. новембра 1940. године.
[517] ЦДА, 1241-1-338. Писмо Виктора Новака и Станоја Станојевића Уреднишству часописа Известия на историческото дружество въ София од 5. фебруара 1936. године.
[518] ЦДА, 1241-1-335. Поздрав Скупштине ЈИД; Одговор софијског ИД од 9. априла 1937.
[519] ЦДА, 1251-1-280. Фердо Шишић проглашен за члана ИД, због заслуга у изучавању балканске и бугарске историје, са потписом Петра Никова.
[520] Иванъ Дуйчевъ, „Прегледъ на българската историография“, 40.
[521] Исто, 71.

бугарског и југословенског случаја је одсуство универзитета као водеће институције у објављивању научних часописа. Ипак, као и у Бугарској, и у Југославији су академије наука објављивале часописе у којима су се налазили и историографски радови.[522] За потребе ове студије, није неопходно да се осврне на све часописе у којима су историчари објављивали, него само на оне у којима је историја била доминантна дисциплина.

Већина часописа са историјском тематиком била је посвећена локалној или регионалној историји. Развој одређених часописа комплементаран је са развојем политичке историје у крајевима у којима су објављивани. Прави регионални часопис са ограниченим географским захватом био је *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* (од 1928), који је Момир Самарџић оценио као платформу за пласирање „српске верзије прошлости јужне Угарске“.[523] Директор *Гласника* био је Станоје Станојевић, а уредник Душан Ј. Поповић. *Гласник* је био орган Историјског друштва у Новом Саду, које је основано 1927. године, и чији је Станојевић био председник. „Културно-национални задатак“ овог друштва било је научно потврђивање континуитета српског присуства у средњем Подунављу, тј. изучавање „прошлости нашег народа са подручја бивше Карловачке Митрополије“.[524] Тако је Станојевићев рад током Париске мировне конференције настављен у другачијем формату, сада са циљем оправдања добијеног у Тријанону.

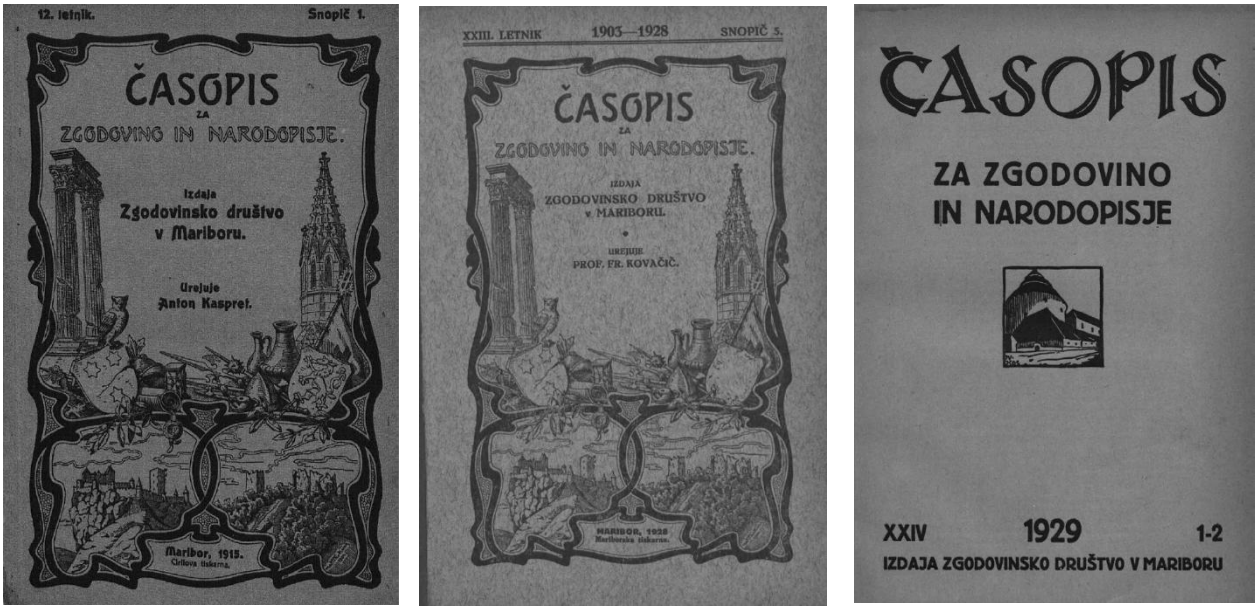
Наслеђени часописи доживели су промене које су пратиле политичку ситуацију након Првог светског рата. Сарајевски *Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, основан у време аустро-угарске окупације (1889), престао је да објављује паралелно издање на немачком језику (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*), али је задржао фокус на питања босанско-херцеговачке прошлости.[525] Сплитски *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, који је основан 1878. године, постаје 1920. *Вјесник за археологију и хисторију далматинску*, и остаје регионално фокусиран.[526]

Вјесник кр. хрватско-славонско-далматинског земаљског архива (од 1899) преименован је, осликавајући устројство нове државе, 1925. године у *Вјесник кр. државног архива у Загребу*.[527] Други часопис који је излазио у Загребу својим именом и опсегом ипак указује на порозност интегрално југословенске националне политике. У питању је *Croatia sacra. Архив за црквену повијест Хрвата*, коју је од 1931. године објављивала Хрватска богословска академија. Овакав национални партикуларизам ипак је морао да се јавно оправда, те су издавачи истакли да су свој

[522] СКА је објављивала *Глас*, *Годишњак*, *Споменик*, као и *Посебна издања*, а ЈАЗУ *Дјела*, *Љетопис*, *Рад* и *Старине*.
[523] M. Samardžić, „Nova prošlost za nove teritorije. Konstituisanje narativa o kontinuitetu srpske prošlosti Vojvodine 1914–1941.“, *Историја и интерпретација*, 158–161.
[524] Исто, 155.
[525] Mihailo Dinić, „Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 645–647.
[526] Оправдање за прелазак експлицирао је на страницама часописа уредник Фране Булић: „пошто се концем год. 1918 политички положај сасвим промијенио. Далмација, иза како се је са својом источном обалом Јадранског мора отцијепила од склопа држава, које су сачињавале Аустро-Угарску монархију, придружила се је одмах народној држави Срба, Хрвата и Словенаца. Према тому цјелокупно поље душевнога рада отворило се је дјелатности књижевника и интелектуалних трудбеника нове домовине, ослобођене и уједињене у једно тијело Државе историдне и природно компактне, по својој повијести и по својој мисији у европској цивилизацији. Будући да је талијански језик познат у нашој краљевини некојим људима од књиге, који су свршили своје науке у лицејима или на свеучилиштима, на којим се гаји овај језик, наш часопис неће имати чешће пригоде да објелодањује чланака у овом језику, осим ако се нађе сарадника, који нам пошљу чланака, које ћемо ми, дакако, најрадије примити. Па како интелектуалној дјелатности код свих народа прва је сврха да развија и шири знаност у крилу самога народа, а затим да доприноси обавијештавању знанственога свијета, ми ћемо веома радо објављивати, осим радња у нашему народному језику и чланака писаних у другим језицима.“ (Према: Viktor Novak, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 635)
[527] Viktor Novak, „Vjesnik kr. Državnog arhiva u Zagrebu“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 641.

задатак: „и стварно и самим натписом, ограничили на вјерску повијест *хрватску*, а у том нас није водио ни вјерски ни народни ексклувизам (sic), него разлози посве практичне нарави.“[528]

У издању Историјског друштва у Марибору објављиван је *Часопис за историју и етнографију* (*Časopis za zgodovino in narodopisje*), са традицијом од 1904. године. Сам први поглед на насловницу часописа указује на политичке промене. Хабзбуршки лав нестаје са насловнице након Првог светског рата, а сликовита насловница са словеначким националним симболима бива замењена сведеном насловницом од почетка Шестојануарске диктатуре. Тематски, часопис је био везан за Штајерску и околне словеначке крајеве.

Прилог. Три насловнице истог часописа – 1915, 1928. и 1929.

Локалним темама бавио се и часопис *Записи*, који је био гласник Цетињског историјског друштва. У фокусу *Записа* била је историја Црне Горе и Херцеговине.[529] Иако би се могло очекивати, *Гласник Скопског научног друштва*, који је излазио од 1925. године, није био регионално искључив, иако су у његовом садржају доминирали чланци о историји јужне Југославије.[530] „Он заиста достојно претставља наш класични југ“[531], рекао је историчар Миодраг Пурковић, тада асистент на скопском Филозофском факултету, у оцени часописа на ком је сам сарађивао. У часопису су у великом броју били објављивани радови уредника часописа и скопског професора Радослава Грујића, те професора Николе Радојчића и Александра Соловјева.[532] У српској историографији већ је примећено да је *Гласник Скопског научног друштва* био замишљен као пандан поменутом софијском *Македонском прегледу*, поготово када се узме у обзир да је Скопско научно друштво било финансирано од стране краља Александра и Друштва Светог Саве.[533] За парирање бугарској пропаганди било је заинтересовано и Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, које је писало ректору Београдског универзитета да би

[528] Према: Viktor Novak, „Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 686.
[529] Виктор Новак, „Записи. Гласник цетињског историског друштва“, *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 384–385.
[530] Види: Миодраг Пурковић, „Гласник Скопског научног друштва“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 652 – 654.
Скопско научно друштво основано је 1921. године са циљем „научног испитивања Јужне Србије у свим правцима.“ Према: V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 340.
[531] Миодраг Пурковић, „Гласник Скопског научног друштва“, *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 360.
[532] М. Пурковић, „Гласник Скопског научног друштва“, 348–360.
[533] Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941* (Београд: ИНИС, 2011), 414–415.

професори требало да прате рад македонске емиграције у Бугарској и парирају кроз рад Академије или Скопског научног друштва.[534]

Од интердисциплинарних часописа треба поменути *Прилоге за књижевност, језик, историју и фолклор*, чији је уредник био Павле Поповић, а један од оснивача Владимир Ћоровић. Они су основани 1921. као привремено решење, док се не издиференцирају посебни часописи за сваку од наведених дисциплина.[535] Предратно наслеђе које се одржало била је *Годишњица Николе Чупића*, која је издавана од 1877. године, и углавном је била посвећена темама из историје и књижевности.[536] Као и у *Прилозима* и *Годишњици*, интердисциплинарних радова, који се могу читати као културна историја, било је и у *Народној старини*, „часопису за хисторију и етнографију Јужних Славена", коју је у Загребу 1922. основао професор скопског Филозофског факултета Јосип Матасовић.[537] У Љубљани је, такође, постојао интердисциплинарни часопис важан за историчаре – *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*.[538] Још један интердисциплинарни часопис био је намењен страној публици, па је објављиван на француском језику. Радило се о приватном пројекту Балканског института[539] – *Revue internationale des études balkaniques*. Његова редакција била је међународна.[540]

Компаративно посматрано, у бугарском и југословенском случају приметне су сличности и разлике. У оба случаја, значајна је улога националних академија наука, али и у тој сличности садржана је разлика, која проистиче из тога што су у Југославији до 1938. године постојале две, а након тога чак три академије. Друга сличност је у присуству историчара у разним часописима којима је у центру пажње била нека друга хуманистичка наука, као и присуство радова из других хуманистичких наука у историографским часописима, што сведочи о флуидној размени знања међу хуманистичким дисциплинама у овом периоду научног развоја.

Међу разликама, поново треба нагласити одсуство универзитета као основне организационе институције за објављивање часописа у југословенском контексту, и децентрализованост југословенске историографске периодике. Научни часописи, који су у бугарском случају били концентрисани у Софији, у југословенском случају су објављивани и ван универзитетских центара – у Марибору, Новом Саду, Сплиту, Сарајеву, Скопљу, на Цетињу.[541] Овакво стање сведочи да су историјска друштва и њихови часописи у добром делу преживели транзицију у нову државу након Првог светског рата, где је олакшавајућа околност била подударање политике историје у часопису са оном државном. У транзицији су се изгубиле публикације на језицима који су у Југославији били страни или мањински.

---

[534] АС, Г-208/4, Документ од 19. марта 1928. године.

[535] Михаило Динић, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор", 647.

[536] Виктор Новак, „Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци", *Историски часопис*, 1–2 (1948), 6.

[537] Viktor Novak, „Narodna starina", *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 650.

[538] Ф. Кидрић, „Универзитет у Љубљани", 431.

[539] О Балканском институту види: Иван Обрадовић, „Балкански институт (1934–1941)", *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2010), 43–62.

[540] Из Југославије члан редакције је био председник САНУ Александар Белић, а из Бугарске председник БАН Богдан Филов (премијер у време приступања Тројном пакту). Редакција је имала још и грчког, румунског, турског и албанског члана. (Архив Југославије, Фонд 101 Балкански институт, 101-1-1, „La revue internationale des études balkaniques", без датума и потписа)

[541] Иако су сви наведени градови сем Марибора били административна седишта бановина након 1929. године, тој коинциденцији не треба давати на тежини, због тога што већина часописа који су објављивани у овим градовима су баштинили традицију старију од 1929. године.

У обе државе функционисала су приватна друштва историчара, али опет са разликом у томе што је у Бугарској централну улогу имало софијско Историјско друштво са подружницама широм земље, док је у Југославији радило неколико регионално фокусираних историјских друштава. Ипак, практично од југословенског уједињења, група историчара радила је на стварању пројеката, друштва и часописа који би Југославију ујединили на историографском плану.

1.2.1. Југословенско историјско друштво и Југословенски историјски часопис

Иако универзитет није био жариште историографске периодике, Југословенски универзитетски професори нису били пасивни по питању објављивања у историографским часописима. Управо они били су покретачи умрежавања историчара на југословенском нивоу, да би напослетку, као водећи чланови Југословенског историјског друштва (ЈИД), били покретачи пројекта који је требало да коначно историографски уједини југословенски простор, *Југословенског историјског часописа* (*ЈИЧ*). Историја ЈИД-а и *ЈИЧ-а* добро је документована, и за потребе овог рада послужиће као студија случаја из које ће бити могуће извући опште закључке о стању научне периодике у проучаваном периоду, али и оне посебне у вези са пројектом стварања заједничке југословенске историографије, те у вези са главним актерима ове студије и њиховим интеракцијама и односима. Ипак, да би се разумело како је дошло до формирања ЈИД-а, неопходно је да се осврне и на први, иако неуспешни, покушај југословенског умрежавања на заједничком историографском послу.

„Па се ево јаз у политичком погледу изравнао: Исток се и Запад у нашој новој Држави стопили, а ускоро ће почети и у црквеном, нетом се наше прилике среде, а к тому би могла допринијети и акција, о којој потписани говори.“[542] Овим речима је пионир хрватске археологије дон Фране Булић, тада директор Археолошког музеја у Сплиту и *spiritus movens Bjesnika za arheologiju i hisorију dalmatinsku*, почетком 1921. најавио отпочињање пројекта који је, у његовој визији, требало да допринесе дубљој интеграцији унутар нове Краљевине, чији су источни делови посматрани као „Исток“, а западни као „Запад“. Булић ово писмо пише пре него што је држава добила устав. Пројекат, који по њему није требало одлагати, био је велики заједнички подухват хрватских, српских и словеначких историчара – објављивање новог, потпуног издања *Illyricum sacrum*-а, који би обухватио читав југословенски простор.[543]

Булић је у писму нагласио мото „Nil de nobis, sine nobis“, и министру просвете Светозару Прибићевићу саопштио да се: „несмије дозволити или мирним оком гледати, да нас иностранци знанствено освајају: нисмо ми за Запад каква балканска колонија. Држава од 12 милијона становника, наћи ће се добрих прегаоца на овом пољу…“[544] Поред ове изјаве о еманципацији науке од стране доминације, Булић је посебно нагласио да у пројекат жели да укључи младе истраживаче.[545] Савремени читалац тешко може одолети утиску да је Булић разумевао нову државу као оквир у којем се преплићу и национална и научна слобода. Барем у писму министру који треба да одобри финансирање пројекта, његов ентузијазам за један панјугословенски научни пројекат је недвосмислен.

Ово писмо било је део шире, координисане акције. Наиме, још раније исте године, 26. јануара 1921. године, у дворани ЈАЗУ срели су се Фране Булић, загребачки професори Вјекослав

[542] АСАНУ, 14474, 21, 125/3. Писмо дон Фране Булића министру Светозару Прибићевићу од 7. фебруара 1921. године.
[543] *Illyricum sacrum* дело је из црквене историје фокусирано на објављивање извора за историју Римокатоличке цркве на Балкану. Радило се о вишедеценијском послу стотина сарадника који су радили на прикупљању грађе. Објављено је девет књига у периоду од 1751. до 1909. Девету књигу штампао је управо Фране Булић. (*Hrvatska enciklopedija*, „Illyricum sacrum“, https://www.enciklopedija.hr/clanak/illyricum-sacrum (приступљено 24. октобра 2025. године))
[544] ASANU, 14474, 21, 125/3.
[545] Исто.

Клаић и Фердо Шишић, свештеници Јулијан Јеленић и Светозар Ритиг (Rittig), те мариборски свештеник и историчар Фран Ковачич. На Клаићев предлог, требало је направити шири одбор за обнову рада на *Illyricum sacrum*-у, у који би ушли и историчари из Београда[546], Љубљане[547], те других крајева државе.[548] До сусрета београдске и загребачке стране дошло је ни месец дана касније, 17. фебруара, и то у жупном двору св. Марка у Загребу. Шишић, Ритиг, Станоје Станојевић и Жермен Моран (Germain Morin)[549] усагласили су закључак по коме се оснива Одбор *Illyricum sacrum*, чији је председник Фране Булић, а чији су потпредседници Станојевић и Ковачич, благајник Владимир Ћоровић, а секретар – млади доцент на загребачком Свеучилишту Виктор Новак.[550]

Секретарска позиција у Одбору одговарала је Новаковим политичким назорима и научним амбицијама. Када је више од две деценије доцније, на пролеће 1942. године у склопу антимасонске истраге окупационих власти био присиљен да напише рекапитлуацију свог живота, присећао се да је још пре Првог светског рата био заинтересован за силе које спајају „наш разједињени – верама и државама – народ“, као и оне силе које га разједињују.[551] Пројекат са београдским историчарима, који би се бавио историјом како католичке, тако и православне цркве унутар граница нове државе, могао је да удовољи његовим интересовањима.

На четвртој седници Одбора, одржаној 24. маја 1921. године, у стану монсињора Ритига, одлучивало се не само о функцијама унутар самог Одбора, него и о подели научног дела посла. Након расправе, у којој су учествовали Булић, Моран, Радојчић, Јеленић, Станојевић, Новак и њихов домаћин, дошло се до компромиса у погледу хронологије. Биле су предвиђене три серије новог *IS*. Прва серија, која би обухватила црквену историју до доласка Словена, била би препуштена Морану, Булићу и београдском професору Николи Вулићу. Други период, који би се бавио црквеном историјом до османског освајања Балкана „припао“ би Станојевићу, Шишићу, Анастасијевићу, Људмилу Хауптману, Радојчићу, Ћоровићу, Ритигу и Новаку.[552] О трећем периоду, тј. историји цркве у османско време, није се пуно расправљало. Читав пројекат, упркос вољи показаној у првој половини 1921. године, остао је на нивоу нацрта и његов значај не може да се мери спрам његових опипљивих резултата. До нове серије *Illyricum sacrum* није дошло. Но, оно што ова иницијатива јесте створила је мрежа историчара који ће остати у контакту током међуратног периода, и који ће стварати будуће заједничке подухвате. Поред тога, заједнички рад у Одбору допринео је да Станоје Станојевић одлучи да се Виктор Новак изабере за професора на Београдском универзитету. Након што је прешао у престоницу Краљевине СХС, стекли су се услови да Новак постане централна фигура организовања међуратне југословенске историографске мреже.

Иницијатива да се оснује друштво које би окупило историчаре „сва три племена“, чији би најважнији циљ био да се оснује први часопис који би у фокусу имао историју читаве заједничке државе, потекла је од Станоја Станојевића. Први конкретнији разговори, по Новаковом сведочењу, одржани су 14. јануара 1927. године у Београду. Но, даљи кораци учињени су тек почетком следеће

[546] Предложио је професоре Универзитета у Београду Станоја Станојевића, Јована Радонића, Драгутина Анастасијевића и Владимира Ћоровића.
[547] Клаић је на уму имао Франца и Милка Коса, Николу Радојчића, те Јанеза Евангелиста Зореа (Zorè).
[548] АСАНУ, 14474, 21, 125/4. Записник о седници од 26. јануара 1921. године.
[549] Моран (1861–1946) је био бенедиктински монах који је радио на истраживању и објављивању извора за црквену историју. (*Historisches Lexikon der Schweiz*, „Germain Morin“, https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009968/2009-01-05/ (Приступљено 24. октобра 2025. године)
[550] АСАНУ, 14474, 21, 121/10. Записник седнице комитета за издавање *Illyricum sacrum*-а од 17. фебруара 1921. године.
[551] Viktor Novak, *Autobiografija* (Beograd: Trijada, 1996), 8.
[552] АСАНУ, 14474, 21, 121/16. IV седница Одбора *IS* од 24. maja 1921. године.

академске године, када је опет Станојевић организовао састанак београдских историчара, 29. октобра 1927. у Српском семинару Филозофског факултета у Београду. Био је присутан крем београдске историографије: Слободан Јовановић, Никола Вулић, Теодор Тарановски, Владимир Ћоровић, Васиљ Поповић, Душан Поповић, Александар Соловјев и Виктор Новак. Одсутни су били Јован Радонић и Драгутин Анастасијевић, али су и они дали „унапред свој пристанак за све закључке." Овим састанком је председавао његов сазивач, а записник је водио Новак.[553] Међу закључцима који су усвојени на овом састанку нарочито је значајно то што су поред научних мотива за покретање једног оваквог друштва и часописа наведени и „политичко-културни разлози".[554]

Поред тога, већ је на овом састанку скицирано друштво које је својом структуром у исто време нагласило доминацију универзитетских центара у интелектуалном животу Краљевине СХС, и пратило идеју о троплеменом народу Србима, Хрватима и Словенцима. Наиме, предвиђене су Београдска, Загребачка и Љубљанска секција ЈИД-а. Како би до оснивања ових секција дошло што пре у Загребу и Љубљани, Новак је о садржају београдског састанка обавестио Ферда Шишића и Милка Коса у писму од 31. октобра. Новак је београдским колегама на једном састанку предложио баш ову двојицу као контакте у Загребу и Љубљани. Шишић и Кос послали су позитивне одговоре на иницијативу већ 3. новембра. Иницијативу су поздравили и Јулијан Јеленић, Људмил Хауптман, Грга Новак, Марко Костренчић, Виктор Хофилер (Hoffiler) и Артур Шнајдер (Schneider) из Загреба, те Никола Радојчић и Балдуин Сарија из Љубљане.

Недуго затим, одржан је други састанак у Београду, 5. новембра. На њему је главна тема био правилник друштва, на чијем су састављању радили Новак, Ћоровић и Душан Поповић. Предлог правилника је усвојен и послат „на прихват" у Загреб и Љубљану. Поред тога, из савремене је перспективе занимљиво истаћи да је на овом састанку одређен географски делокруг Београдске секције. Наиме, као њени чланови предвиђени су професори Филозофског факултета у Скопљу (Ћиро Трухелка, Милан Прелог[555], Радослав Грујић, Мита Костић и Јосип Матасовић), Алекса Ивић са Правног факултета у Суботици, директор Земаљског музеја у Сарајеву Владислав Скарић, директор Архива у Дубровнику Антоније Вучетић, те Димитрије Руварац из Сремских Карловаца. „Питање избора историка из Сплита препуштено је загребачкој секцији", записао је Новак.[556] Дакле, одлуком београдских историчара у београдску историографску сферу спадали су, поред Македоније, Срема и Бачке, и Босна и Херцеговина и Дубровник. Овакво „разграничење" несумњиво представља непосредно сведочанство о колективним представама и менталним мапама тадашње београдске интелектуалне елите.[557] Оснивањем Друштва, „највише заслугама Станоја Станојевића месеца новембра 1927 оживотворен је сан Рачкога и Стојана Новаковића, и као што једном, с правом рече Станојевић, и његов, јер су југословенски историчари приволели да се нађу заједно на истоме послу", како је касније, у некрологу Станојевићу, надахнуто написао Новак.[558]

Док се Љубљанска секција конституисала релативно брзо, 18. новембра[559], са Загребачком секцијом није све ишло глатко. Прва назнака било је приватно писмо Ферда Шишића Виктору

[553] Виктор Новак, "Хроника ЈИД", *ЈИЧ*, 1–2 (1935), 247.
[554] Исто.
[555] Министарству просвете било је тешко да оцени Прелога, јер с једне стране био је „од Хрвата професора понајбољи, југословенски оријентисан", али „својим службовањем амо није ништа нарочито дао". (AJ, Фонд 66 Министарство просвете Краљевине Југославије, Фасцикла 81, 66-81-222)
[556] В. Новак, „Хроника ЈИД", *ЈИЧ*, 1–2 (1935), 249.
[557] АСАНУ, 14474, III–19/4, Записници ЈИД-а.
[558] В. Новак, „Станоје Станојевић", *ЈИЧ*, 1–4 (1937), IV
[559] В. Новак, „Хроника ЈИД", *ЈИЧ*, 1–2 (1935), 249.

Новаку. Шишић је 19. новембра написао да загребачким историчарима нешто „није право“ у вези са предлогом правилника. Он наставља: „Ти, драги Викторе, живеш у Београду. Не знам да ли пратиш писања и то … писање наше штампе. То што читаш у целој загребачкој штампи, без иједног изузетка, то је само резултат расположења не само у Загребу него и код свих „пречана“.“[560] Загребачки професор, у ствари, реферисао је на чињеницу да се у нацрту правилника изједначава функција тајника и председника Београдске секције са функцијом тајника и председника целокупног Југословенског историјског друштва, и на предлог да се годишњи скуп Београдске секције третира као главни годишњи скуп ЈИД. Загребачка забринутост у вези са београдским „централизмом“ прелила се и у питање устројства историчарског Друштва. Југословенски оријентисани Шишић ублажио је писмо „драгом Виктору“ рекавши да, макар из његове перспективе, опрез према београдској иницијативи није „timeo Danaos“[561], него израз жеље за равноправношћу и страх од реакције других загребачких колега на овакав предлог организације друштва.[562]

Да је било гласова међу хрватским историчарима који су бурније реаговали од Шишића сазнајемо на основу једне друге преписке – оне између Шишића и Станојевића. Станојевић је, наиме, Шишића обавестио следеће: „Јутрос ми је био Виктор Новак и прича ми, да је овде г. Абрамић[563], и да му је он говорио о „буни“, која се дигла код Вас у Загребу међу историцима због нацрта правила, који смо Вам послали за Југословенско Историско Друштво.“ Београдски професор узроке буни нашао је у међусобном непознавању и неповерењу историчара. Наставио је, готово разочарано: „и зар Ви тамо у Загребу још не познајете мене и не знате, да је мени све свеједно, и да ја не правим никакве разлике међу Београдом и Загребом и међу Хрватима и Србима?“ Да би доказао да није било зле намере, Станојевић је нагласио да је правила саставио Новак као и да је хтео „само једно: да се ради и то је све!“[564] Да је Станојевић заиста писао у доброј вери, потврђује коначни правилник, утврђен 5. децембра 1927, који није стављао Београдску секцију у повлашћену позицију. Наиме, она је предвиђала да се централна управа ЈИД-а бира тако што би управе свих трију секција бирале председника, два потпредседника, главног секретара (тајника) и његовог заменика.[565]

Недуго након што је исправка правилника задовољила загребачке историчаре, конституисана је Загребачка секција, 25. децембра 1927. године. За председника је изабран Фердо Шишић, за тајника Грга Новак, а први чланови били су М. Костренчић, В. Хофилер и Љ. Хауптман. Поред тога, присутни су изабрали за чланове Загребачке секције и следеће стручњаке: Франу Булића, Миховила Абрамића, Љубу Карамана, тада конзерватора за Далмацију, универзитетске професоре Вјекослава Клаића, Гавру Манојловића и Милана Шуфлаја, директора загребачког Архива Емилија Лашовског (Laszowski), професора Техничког факултета Ћирила Ивековића и средњошколског наставника Рудолфа Хорвата.[566]

Са три конституисане секције, Министарство унутрашњих дела одобрило је рад Друштва 18. фебруара 1928. године. Вредно је помена да је централна управа ЈИД конституисана одлукама Загребачке секције од 29. јуна 1928. године, и Љубљанске секције један дан раније. Мало више од недељу дана пре седница секција десио се атентат у Народној скупштини, који је иницирао једну

[560] АСАНУ, 14474, III–19/74, Писмо Ферда Шишића Виктору Новаку од 19. новембра 1927. године.
[561] Референца на Вергилијев стих у *Енеиди*: „Timeo Danaos et dona ferentes“/“Бојим се Данајаца (Грка) и кад дарове носе“.
[562] Исто.
[563] Миховил Абрамић (1884–1962), археолог и тадашњи директор Археолошког музеја у Сплиту.
[564] Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Fond Ferdo Šišić, XIII A/St.S. 19.
[565] В. Новак, „Хроника ЈИД“, *ЈИЧ*, 1–2 (1935), 251.
[566] Исто, 249.

од одлучујућих политичких криза међуратне Југославије. Но, чини се да је један круг историчара желео да се повеже и упркос снажним центрифугалним силама у тадашњем друштву. Централна управа пратила је принцип троплеменог паритета, па је за председника изабран Станојевић, за потпредседнике Шишић и Кос, а за секретара, поново, Новак.[567]

Југословенски историјски часопис управу је добио 1929. године. Наиме, за директора је именован председник ЈИД-а, Станојевић, а за главног уредника Виктор Новак. Сауредници, као представници сваке од три секције, били су Шишић, Кос и Ћоровић. Ипак, због разних проблема који су пре свега били финансијске природе, и који, као и у бугарском случају, могу да се повежу и са Светском економском кризом, на прву свеску *Југословенског историјског часописа* чекало се до 1935. године. Током 1934. године обезбеђене су финансије. Највећу своту новца донирала је Задужбина Луке Ћеловића (фонд при Универзитету у Београду), али значајне суме уложили су и Савска и Приморска бановина, те Општина града Загреба.[568] Када су финансије пребринуте, договорен је формат часописа, и то да ће радови бити објављивани на „српскохрватском или словеначком језику“, и ћирилицом и латиницом.[569] О проблемима везаним за покретање часописа расправљано је и на састанцима које су Станојевић и Новак организовали у Загребу и Љубљани, 3. и 4. јула 1934. године. Иницијална жеља оснивача да се и софијски историчари укључе у *ЈИЧ* није остварена због мањка интересовања с бугарске стране.[570] Коначно, први двоброј *ЈИЧ*-а објављен је 1935. године, непуних осам година од оснивања Југословенског историјског друштва.

Као главни уредник *ЈИЧ*-а, Новак је у исто време постао и мотор умрежавања југословенске историографије, али и особа која одлучује о правцу научног дискурса и развоја историографије. Док је он био уредник (1935–1939), недвосмислено је била уочљива његова привржености идеји о југословенској интеграцији, у коју је укључивао и Бугаре. Међу епизодама повезивања југословенског и бугарског друштва историчара, треба истаћи иницијативу београдског професора Васиља Поповића да се направи заједнички југословенско-бугарски уџбеник о историји српско-бугарских односа. Поповић је замишљао да би уџбеник писао један југословенски и један бугарски историчар, којег би предложило софијско Друштво.[571] Поповићева иницијатива сведочи много о атмосфери 1933. године, када ју је покренуо. Наиме, он је говорио о побољшању југословенско-бугарских односа, али и о недостацима наставе историје у Бугарској и Мађарској, али и у Хитлеровој Немачкој, у којој се „сакрива истина“. Поповић се залагао за праћење француског модела: „Наш циљ је да пружимо реалан поглед нашој деци, поглед који нам не штети.“[572] Оваква оцена сведочи о брзини пропасти кредибилитета немачке историографије и наставе историје у очима савременика Хитлеровог успона.

Поред симпатија за Бугаре, Новак је као уредник показивао и симпатије за друге словенске историографије, попут чехословачке и пољске. Поред тога, ни непостојање дипломатских веза између Совјетског Савеза и Југославије није спречило Новака да ступи у контакт са Академијом наука СССР.[573] Посвећен профилисању часописа као централног научног гласила југословенске историографије, Новак је у другој половини тридесетих година као тајник ЈИД-а и као главни уредник *ЈИЧ*-а учествовао на састанцима Загребачке и Љубљанске секције, где је говорио о уређивачкој политици, саветовао колеге у вези са будућим прилозима и обавештавао их о

[567] Исто, 253.
[568] Исто, 254–256.
[569] Исто, 256.
[570] Исто, 257–258.
[571] ЦДА, 1241-1-296. Извештај о састанку Југословенског историјског друштва у Београду, од 27. новембра 1933.
[572] Исто.
[573] АСАНУ, 14474, Преписка у вези са *ЈИЧ*-ом, 429, Академија наука СССР, Библиотека Одељења друштвених наука, писмо из Москве од 23. маја 1938. године.

динамици финансирања и објављивања часописа.[574] На једном од тих састанака, Новак је изнео и статистику за прва два годишта *ЛИЧ*-а. Од 68 сарадника била су, по његовом рачуну, 32 Србина, 19 Словенаца и 12 Хрвата, а по броју прилога су предњачили Хрвати са 459, па Срби са 395, и онда Словенци са 322.[575]

Колико је Новакова посвећеност била битна за функционисање и Друштва и *Часописа*, сведочи неколико чињеница. Најпре, Новак је остао уредник *ЛИЧ*-а и након смрти Станоја Станојевића, 30. јула 1937. године, када је председничко место у ЈИД-а и директорско место у *ЛИЧ*-у преузео Владимир Ћоровић. Поред тога, адреса *ЛИЧ*-а није била факултетска, него Новакова приватна адреса – Бана Јелачића 17, Београд (данашња Улица Љубомира Стојановића у Професорској колонији).[576] Иако хронолошки излази из оквира ове студије, вреди нагласити да је Новак био најстарији члан Београдске секције ЈИД-а када се рат завршио: Ћоровић је погинуо, Васиљ Поповић је извршио самоубиство, Никола Вулић је умро, а Слободан Јовановић је остао у емиграцији. На састанку који је са млађим колегама Новак одржао у Београду, 2. фебруара 1946. године у згради Филозофског факултета у Београду, одлучено је да се распусти Београдска секција ЈИД-а, и да се о томе обавесте чланови Загребачке и Љубљанске секције. Даље организовање историчара, по мишљењу присутних, требало је да се држи нових граница између република југословенске федерације. Друштва на нивоу народних република би, по плану, даље ступиле у нови савез друштава.[577] Тако је Новак као један од најзагриженијих иницијатора и организатора међуратног југословенског еснафског удружења учествовао у његовом самоукидању, и започео, под новим режимом, ново поглавље као организатор српске и југословенске историографске заједнице, сада као најстарији у друштву историчара Васе Чубриловића, Душана Пантелића и Михаила Динића.

Искуство Југословенског историјског друштва и *Југословенског историјског часописа* показује да је лична или групна иницијатива историчара понекад имала већи утицај на обликовање научне заједнице него државна стратегија, што се да закључити ако се прате вишегодишњи проблеми око финансирања *ЛИЧ*-а.[578] Југословенско историјско друштво, упркос својим јасним интегративним намерама, чак и током Шестојануарске диктатуре, морало је да се ослања на везе и утицај појединих чланова не би ли од бројних донатора, углавном различитих државних институција, успело да сакупи новац за објављивање часописа. У часопису су били повезани историчари различитих идеолошких оријентација, али његово деловање није било имуно на политичке тензије у друштву и лична ривалства унутар еснафа, о којима ће бити речи у следећем одељку.

Тешкоће са којима је *ЛИЧ* осам година након оснивања ЈИД-а покренут и тешкоће његовог одржавања, сведоче и о немоћи универзитетских професора да својим утицајем изборе стабилно финансирање за пројекат који су сматрали национално значајним и о незаинтересованости државе и друштва за историографску периодику као алат политике историје. С обзиром да је проблем са

[574] Виктор Новак, „Хроника ЈИД“, *ЛИЧ*, 1–4 (1936), 473; Виктор Новак, „Обавештења“, *ЛИЧ*, 1–2 (1939), 393.
[575] АСАНУ, 14474, III–19/52, Извештај главног тајника годишњој скупштини ЈИД-а у Љубљани. Поред историографских чланака и расправа које су биле носећи и први део *ЛИЧ*-а, у њему су се као мањи прилози налазили и бројни прикази књига, историографска критика, извештаји о конгресима, ископавањима, домаћим и страним научним установама, те некролози.
[576] Адреса је наведена на последњој страници *ЛИЧ*-а, 1–2 (1935).
[577] АСАНУ, 14474, III/3/23/58, Записник о састанку чланова ЈИД-а од 2. фебруара 1946. године.
[578] Треба имати на уму да је *ЛИЧ* престао са редовним излажењем две године пре Априлског рата. Шеста књига *ЛИЧ*-а била је, по наводу Виктора Новака, предата у штампарију 5. априла 1941. године, па је због тога изгубљена. (В. Новак, „Југословенска историографија између два светска рата“, 8)

финансирањем имало и софијско Историјско друштво, ова појава није била југословенски национални спецификум.

Сумирајући о односу државе према историјској науци, Виктор Новак је после Другог светског рата написао: „Док је неинтересовање тадашњих државних власти за науку уопште било једна велика сметња и свакако, разлог за многе недостатке који су се јављали, било је и таквих који су се могли уклонити да је било више плана. Велик број објављених расправа не показује да су оне никле из једног општег научног плана, већ да су дела личних научних иницијатива и вредности, епизодичности и готово неке импровизованости.“[579] Иако из ових редова јасно може да се уочи идеолошка адаптација на постреволуционарно политичко стање у Југославији почетком 1948. године, уз посебан акценат на реч „план“, Новаково сведочанство ипак може да се оцени као веродостојно макар у оцени да је лична научна иницијатива у међуратном периоду била пресудни чинилац научног рада, публиковања и еснафског организовања.

1.3. Генерацијске и друге везе

Интеракција међу историчарима, њихови међуљудски односи, пријатељства и ривалства нису ствари које су прецизно одвојене од професионалне сфере њиховог живота која се одвијала у оквиру универзитета, друштава и часописа. Историчаре су спајале и раздвајале генерацијске разлике, посебно у времену које је обележено Првим светским ратом. Због тога, биће предложена подела на старију и млађу генерацију историчара, која ће бити од користи и у анализи историографије у наредним поглављима.

Научно интересовање за генерацију као целину посебно се интензивирало након двадесетогодишњице глобалног феномена протестне 1968. године, иако је било обраде ове теме још у међуратном периоду.[580] Још је Марк Блок писао да се у француском контексту могу разликовати дрејфусковска генерација, генерација која се борила у Првом светском рату и послератна генерација.[581] После Другог светског рата, француски медиевиста Ив Ренуар (Yves Renouard) је дефинисао као „скуп старосних кохорти, групу мушкараца и жена чије су идеје, осећања и начин живота исти, и које обликују исти физички, интелектуални и морални услови као и главне чињенице и догађаји који утичу на друштво чији су део.“[582] Он је поделио људски живот на пет периода: период детињства од рођења до 15. године, младост од 15. до 30. године, „период иницијације“ (la période d’initiation) од 30. до 45. године, и „период управљања“ (la période de direction) од 45. до 60. године и старост након 60. године.[583] Посебно је занимљиво што Ренуар примећује да у друштву симултано делују генерација у периоду иницијације, која тежи моћи, и генерација у периоду управљања, која моћ има. Две генерације могу да буду сложне, што производи „кумулативну епоху“, и могу бити супротстављене, чији је резултат „полемичка епоха“.[584] Речима социолога Тодора Куљића, „оно што је за једну генерацију вредно, за наредну може бити безвредно.“[585] Ако одређена генерација донесе рез у одређеном систему конвенција, она је „одлучујућа“.[586]

---

[579] В. Новак, „Југословенска историографија између два светска рата“, 8.
[580] Pierre Nora, „Generation“, *Realms of Memory*, 500; Lucien Febvre, «Générations », *Bulletin du Centre international de synthèse*, 7 (1929).
[581] Y. Renouard, „La notion de génération en histoire“, *Revue Historique*, 1 (1953), 11.
[582] Исто, 505.
[583] Y. Renouard, „La notion de génération en histoire“, 8. Ренуар није сматрао да су ове временске границе зацртане у камену. Подразумевао је да људи од преко шездесет година могу да остану активни и заинтересовани.
[584] Исто.
[585] Todor Kuljić, „Istorijske, političke i herojske generacije“, *Filozofija i društvo*, 1 (2008), 84.
[586] Y. Renouard, „La notion de génération en histoire“, 8.

Генерације нису само темпорална категорија. Оне одређују и простор. Наиме, свака земља има своје специфичности у погледу генерација.[587] Оне које се могу уочити у бугарском и југословенском контексту су добрим делом подударне. У бугарском, српском и хрватском случају су уочљиве старија генерација оних који су рођени у време пре Велике источне кризе, а који су учествовали у изградњи државе до почетка Првог светског рата, и млађа генерација која је рођена након 1878. која је учествовала у борбама у Првом светском рату или се у његово време школовала.[588] Аналогно, у Словенији се могу разликовати „масовнополитичка" генерација, чији је зенит био 1893–1914. и генерација њихове деце, која ће политичку зрелост дочекати у Југославији. Следећи Ренуарову схему, могуће је поделити историчаре који су у фокусу овог рада у два табора: 1. историчари рођени 1863–1878. године; 2. историчари рођени 1878–1893. године. Због прегледности, на њих ће се референсати као на „старију" и „млађу" генерацију, иако се у међуратном периоду почела формирати још млађа генерација историчара рођених након 1893. године (Михаило Динић, Иван Дујчев). Оваква подела у сагласности је са оним што је запазио Виктор Новак, непосредно након Другог светског рата. Он је међу међуратним историчарима рашчланио четири генерације:

> „Прва је оних најстаријих, који су већ готово на залазу свога живота доживели прву југословенску државну заједницу. Понеки од њих још су дали доста гласа од себе, али су постепено одилазили са сцене. Њих је одменила генерација која је у пуној снази свога стваралаштва примила од њих већ учвршћену традицију, тада 1918, у својим најзрелијим годинама. Велик њихов део имао је ранг признатих научних радника или с угледом професора универзитета или изван њега. Ову другу генерацију стала је одмах да допуњава нова, трећа, и постепено је замењивала на њеним положајима. То су они који су већ раније, пре 1918 завршили студије и стали се јављати својим докторским тезама и другим прилозима од научне вредности у појединим стручним часописима. Четврту генерацију чине они коју су се школовали и изграђивали између два Светска рата, у земљи и на страним универзитетима. И они су напредовали не баш под најповољнијим условима. Међутим и они су успели да се уздигну својим вредностима и на катедре универзитета или да заузму положаје асистената универзитета или научних сарадника у архивама, музејима или историским институтима."[589]

Историчари у фокусу ове студије заиста су имали, због разлике у генерацијама, различито искуство и доживљај преломних момената с краја 19. и почетка 20. века. Златарски је могао да се сећа Велике источне кризе, док су до Мутафчијева, док је похађао Гимназију у Русеу (1898–1901), допирале вести о комитским борбама у Македонији. Станојевић и Радонић имали су тридесетак година у тренутку Мајског преврата, када је Ћоровић био тек осамнаестогодишњак. Шишић је дочекао режим Куена Хедерварија[590] као четрнаестогодишњак, а Виктор Новак је имао четрнаест

---

[587] Карактеристичне су генерација инспирисана Чернишевским у Русији, шпанска генерација 1898, америчка „изгубљена генерација", и др. (P. Nora, „Generation", 511)

[588] Српски историчар Радош Љушић је годину 1878. такође посматрао као генерацијску вододелницу у неколико периодизација деветнаестовековних и ранодвадесетовековних српских генерација. Види: Радош Љушић, „Државно-друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)", *Српске политичке генерације 1788-1918*, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт САНУ, 1998), 29–32.

[589] В. Новак, „Југословенска историографија између два светска рата", 9. Старија и млађа генерација, предложена пре цитата, биле би друга и трећа генерација по Новаковој класификацији. Сам Новак припао би млађој, трећој.

[590] Могло би се аргументовати да је прецизније да се као генерацијске границе за хрватски случај узму Хрватско-угарска нагодба 1868. и почетак и крај Куеновог режима 1883. године, односно 1903. године. Ипак, ово проклизавање и даље сврстава Шишића у старију генерацију, Новака у млађу, а Смичикласа и Клаића у најстарију. Једино би се променила генерацијска позиција Милана Шуфлаја, који у односу на Шишића и Новака заиста представља међугенерацију, јер је професорски стаж и научну славу доживео тик пред Први светски рат. Хрватски историчар

година када је Куен Хедервари отишао са власти. Биолошка смена генерација уочљива је у словеначком случају. Тамо је отац, Франц Кос, сазрео и стварао у контексту масовнополитичког покрета у словеначким земљама, док се син, Милко Кос, остварио у међуратном периоду као носилац словеначке историографије.

Преломни тренутак за људе свих генерација био је Први светски рат. И историчари су учествовали у њему. Млађа генерација (Петар Мутафчијев[591], Милан Шуфлај[592] и Милко Кос[593]) обукла је униформе, сходно томе што је била у „периоду иницијације“. Иако су они учествовали у рату, историчари у „периоду управљања“ имали су још значајнију улогу. Због тога ће у овом делу пажња да буде посвећена ратним активностима старије генерације историчара, професора Златарског, Станојевића, Радонића и Шишића. На основу њих могу се реконструисати улога историчара у остваривању ратних циљева зараћених страна, место историчара на Парискоj мировној конференцији, али и однос историчара док њихове државе ратују на супротним странама. Пример млађег историчара биће Владимир Ћоровић, јер је његов случај илустративан показатељ односа државе према политички неподобном научнику.

Током Првог светског рата, Станојевић се, као радикал[594], у потпуности ставио у службу промоције ратних циљева Србије. Југословенска и српска историчарка Љубинка Трговчевић нагласила је и Станојевићеву водећу улогу у стварању Југословенског одбора у Нишу, који је требало да омогући влади Србије да самостално руководи решењем југословенског питања, тиме маргинализујући утицај југословенске емиграције из Аустро-Угарске. Истоимено тело југословенске емиграције ће ипак у рату одиграти важнију улогу него Станојевићев Југословенски одбор.[595]

Након пада Србије, Станојевић се нашао у Риму. Одатле је, заједно са филологом и својим шураком Александром Белићем, током научно-пропагандне офанзиве 1916. године, био послат у Петроград. Тамо је требало да споји научно и политичко, то јест да историјским аргументима оправда у Русији југословенско решење и послератне границе које је Србија пројектовала.[596] У Петрограду се Станојевић и срео са Павлом Миљуковим, некадашњим колегом Златарског на софијском Вишем училишту, својим сопственим познаником из цариградских дана, а 1916. године вођом кадета.[597] Миљуков, који је био посматран као бугарофил, се тада изјаснио „најодлучније за јединство српско-хрватско-словеначко у најширем смислу.“[598] Упркос напорима Станојевића и Белића, њиховим предавањима на Универзитету у Петрограду [599] и контактима са руским политичарима, примарни циљ њихове мисије, експлицитна подршка царске Русије за српске ратне циљеве, није остварен.[600]

Никша Станчић узима 1883. годину као преломну у историји хрватске националне интеграције: Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Barbat, 2002), 191–196.

[591] „Биография“, <https://petarmutafchiev.nbu.bg/biography/> (Приступљено 27. јуна 2025. године)

[592] Hrvatski državni arhiv (HDA), 832 Šufflay Milan, 1, 243.

[593] ZAMU, 25/431 dr. Milko Kos, Curriculum vitae.

[594] Љ. Трговчевић, Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920* (Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2019; преснимљено издање оригинала Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1987), 21.

[595] Исто, 70–71.

[596] Исто, 117–118.

[597] Уставно-демократска партија, чији су чланови били познати као кадети, била је водећа либерална политичка групација у позном Руском царству, која се залагала за преображај земље у уставну монархију.

[598] Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 118.

[599] Исто, 142.

[600] Исто, 121.

Ипак, подршка Миљукова дошла је до потпуног изражаја после Фебруарске револуције, када је он дошао на чело руског Министарства спољних послова. Тада је овај историчар био први руски званичник који је најавио руску помоћ „испуњењу тежњи југословенских народа“.[601] Даљи ток рата и политички развој у Петрограду учиниће мисију Белића и Станојевића неконсеквентном.

Од друге половине 1917. Станојевић је у Паризу[602], уз излете преко Ламанша где је на Лондонском универзитетском колеџу (University College London) држао курс *Историја српског народа*. Једно од његових предавања било насловљено „Историја српскохрватске расе до 19. века“ (The History of the Serbo-Croatian Race up to the 19th Century).[603] Био је, уз Косту Кумануднја, покретач библиотеке *Questions balkaniques contemporaines*, која је требало са српским становиштима да упозна ширу публику.[604]

Његов колега са Универзитета, Јован Радонић, до пролећа 1915. године био је шеф Главне војне цензуре у Нишу.[605] Тада га је српска влада послала у Букурешт, у склопу дипломатске офанзиве да се пронађе компромис о будућности Баната, чиме би се Румунија приволела на страну Антанте.[606] Крај рата дочекао је, као и Станојевић, у Паризу, где је наставио да се бави промоцијом ратних циљева Србије.

На Балкану, док је Станојевић био у Русији, Златарски је исто био на државном задатку. Софијски професор је на лето 1916. године, од 12. јула до 1. септембра, био на путовању по територијама Краљевине Србије које је Бугарска окупирала.[607] Ово путовање имало је и научну, али и пропагандну и обавештајну димензију. Наиме, Златарски је обилазио места значајна за средњовековну бугарску историју да би произвео историјске карте средњовековне Бугарске, али и да би потврдио бугарску природу како Македоније, тако и источне Србије. Упадљива паралела ратног деловања Станојевића и Златарског је то што су обојица производили мапе, које је требало да потврде претензије њихових влада.[608]

Златарски се у извештају од 26. септембра жали начелнику штаба како није имао времена да обиђе „старе бугарске градове“ Сврљиг, Равно и Ждрело, те манастир Горњак, где је била резиденција Дрмана и Куделина.[609] Резултат његовог пута, девет карти средњовековне Бугарске, од 7. до 14. века, подразумевале су да су „Прилепско краљевство“ краља Вукашина и „Велбушка кнежевина“ Драгаша биле бугарске државе, док се крај око Јужне Мораве доследно називао „Бугарским Поморављем“.[610] Златарски се у извештају није задржао на описивању прошлости и њених остатака. Он је изразио сумњу у пуну националну интегрисаност Срба на Косову, указавши да би се они можда у будућности могли претопити у Бугаре.[611] Дакле, професор историје софијског Универзитета, дојучерашњи ректор, био је као официр на задатку мапирања територија које је Бугарска пројектовала да ће јој припасти у случају победе у Првом светском рату. Поред

[601] Исто, 122. Миљуков упркос рату није напустио у потпуности наклоност ка Бугарској, па је српска дипломатија веровала да би он у случају српског проширења на север и запад желео да обезбеди Македонију за Бугарску.
[602] АСАНУ, Станоје Станојевић, 11387/3, Документ од 23. јануара 1918.
[603] АСАНУ, Станоје Станојевић, 11405. University of London, University College, Session 1917-8, Third Term.
[604] Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 142–143.
[605] Исто, 26.
[606] Исто, 52–54.
[607] Научен архив на Българска академия на науките (Научни архив Бугарске академије наука, НАБАН), Фонд 9к В. Н. Златарски, 9-1-329.
[608] Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 272–274.
[609] НАБАН, 9-1-507. Машинопис поручника В. Златарског од 28. септембра, „Пътешествие из Македония“.
[610] Исто.
[611] Исто.

теренског рада на историјским локалитетима, јасно је да је Златарски учествовао и у пројектовању будуће националне политике у крајевима који су припојени Бугарској.

Када је отпочела Конференција мира у Паризу, било је јасно да ратни циљеви које је правдао Златарски неће бити остварени. Бугарска је била на страни поражених, а на сцену су ступили Станоје Станојевић и Јован Радонић[612], као историчари у етнографско-историјског секцији српске делегације.[613] Њима се придружио и Фердо Шишић. У време Првог светског рата он је у Загребу био потказиван као југословенски оријентисани професор[614], а након Прокламације од 1. децембра 1918. године записао је како је „најзад остварен сан толиких стољећа и генерација[615], а пуном побједом је докончана једна велика епопеја југословенских родољуба кроз читав ток историје, нарочито XIX стољећа".[616] На Конференцији мира, био је задужен да брани југословенске интересе на Јадрану и за питање Ријеке.[617]

Станојевићев и Радонићев фокус био је на њиховој родној Бачкој, на Срему, Банату и Барањи, то јест на будућој северној граници југословенске државе.[618] За потребе Конференције, Станојевић је написао кратку синтезу о историји Срба, Хрвата и Словенаца[619], о чијим ће домаћин издањима бити доста говора у овом раду. Годину дана раније, у облику брошуре се о југословенском питању изразио у *Le problème yougoslave*, коју је започео мишљу да су „Југословени (Срби, Хрвати и Словенци) делови једне нације; у заједничкој су борби и имају исти менталитет; говоре истим језиком и желе да се уједине у једну велику политичку заједницу, која би обухватила све крајеве у којима живе."[620] За ову анализу је посебно важно што Станојевић тврди да „српско питање" постоји још од средњег века, због константне борбе Срба против сила са истока (Византије, Бугарске и Турске) и запада (Венеције, Мађарске и Аустрије).[621] Из савремене перспективе, упадљива је подударност противника које је Станојевић побројао са земљама са којима је Србија била у рату и са којима су се очекивали гранични спорови. Радонић је своја виђења објавио у брошури *Срби у Угарској*, у којој је аргументовао да од средњег века постоји континуитет српског карактера јужне Угарске.[622]

Први светски рат био је за Владимира Ћоровића потпуно другачији. Он је почетком рата мобилисан у аустро-угарску војску и упућен у борбу против руске војске. Ипак, недуго након мобилизације био је ухапшен под оптужбом да је српски агент. Неповерење у Ћоровића било је веће јер је био зет Јована Скерлића, кум Јаше Продановића, и познаник Стојана Новаковића,

---

[612] О њиховом ангажману пише Љубинка Трговчевић у наведеној студији, као и Момир Самарџић у: M. Samardžić, „Nova prošlost za nove teritorije", 128–134.

[613] A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 23. Не треба преценити утицај југословенских научника на решења на Париској мировној конференцији. Научници су стављени у положај помагача политичара, и, речима Андреја Митровића, научници су само „сабрали огроман доказни материјал за поткрепљење ставова које је политика без науке заузела." A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 102.

[614] Matko Globačnik, „Djelatnost Ferde Šišića u Prvome svjetskom ratu", *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 243.

[615] Постојала је, дакле, представа о генерацијама родољуба који су замишљали Југославију.

[616] Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Fond Ferdo Šišić, XIII B 206.

[617] У брошури *The fraud of Rijeka (Fiume)*, Шишић на петој страни пише: „Rijeka (Fiume) was built by the Croats who, from the beginning of the 7th century, settled on that part of the coast, in Istria and on the Islands, not to speak of Croatia itself. Till the 12th century Rijeka formed part of the Croatian Kingdom…" На десетој страни, он тврди да су од 1890. године у Ријеци већину чинили Југословени.

[618] Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 314.

[619] St. Stanoyévitch, *Histoire nationale succincte des Serbes, des Croates et des Slovènes*, Paris, b.d.

[620] Stanoyé Stanoyévitch, *Le problème yougoslave* (Paris: Yougoslavie, 1918), 5.

[621] Исто, 32–33.

[622] M. Samardžić, „Nova prošlost za nove teritorije", 129–130.

Љубомира Стојановића и Љубомира Ковачевића.[623] Ћоровић је у Бањој Луци, у склопу ширег „Велеиздајничког процеса“ против истакнутих босанскохерцеговачких Срба, осуђен на осам година затвора, али је пуштен крајем 1917. године. Док је био у зеничком затвору, отпуштен је из службе у сарајевском Земаљском музеју.[624] Ћоровић, без посла, одлази у Загреб, где се политички ангажовао на промоцији југословенске идеје. У време колапса Аустро-Угарске, био је секретар Народног вијећа Државе СХС и као његов делегат је присуствовао проглашењу уједињења 1. децембра 1918. године.[625]

Насупрот старијој генерацији која се ангажовала на промоцији ратних циљева и дипломатском раду, млађа генерација се током Првог светског рата борила, школовала се, и тамновала. Међуратни период било је време када је требало да се остваре у науци. На плану медиевистике њихов ће допринос изградњи представа о средњем веку бити врло важан, јер управо су они заслужни за креирање развијенијег великог националног наратива, и у случају Бугарске, а нарочито у случају новостворене Југославије.

Иако су историчари старије и млађе генерације имали различиту улогу у Првом светском рату, и иако су се бугарски, хрватски и словеначки историчари нашли у државама које су ратовале против Србије, у међуратном периоду су приметне снажне транснационалне и трансгенерацијске везе. Најпре, треба нагласити да су српски, хрватски и словеначки историчари комуницирали неоптерећени „племенском“ припадношћу својих колега. У новој држави, они су размењивали књиге и часописе, а нека предратна познанства прерасла су и у пријатељства. Није се дуго чекало ни да се обнове академске везе између Београда и Софије. Станоје Станојевић је августа 1920. године у писму изјавио како је једва чекао да обнови везу са Златарским, који му је, како каже, увек био драг. Поред тога, замолио је Златарског да му пошаље бугарска историографска дела објављена од 1912. године, што сведочи о прекиду размене знања током ратних година.[626]

Занимљиво је да је Златарски након што је створена југословенска држава започео кореспонденцију са научницима у Загребу (Фердо Шишић[627], Грга Новак[628] и Петар Скок[629]), Суботици (Алекса Ивић[630]), Љубљани (Нико Жупанич[631]) и Марибору (Фран Ковачич[632]). Са Николом Радојчићем наставио је живу предратну размену писама и након што је Радојчић постао универзитетски професор у Љубљани[633], а остварио је везу и са новим генерацијама историчара

---

[623] А. Костадиновић – Рачић, *Живот и научно дјело Владимира Ћоровића*, 41.
[624] Исто, 47.
[625] Исто, 48.
[626] НАБАН, 9-1-1609, Писмо С. Станојевића В. Златарском од 25. августа 1920. године; Златарски је, у одговору, предложио Станојевићу да му пошаље своју *Историју бугарске државе у средњем веку* (НАБАН, 9-1-1610, Писмо В. Златарског С. Станојевићу, недатирано).
[627] Размена између Шишића и Златарског била је богата. Размењивали су књиге, а Шишић је био тај који је кандидовао Златарског за чланство у ЈАЗУ. (НАБАН, 9-1-2065) Како поштанска веза између Софије и Загреба, по свему судећи, није добро функционисала, решење је било да се књиге дотурају путем чехословачких конзулата у Софији и Загребу (НАБАН, 9-1-1643, Писмо Ф. Шишића В. Златарском од 14. новембра 1921. године). Златарски је Шишићу једном прокоментарисао осмомесечно путовање једне књиге од Загреба до Софије написавши: „Чудати су тия братия Сърби!“ (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Fond Ferdo Šišić – korespondencija, XIII A/Zla 4, Писмо В. Златарског Ф. Шишићу од 12. новембра 1922. године)
[628] НАБАН, 9-2059, 2060. Писма Г. Новака В. Златарском од 20. децембра 1928. и 9. јануара 1929. у вези су са припремом за јубиларни Шишићев зборник.
[629] НАБАН, 9-1-2104.
[630] НАБАН, 9-1-2222, 2225, 2237, 2245, 2310.
[631] НАБАН, 9-1-2198, Писмо Н. Жупанича В. Златарском од 17. фебруара 1931. године.
[632] НАБАН, 9-1-2184.
[633] НАБАН, 9-1-2035, 2037, 2039, 2043.

које су представљали Виктор Новак[634] и Михаило Динић.[635] Новак је управо преко Златарског желео да укључи бугарске историчаре у рад Југословенског историјског часописа. Дакле, предратне транснационалне везе Златарског са српским научницима стварањем Југославије проширили су се на читаву нову државу. Одржавањем мреже кореспондената широм Југославије, Златарски је остајао у току са историографском продукцијом веће суседне земље. Као централна личност бугарске историографије, Златарски, наравно, није био ограничен само на везе са југословенским колегама, него је одржавао преписку са историчарима широм Европе[636], укључујући и Совјетски Савез.

Фердо Шишић је, попут Златарског, који из више разлога може да се посматра као његов софијски парњак, одржавао преписку са бројним историчарима на европском нивоу. Сачувани делови преписке чувају се у Архиву Хрватске академије знаности и умјетности. Шишић се дописивао са Станојем Станојевићем, Јованом Радонићем и Михаилом Динићем.[637] Ипак, релативно мали број сачуваних писама од наведених београдских медиевиста може да се оправда и тиме што је Шишић током читавог међуратног периода редовно кореспондирао са својим бившим учеником, Виктором Новаком, који га је информисао о београдским дешавањима. Сачувана су 73 писма које је Шишић послао лично Новаку[638] и 44 Новакова писма Шишићу[639], док о њиховој блискости сведочи и релативно богата кореспонденција Шишићеве супруге Милене са Новаком.[640]

Писма су Шишићу слали и љубљански професори, Милко Кос (10 сачуваних писама) и Никола Радојчић (27), те софијски, Златарски и Мутафчијев. Када се има у виду пуни списак његових адресаната, који прелази 800 имена, употпуњује се слика о човеку који је био, чак и мимо свог дела, нексус за размену историографског знања у међуратном Загребу, па и шире. Аналогно Шишићевој колекцији писама, Заоставштина Виктора Новака у Архиву САНУ сведочи о обиму кореспонденције београдског професора. Ако се изузму писма која је размењивао у име различитих организација и институција, у његовом именику је до смрти уписано 899 домаћих и страних адресаната.

Ове збирке писама изнова показују да би било погрешно посматрати историографска дела, која ће бити у фокусу од следећег поглавља, као целине које постоје независно од контекста у којем су настале. Писма сведоче о томе да су историчари непрестано комуницирали, како о приватним стварима тако и о науци, да државне границе нису биле препрека за размену информација, идеја, часописа и књига, да су јавне полемике само врх леденог брега сачињеног од стварних научних неслагања, али и од обзира на политичко стање, хијерархију унутар еснафа, и издавачку политику часописа. Писма сведоче о постојању табора, али и о комуникацији између историчара од којих би се очекивало да су на супротним странама због политичких размимоилажења.

---

[634] НАБАН, 9-1-2383.
[635] НАБАН, 9-1-2317. Са старијим српским научницима Станојем Станојевићем, Тихомиром Ђорђевићем, Николом Вулићем и Павлом Поповићем, Златарски се дописивао и пре Првог светског рата.
[636] На кембричког професора Стивена Рансимана (Steven Runciman) Златарски је директно утицао својим тумачењима бугарске средњовековне прошлости. (Ангел Николов, „Преславский собор 893. г. в современной историографии“, *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 5 (2013) 16)
[637] Meri Kunčić, Zoran Ladić, „Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu“, *Historijski zbornik*, 2 (2024), 65.
[638] АСАНУ, Новака 14474, Преписка Ш-14, Шишић Фердо 1–73. Постоје и сачувана писма која је Шишић послао Новаку, али адресирана на Југословенско историјско друштво.
[639] AHAZU, FŠ.
[640] АСАНУ, 14474, Ш-13, Шишић Милена 1–32.

Наведене преписке показују да су се односи међу историчарима кретали од колегијалности и пријатељства до масонске повезаности, али и ривалства. Те везе нису постојале одвојено: колегијални однос се, према проученим писмима, често преплитао са пријатељским, масонским, а понекад и ривалским односом између двојице историчара.

На пример, Шишић и Новак били су најпре ментор и кандидат, да би, упркос генерацијској разлици, постали браћа – слободни зидари. Шишић је у Загребу, као „припадник духовног кола омладине идеолога југословенског јединства“[641], увео Новака у масонерију. Поред њих двојице, истакнути масони били су професори Владимир Ћоровић и Милан Прелог. Њих је српски историчар Слободан Г. Марковић назвао „канонизаторима југословенства“, који су представљали струју југословенске историографије са највише ерудиције.[642] Након 1934. године Ћоровић и Новак су заузели водећу позицију у Великој ложи Југославије. Ћоровић је био заменик великог мајстора од 1934. до 1940. године (од септембра 1939. до априла 1940. био је *de facto* велики мајстор), а Новак је у истом периоду био велики секретар ВЛЈ. Да су масонске везе могле да буду транснационалне сведочио је сам Новак, који је „приликом посете историчару Златарском“ у Софији обишао и просторије бугарске Велике ложе.[643] Ова посета указује на то да је Златарског за југословенске историчаре везивала масонска веза, поред оне колегијалне, коју је одржавао и са историчарима који нису били слободни зидари.

Велика ложа Југославије промовисала је идеологију југословенства, а посебно активан на том пољу био је њен велики секретар. Важно је приметити да се интензивирање хрватског питања осликало и на односе између загребачких и београдских ложа. У Загребу, Шишићева и Мештровићева ложа *Максимилијан Врховац* је била интегралистичка, док су старије ложе *Љубав ближњега* и *Прометеј*, и млађе *Amititia* и, симболично, *Libertas*, промовисале партикуларни хрватски национализам.[644] Због овога, у самом Загребу било је расправе о националном питању међу масонима. У Београду, постојала је разлика из опрезно југословенске, а у суштини просрпске ложе *Побратим* и изразито пројугословенске ложе *Доситеј Обрадовић*, коју су добрим делом чинили бивши чланови ложе *Максимилијан Врховац* који су се доселили у Београд, у које се може убројати и Виктор Новак.[645] Након свега наведеног у вези са интегрално-југословенским опредељењем значајног дела југословенске масонерије, постаје разумљивије због чега су два кључна историографска споменика из времена диктатуре краља Александра управо дела Виктора Новака (*Антологија југословенске мисли и народног јединства*, 1930) и Владимира Ћоровића (*Историја Југославије*, 1933).

Подразумева се да су историчари били пријатељи и мимо масонских ложа. У Заоставштини Виктора Новака сачуван је мени са прославе 25. годишњице професорског стажа Станоја Станојевића у хотелу *Српски краљ*, 23. маја 1926. године. На полеђини менија[646] потписани су, уз супругу Олгу Станојевић, и историчари Васиљ Поповић, Драгутин Анастасијевић, Никола Вулић и Виктор Новак.[647] Илустративан пример о дружењу наводи Јеремија Д. Митровић у „Прилозима

[641] Архив Југославије, Фонд Масонске ложе у Југославији 1919–1940. (1872–1958) (100), 17/725.
[642] Slobodan G. Markovich, „Yugoslav Freemasonry and Yugoslavism as Civil Religion“, *Freemasonry in Southeast Europe from the 19th to the 21st Centuries*, ed. Slobodan G. Markovich (Belgrade: Zepter Book World; Institute for European Studies, 2020), 145–149)
[643] AJ 100, 17, 744.
[644] Ivan Mileković, „Jugoslovenstvo u slobodnozidarskim ložama Beograda i Zagreba 1919–1940.“, *Petničke sveske* (2019), 675–678.
[645] Исто, 678–679.
[646] На лицу менија набројани су оброци који су служени: руски ордевр, телећи филе *агнес сорел*, *гарнитур принтанијер*, зелена салата, бомбе од сладоледа, саварен од пунша, воће, кафа.
[647] АСАНУ, 14474/59. Мени на прослави 25. годишњице проф. Станоја Станојевића.

за биографију“ Владимира Ћоровића. Без напомене која би омогућила даљу проверу, Митровић описује раздрагане вечере студената историје: „На тим вечерама весеље је обично отпочињало тиме што Никола Вулић запева „Шкрипи ђерам, шкрипи ђерам – ко је на бунару?“ После „Чича“ – Драгутин Анастасијевић носним тенором започне „Gaudeamus“. А када весеље обузме све, зачује се пуни Ћоровићев тенор, који понекад не би престао ни до сабаха.“[648] Наведени примери учвршћују закључак да је историчаре немогуће посматрати у изолацији, јер они не само да су комуницирали једни са другима кроз историографски текст, него су чинили једни другима и неформално окружење, које је несумњиво усмеравало њихова интересовања и схватања. Поред историчара постојала је и заинтересована интелектуална јавност, спремна да по потреби критикује мањкавости историографског рада.

Извори сведоче и о анимозитетима. Неки од њих у основи су имали борбу за моћ на факултету. У том кључу треба посматрати сукоб на београдском Филозофском факултету између групе коју су предводили рођаци Станоје Станојевић и Александар Белић против браће Богдана и Павла Поповића.[649] Око првенства међу загребачким професорима историје су се надметали, почетком 1930-их година, Фердо Шишић и Људмил Хауптман.[650] Међу историчарима долазило је до сукоба и у вези са науком, како транснационално (полемика Анастасијевић–Мутафчијев), тако и унутар земље (сукоб Новак–Барада). Сукоб и нетрпељивост између Станоја Станојевића и Павла Поповића су трајали до краја Станојевићевог живота, док су размирице између Шишића и Хауптмана[651], те Новака и Бараде, отклоњене до краја истраживаног периода. Новак и Барада су чак обновили и пријатељство након спора.[652] Било је дакле и трајних и привремених анимозитета.

Историчара старије и млађе генерације, без обзира на њихове (не)пријатељске везе, је било мало. Као што је показано, они су се окупљали у малобројним друштвима и објављивали у часописима, чији је број допуштао да свако прати свачији рад. Уочљиво је да су историчари имали дуалну друштвену функцију, и да су те дуалности били свесни. Наиме, историчари јесу вршили функцију научника, истраживача чији рад резултује у бољем познавању предмета проучавања – људске прошлости. Но, они су притом или прихватили и своју улогу у репродукцији доминантне идеологије у државној политици историје, или се макар тој репродукцији нису јавно супротстављали. Универзитетски професори своју функцију у служби репродукције идеологије вршили су и у ратним и у мирнодопским условима. Политичке, колегијалне, пријатељске и родбинске везе, те институционална позиција у синергији су обликовале људе који су имали ауторитет да обликују пожељни велики наратив о националној средњовековној прошлости.

---

[648] Ј. Митровић, „Владимир Ћоровић. 249.

[649] О динамици сукоба сведочи: Васа Чубриловић, *Сећања*, 416–420.

[650] АСАНУ, 14474, Б13/6, Писмо Миха Бараде Виктору Новаку из Рима од 18. маја 1931. године. Барада је писао: „Ну сад, ако нисте већ другому обећали на којигод начин, ја би се можда и примио. Наиме да Вам искрено кажем у З[а]г[ре]бу незнам како ће ићи. Шишић ми пише да останем овде још једну годину, али ја у првој половици јуна полажем коначне испите…“ Из наставка писма може да се сазна ко је саботирао Барадино запослење, упркос Шишићевој доброј вољи. У питању је био Хауптман, који је „некога свога“ послао у Париз, вероватно у тамошњу École des chartes. „[П]ремда зна да ја студирам и зашто; ну за њега ја сам Шишићев присташа, те као такав већ сам непођудан“, жалио се Барада Новаку. Познато је да Барада није после повратка из Рима добио посао ни на једном Филозофском факултету, него да је изабран као професор Теолошког факултета у Загребу.

[651] Хауптман је одржао похвални говор на Шишићевој сахрани, што може да сугерише да је њихов антагонизам у међувремену изглађен. (Damir Agičić, „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni delatnik“, *Historijski zbornik*, 2 (2017), 474)

[652] АСАНУ, 14474, Б13/28, Писмо од 9. јула 1939. године.

2. Земља моја и земља *другог*

„Граница није оно код чега нешто престаје, већ – као што су је Грци спознали – оно од чега нешто започиње своје постојање“.

Мартин Хајдегер (Heidegger), *Грађење, становање, мишљење*.

Без територије нема ни нације.[653] Независна територија којом ће располагати нација један је од првих и основних циљева сваког националистичког програма.[654] Спорови око територија супротстављених национализама стари су колико и сам национализам због неуједначености времена у којем су се дешавали процеси националне интеграције, њених различитих облика и етничке измешаности која се није уклапала у пројекте елегантног и трајног националног разграничења. Хоми Баба је нагласио како се „политичко јединство нације састоји од сталног измештања њеног непоправљиво плуралног модерног простора, ограниченог различитим, чак и непријатељским нацијама, у један означавајући архаичан и митски простор, а који парадоксално репрезентује територијалност нације, у патриотској, атавистичкој темпоралности Традиционализма. Једноставно речено, различитост простора враћа се као Истост времена, којом се Територија претвара у Традицију, претварајући Народ у Једно.“[655] У пракси, право на одређену територију национализоване елите правдале су историјским и етничким аргументима, где је ређе превладавао један од принципа, а чешће су се историјски и етнички принцип користили од случаја до случаја, како би територијални захват нације био шири. „Архаична и митска“ територија замишљана је, дакле, према савременим потребама.

Историографија, као део националистичких пројеката[656], је описивала територије које су историјски *наше*, аргументовала због чега оне треба да припадају датој нацији, неретко улазећи и у аргументацију зашто не треба да припадају некој другој, „непријатељској“. За разлику од међуратних географа, за које се показало да је требало да одређену нацију „натурализују“ или „денатурализују“ на одређеној територији[657], историчари су морали да конструишу дијахронијску везу између територија у прошлости и савремености.

Као и између конкурентних националистичких пројеката, и у историографији је долазило до спорова око територија. Ти спорови предмет су савремене историографске анализе.[658] Иронично, сукоби око територија указују на повезаност и испреплетаност националних наратива два суседа, узроковану Бабином „непоправљивошћу плуралног модерног простора“. Због тога, негативна слика суседа служила је као неопходан стабилизатор позитивне слике о сопству и сопственом праву на спорну територију.[659] Због тога ће ово поглавље поред анализе представа територија садржати и имаголошку анализу. Пре ње, следе три потпоглавља о неколико територија

---

[653] George W. White, *Nationalism and Territory. Constructin Group Identity in Southeastern Europe* (Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2000), 15–19.

[654] Контрола над територијом основна је потреба нације, и основни циљ националистичке идеологије, као што је у Уводу показано кроз Гелнерову дефиницију национализма и Смитову дефиницију нације.

[655] Homi Baba, *Smeštanje kulture* (Beograd: Beogradski krug, 2004), 274–275.

[656] Поред историографије, територија је била важна географима, етнолозима, али и уметницима. Види: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 143–155.

[657] V. Duančić, *Geografija kao sudbina*, 5.

[658] Егзампларан зборник је *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlaping National Histories in Modern Europe*, eds. Tibor Frank and Frank Hadler (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011) са чланком Robin Okey, „Overlapping National Historiographies in Bosnia-Herzegovina“. Добар део балканских случајева био је предмет студија у зборницима радова *Entangled Balkans.* Vol. 3, eds. Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov (Leiden and Boston: Brill, 2015) и *Balkan Historiographical Wars. The Middle Ages*, eds. Diana Mishkova and Roumen Daskalov (Cham: Palgrave Macmillan, 2025).

[659] Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 10–11.

које су биле спорне између партикуларних националистичких пројеката: Македонија, Босна, Херцеговина, Далмација[660] и „средњовековна Словенија“.[661]

2.1. Македонија – и(ли) Западна Бугарска и(ли) Јужна Србија

Македонија, која је дуго била поприште сукоба бугарске, српске и грчке заграничне просвете, пропаганде и паравојних формација, и која је након Балканских ратова и Првог светског рата подељена између Бугарске, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Грчке, је остала, како је већ показано, поље неслагања бугарских и југословенских елита у међуратном периоду. У овом потпоглављу биће утврђено како се савремени политички сукоб пројектовао у историографији. Основни циљ у потпоглављу је да се представи како је Македонија описивана у историографији, и да ли су историчари користили средњовековну историју Македоније као аргументе историјског или етничког права.

Српско-бугарски историографски спорови о Македонији старији су од 1918. године. Они су почели још 1870-их година, у контексту преоријентације српске спољне политике ка Вардарској долини након Берлинског конгреса, када је доласком Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину спречено ширење Србије на запад. Спорови су се интензивирали након уједињења Бугарске и Источне Румелије 1885. године. Од самог почетка, искристалисали су се и историјски и етнички аргументи за присвајање Македоније. Посебно интересантна деветнаестовековним историчарима била је Самуилова држава, за коју је Марин Дринов држао да је Западно бугарско царство.[662] Да је Самуило наставио бугарску државну традицију и обновио бугарску државу били су сагласни и позније историчари, попут Златарског и Мутафчијева, о чему ће још бити речи.

Са српске стране, Пантелија Срећковић није спорио бугарску природу Самуилове државе. Занимљиво је да је тек након „победе критичке историографије“ започето да се у српској историографији пише о Самуиловој „словенској држави“, и то из пера Љубомира Ковачевића и Љубомира Јовановића. Тезу о држави македонских Словена у посебним научним радовима аргументовао је Божидар Прокић, а његову терминологију биће могуће уочити у радовима Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића.[663] Незаобилазан актер за српско деловање у Македонији био је и Стојан Новаковић, који ће учествовати у дисеминацији уџбеника на локалном македонском дијалекту.[664] Због тога се у бугарском националистичком дискурсу Новаковић често истиче као отац „македонизма“, тј. идеологије националне одвојености Македонаца од Бугара.

Након ратова 1912–1918. који су, како је у Уводу показано, довели до коначне поделе османске Македоније између Бугарске, Грчке и Србије (Краљевине СХС), Македонија није ишчезла као важна тема за медиевисте. Ње су се дотицали историчари свих генерација, од Златарског и Станојевића, преко Мутафчијева и Ћоровића, до Дујчева. Они су аргументовали и етничко и историјско право сопствене државе на Македонију, тако да ће ово потпоглавље бити посвећено анализи најпре етничких, а потом и историјских аргумената. Понекад су географски аргументи пратили и етничке и историјске, тако да ће они бити представљени напоредо са главним линијама аргументације историчара.

---

[660] Македонију, Босну, Херцеговину и Далмацију Џорџ Вајт оценио је „полу-језгром“ (semi-core) укупне замишљене српске националне територије. (G. W. White, *Nationalism and Territory*, 226) Македонија свакако спада у језгро замишљене бугарске територије, а Босна, Херцеговина и Далмација у замишљене хрватске територије.

[661] За анализу историографских представа о средњовековном српском присуству и етничком праву на Војводину, види: M. Samardžić, „Nova prošlost za nove teritorije“.

[662] Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 49.

[663] Исто, 70–72.

[664] Исто, 79.

Што се тиче етничке димензије, бугарским историчарима је било важно да, најпре, нагласе различито порекло Словена који су населили Македонију у односу на Србе. Због тога, они су наглашавали разлику између две групе Словена који су током Сеобе населили источни и западни део Балкана. Тако је Златарски правио разлику између две групе Словена који су населили Балкан: западне (славинске) и источне (славино-антске). „Србо-Хрвати“ јесу дошли за време цара Ираклија, почетком 7. века, али нису имали ништа заједничко са Славино-Антима.[665] Словени насељени на истоку полуострва, тј. у Македонији, Тракији и две Мезије у својој целокупности ће да постану Бугари. Долазак „Хунобугара“ (хунно-българите) чак је био спасоносан за Славино-Анте, јер би њих у супротном неминовно асимиловала Византија.[666]

Мутафчијев је Славино-Анте називао просто „бугарским Словенима“, и границу између њих и западних Јужних Словена видео на линији Пешта-Сремска Митровица.[667] За разлику од старијег професора, он је стремио да филолошким аргументима потврди да су бугарски Словени населили и именовали Смедерево, Призрен, Прилеп, Беласицу, Брегалницу, Хтетово.[668] Поред тога што је подразумевао да су бугарске земље онде где су бугарословенска имена градова, Мутафчијев је именовао читаву словенску групацију по томе шта ће се њој у будућности десити. Наиме, написати да је нешто „бугарословенско“ у шестом веку антиципира догађаје који ће уследити сто или тристо година после кроз бугарско досељавање, освајање и стапање са затеченим Словенима. Ова формулација, ипак, остала је међу белешкама Мутафчијева за универзитетска предавања. У својој *Историји бугарског народа* (*История на българския народ*) западне Јужне Словене софијски професор називао је панонским, а источне дакијским. Линија раздвајања са десне стране Дунава између панонских и дакијских Словена након сеобе ишла је од Саве (западно од Београда), право на југ до северозапада Шар планине, па на југозапад, где је завршавала северно од Драча.[669]

Сличну линију разграничења предложио је најмлађи од проучаваних наставника Софијског универзитета, Иван Дујчев. Недуго након Априлског рата и бугарске анексије југоисточног дела Краљевине Југославије, он је објавио књигу *Македонија у бугарској историји* (*Македония въ българската история*), чији је први део посвећен средњовековној историји Македоније.[670] Дујчев је за раносредњовековну границу између средњодунавских и доњодунавских Словена сматрао линију од ушћа Велике Мораве у Дунав до Скадра.[671] Дакле, консензус у бугарској историографији био је да је постојала етничка дистинкција између Словена који ће постати Бугари, и оних који то неће постати. Македонију су, по њима, населили они који су били предодређени за будуће стапање са Бугарима. Колико је магловита била представа о дистинкцији између источних и западних балканских Словена показује и одсуство консензуса о њиховој линији разграничења, која се од историчара до историчара помера стотинама километара на исток или запад.

---

[665] Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том 1, Първо българско царство. Част пръва. Епоха на хунобългарското надмощие*, Трето фототипно издание (София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007), 16.

[666] Исто, 18–19. О односу хунобугарског и славиноантског елемента код Златарског више у: Р. Даскалов, *Големите раскази*, 111–115.

[667] НАБАН, Фонд 56к Петър Мутафчиев, 1-15. Лекции „История на Србия“, 95.

[668] Исто, 99–100.

[669] Петър Мутафчиев, Вера Мутафчиева, *История на българския народ. От наченките на човешки живот по нашите земи до Българското възраждане* (София: Издателска къща „Петър Берон“, 1998), 55.

[670] По Дујчеву, победоносне немачке заставе вијоре се широм Балкана, ослободивши Бугаре у „многострадалној“ македонској земљи, егејском приморју и Добруџи. Иванъ Дуйчевъ, *Македония въ българската история* (София: Македонски научень институтъ, 1941), 5.

[671] И. Дуйчевъ, *Македония въ българската история*, 6.

Мутафчијевљев захват био је најшири и најпогоднији за даље правдање бугарског права не само на Македонију, него и на читаво Поморавље и чак Шумадију.

Овако постављена теза бугарских историчара о две различите групе Словена била је неприхватљива у Југославији. Она је одбацивана као „бугарско искључиво становиште“ које „има да оправда бугарску тезу и бугарске претензије“ на Македонију, Тимок и Браничево.[672]

Македонија је, суштински, играла другачију улогу у синтезама југословенских историчара, јер је под српску контролу она доспела тек у позном средњем веку. Ипак, присвајање Македоније може се наћи и у текстовима који су се бавили Сеобом народа.[673] Тако, Станојевић пише о томе да је троплемени народ Срби, Хрвати и Словенци населио три земље: басен средњег Дунава, басен Мораве и Вардара, те јадранско приморје са залеђем.[674] Читава територија ове три географске области чини једну, српско-хрватско-словеначку етничку целину.[675]

Даље од Станојевићевог става одлази се у незаобилазном делу при анализи српске перцепције Македоније у средњем веку – књизи *Македонија* која је дошла из пера етнолога Тихомира Ђорђевића.[676] У њој може да се чита као одговор на тврдње које су доминирале бугарском историографијом. Наиме, Ђорђевић тврди да су Јужни Словени били „потпуно један народ“ од Јадранског до Црног мора[677], што је у директном конфликту са тезом о источној и западној групи Словена. Из аргумената о словенском насељавању Балкана се може закључити да су југословенски научници, за разлику од бугарских историчара, сматрали да је између свих придошлих Словена постојало јединство, и да су Словени у долини Вардара од самог доласка били повезани са онима на западу Балкана. Линију разграничења, коју су предлагали бугарски историчари, југословенски историчари нису ни признавали да је постојала, и самим тим Македонија није могла да у овако раном периоду буде предодређена за бугарску власт.

Што се тиче континуитета етничког присуства у Македонији, Златарски признаје да је од доласка „Хунобугара“ на Балкан до укључења Македоније у бугарску државу прошло готово два века. Он сам пише о постепеном ширењу Бугарске на запад: граница за време хана Крума (803–

---

[672] АЈ, 101 Балкански институт, Ф7, 15. Писмо ректора Владимира Ћоровића Ратку Парежанину од 3. јуна 1935. године. Текст писма је следећи: „Драги Ратко,

Прегледао сам овај чланак г. Златарског. Он би могао ући сав, само ти скрећем пажњу на завршетак (стр. 29). Ту он говори, да Словени Македоније, Тимока и Браничева, тзв. „словено-антска“ група „ни по пореклу, ни по језику, ни по сопственим интересима“ нису имали ничег заједничког са српскохрватском културом. То је познато бугарско искључиво становиште. Тај завршетак има да оправда бугарску тезу и бугарске претензије. То, очевидно, не може бити циљ ни задаћа твоје ревије.

С поздравом,

В. Ћоровић“

Из писма се да закључити да је чланак Златарског могао да буде објављен у Југославији готово у целости, али без интерпретативне наслаге у којој се аргументује бугарска претензија на Македонију.

[673] Milan Prelog, *Pregled povijesti Južnih Slavena. Srba, Hrvata i Sovenaca. Dio I. Od najstarijih vremena do početka XVI. stoljeća* (Sarajevo: B. Buchwald i Drug, 1922), 15.

[674] Станоје Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: Напредак, 1924), 9.

[675] Исто, 11.

[676] Тихомир Ђорђевић, родом из Књажевца (1868) био је један од утемељивача српске и југословенске етнологије. Студије је завршио на Великој школи у Београду, мада је докторирао у Бечу 1902. године са темом *Цигани у Србији*. За доцента етнологије изабран је 1906. године, за ванредног професора 1919, а редовног 1921. године. Умро је у Београду, 28. маја 1944. године. (Н. Павковић, „Ђорђевић, Тихомир Р.“, *ЕСИ*, 370)

[677] Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија* (Београд: Удружење Јужно-Србијанаца у Београду, 1929), 10–11. Књига је оригинално писана за потребе Париске мировне конференције, и имала је најпре енглеско (T. R. Georgevitch, *Macedonia* (London: George Allen and Unwin Ltd, 1918)), а потом и француско издање (T. R. Georgevitch, *La Macédoine* (Paris: Bernard Grasset, 1919)). На српском језику објављена је први пут 1920. године.

814) била је у северној и североисточној Македонији, за време хана Пресијана (836–852) Бугари су завладали територијом од Вардара до Црног Дрима, а вероватно и Охридом и Прилепом, које је контролисао његов син Борис (852–889).[678] Тада је Охрид постао спремиште (хранилище) бугарског духа.[679] Мутафчијев је у проширењу за време Крума видео жељу да се обједине све земље у којима су живели Словени слични онима у Мезији.[680] Ширење бугарске државе од краја 7. до средине 9. века посматрало се као прва фаза бугарске историје. Постојала је држава, али не и бугарски народ. Тек након што су бугарски ханови објединили дакијске, поморавске, тракијске, мезијске и већину македонских Словена, почела је фаза стварања бугарског политичког и националног јединства.[681]

Свеобухватни закључак о раној бугарској средњовековној историји Златарски је изнео на самом почетку друге књиге свог првог тома:

> „Путем окупљања словенских племена славиноантске групе под једну државно-политичку власт, путем прихватања хришћанства и установљења народне цркве и путем увођења народног словенобугарског језика у цркви и држави се коначно оцртала етничка физиономија бугарске државе – словенска, оцртана границама бугарске народности на Балканском полуострву која је остала до данашњег дана.“[682]

Оно што је зацртано средином деветог века, важи преко хиљаду година. На овај начин Златарски експлицира став о далекосежности бугарског средњовековног проширења, због тога што његови ефекти нису промењени током наредног миленијума и у његово време такође треба да представљају политички фактор.

Занимљиво је приметити да су југословенски историчари, као и бугарски, сматрали да је становништво Македоније подложно лакој асимилацији. Док бугарски историчари фокус стављају на асимилацију македонских Словена у Бугаре у 9. веку, Ђорђевић пишући о средини 13. века помиње „неразлучне историјске везе Македоније са Србијом“, које су биле засноване на постојећем етнографском јединству Македонаца и Срба.[683] Ћоровић је сматрао, усредсредивши се на 14. век, да се македонско становништво лако и брзо асимиловало у Србе. Скопље је већ у време цара Стефана Душана (1331–1355) било српско[684], а и читава Македонија је, по Ћоровићу, у 14. веку добила српски карактер.[685] Имајући на уму аргументе којима су се историчари спорили око етничког порекла словенског становништва Македоније, може се закључити да су и једни и други сматрали да је Македонија била етнички компатибилна са њиховом средњовековном, а тиме и нововековном државом. Македонски Словени су у оба случаја објекат асимилације, чија етногенеза зависи од тога ко је освајач. По бугарским историчарима, предност има онај који је дошао први – Бугари; по југословенским, првенство имају они који су владали последњи пред долазак Османлија, тј. Срби.

---

[678] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 342.

[679] Мутафчиеви, *История*, 130.

[680] Исто, 98.

[681] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 351–352.

[682] Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том 1, Първо българско царство. Част втора, От славянизацията до падането на Първото царство*, Трето фототипно издание (София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007), I. Превод В.З.

[683] Т. Ђорђевић, *Македонија*, 26.

[684] Иако је у граду било и грчког становништва. Исто, 153.

[685] Исто, 202.

Креативност историчара није у потпуности исцрпло питање етничке припадности становника Македоније. Она је приказана и у аргументацији о историјској укључености Македоније као дела средњовековних бугарских и српских држава. Македонију бугарски историчари подразумевају као бугарску историјску земљу макар од Борисовог времена (852–889) па надаље.[686] У сваком помињању Македоније након 9. века, без обзира на то ко је контролисао, она се третирала као земља на коју Бугарска полаже право.

Размимоилажење у погледу признавања бугарског историјског права на Македонију у историографији се посебно манифестовало на питању тумачења природе Самуилове државе (997–1014), чији је центар био у Охриду, и чије је краткотрајно постојање обележила борба против Византије. У бугарској историографији није било сумње у континуитет Самуилове државе са Првим бугарским царством – она је сматрана за његов слободни део.[687] Златарски пад Самуилове државе поистовећује са падом Првог бугарског царства, а Самуилово преузимање царског наслова од дотадашње династије посматра као легитиман и неопходан чин.[688] Новог владара историчар ослобађа оптужбе да је узурпатор, тиме га представивши као настављача и чак чувара државног континуитета. Мутафчијев је Самуилову државу[689], коју је називао „Охридска Бугарска", посматрао као државу која је и након свог коначног пада оставила завет тамошњим Бугарима да се боре за слободну бугарску државу против Византије.[690] Македонија је у очима бугарских историчара представљала простор где је становништво свесно своје припадности бугарској нацији, и где се најснажније осећа потреба да се бугарска независност, у њеном одсуству, обнови.

Представљање Самуилове државе у континуитету са Првим бугарским царством било је значајно у бугарској историографији као доказ о бугарском државном континуитету у Македонији. У Југославији је уложен труд да се бугарска природа Самуилове државе порекне. Код Станојевића се ова држава тек узгредно помиње као македонска држава под чију сферу интереса су накратко потпали Срби и Хрвати.[691] Њој је већу пажњу посветио Владимир Ћоровић, који је о Самуиловој антивизантијској борби писао: „Тако је област мађедонских Словена, први и последњи пут у нашој историји, постала средиште једне велике ослободилачке акције и једне велике државе."[692] Дакле, Македонија потпада у „нашу" историју, али као пасивни актер који је тек једном, под Самуилом, представљао активног субјекта. Ово је приметна разлика у односу на бугарски случај, где се Македонија доследно приказивала као жариште и покретач бугарске историје.

За разлику од Станојевића, Ћоровић не прелази олако преко веза Самуилове државе и бугарског наслеђа: „Као што је данашња Југославија нова творевина, која се користила политичким успесима и акцијом Србије, тако је и Самуилова држава мађедонских Словена била ново дело, које је искоришћавало царско наслеђе Бугарске."[693] По Ћоровићу, Самуилова држава, иако се позивала на бугарско историјско право, није обновљено бугарско царство, него држава

[686] В. Златарски, *История*, т1. ч2. 65. Када је Златарски писао о појави јереси у Бугарској, помињао је да је југозападна бугарска покрајина Македонија расадник јереси на Балкану

[687] В. Златарски, *История*, т1, ч2, 692. Златарски је сматрао да је византијска конструкција представљање Самуила као побуњеника, док је овај био владар постојеће бугарске државе.

[688] Исто, 701–703.

[689] Питање Самуилове државе остало је предмет дебате до данас. Види: Roumen Daskalov, „Controversies Over Samuel's State", *Balkan Historiographic Wars*, 51–103.

[690] Мутафчиеви, *История*, 190–192. Бугарску природу Самуилове државе Мутафчијев је бранио и улазећи у полемику са југословенским историчарима на страницама *Македонског прегледа.* Р. Даскалов, *Историографски спорове* 137.

[691] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 31.

[692] Владимир Ћоровић, *Историја Југославије* (Београд: Народно дело, 1933), 64.

[693] Исто.

новог квалитета. Поредећи Југославију и Самуилову државу, он показује како је стварање нових политичких творевина стара, тиме и оправдана, пракса на Балкану.

Самуилова држава означена је код Ђорђевића експлицитно као „југословенска“, уз посебан нагласак да „између Бугарске и самосталне Македонске државе нема, дакле, никакве везе.“[694] Оваква неуравнотежена тврдња указује колико је Ђорђевићу било стало да одрекне Бугарској свако право на Македонију. Важно је поменути да је тумачење Самуила као владара Југословена или Македонских Словена остало спецификум професора Универзитета у Београду. На пример, Фердо Шишић је писао да је Самуило био бугарски цар.[695] Шишићево „сврставање“ уз бугарске аргументе указује да универзитетски професори нису били у обавези да све елементе свог тумачења историје прилагођавају државној политици, као и да је наратив о Самуиловој држави као „држави македонских Словена“ остао појава ограничена на српску историографију.

Када се пређе у поље аргументације историјског права, бугарским историчарима било је важно да поред потврде права своје државе на Македонију, оповргну српске аргументе. Они су српско присуство у средњовековној Македонији представљали као краткотрајно и ефемерно, као страну окупацију без нарочитог утицаја на идентитет становника. Први уплив Срба у Македонију смештали су у године кризе Другог бугарског царства, у другој половини 13. века, када је страна српска управа у Македонији допринела да бугарска национална свест у том подручју додатно очврсне.[696] Властела која је управљала Македонијом у 14. веку, током и након владавине цара Душана, Мрњавчевићи и Дејановићи, за Дујчева је била скуп бугарских великашких породица, а као доказ за то историчар се позивао на народно предање.[697] Чак и током номиналне српске власти, дакле, Македонијом су владали Бугари, који су наставили да владају овом земљом до доласка Османлија. Српско присуство представљено је као епизода у дугом низу страног господарења бугарском Македонијом. Најважнија импликација миноризације важности српског присуства у Македонији у 13. и 14. веку је делегитимизација српског присуства у Македонији у 20. веку.

Југословенска историографија није писала о бугарском опадању, него о српском успону у 13. веку. „Са Немањом и немањићском државом српско племенско име прелази границе Мораве и Вардара“, писао је Ћоровић.[698] Српску експанзију низ Вардар, која је у бугарској историографији описана као последица бугарске слабости и српског опортунизма, Ћоровић је посматрао другачије: „Српски замах овог времена није стога ствар једног подесног момента, него жива потреба једног снагом набреклог организма.“[699] Српско освајање Македоније је, по Ћоровићу, природна ствар – ојачала држава као да празни своју акумулирану силу територијалном експанзијом.[700]

Када Ћоровић пише о средњовековној Македонији, не недостаје аналогија са двадесетовековним српским конфликтима у том региону. Он поетски повезује прву и „последњу“ битку Срба и Османлија:

---

[694] Т. Ђорђевић, *Македонија*, 20–21.

[695] Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I. (Knjiga I.-III.) Za narodnih vladara. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: S. Kugli, Naklada školskih knjiga, 1925), 654.

[696] И. Дуйчевъ, *Македония въ българската история*, 20–23.

[697] Исто, 22. Слично је писао и Петар (Петър) Ников: Петъръ Никовъ, „Турското завладеване на България и судбата на последните Шишмановци“, *Известия на Историческото дружество въ София*, 7–8/1928, 101.

[698] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 102.

[699] Исто, 128.

[700] Слично тумачење присутно је и код Станоја Станојевића. Види: Станоје Станојевић, *Од Велбужда до Косова* (Београд: Народна штампарија, 1931), 1–2.

„Срби су у тим борбама (1313. године, В.З.) остали победиоци и спомен о тој победи уписали су у једном натпису на цркви у Нагоричину, у близини које ће се, шест стотина година после тога, водити одлучна битка у завршној борби између Срба и Турака на европском тлу.“[701]

Веза 14. и 20. века и за југословенске историчаре је снажна. Исти географски простор је место историјских прекретница које раздвајају векови. Македонија је представљена као простор судбоносних промена за Србију. Следствено, српско ширење по Македонији, а нарочито српска победа у бици код Велбужда (1330), свели су Бугарску на њене *природне* границе[702], „и никад више није се [Бугарска] усудила да их прекорачи на српски рачун према западу, ни преко Струме, а камо ли преко Брегалнице.“[703] Не само што је Македонија остављена изван природних бугарских граница, него је и река Брегалница на којој је српска војска 1913. године поразила бугарску у Другом балканском рату наглашена као историјска граница преко које Бугари нису могли да завладају. Разграничење које је наступило као непланирани резултат Балканских ратова, кроз аналогију са средњим веком представљено је као природно и судбинско. Македонија, готово у целости обухваћена унутар граница немањићке државе током 14. века, постала је, из перспективе југословенских историчара, српска историјска земља.[704]

Ђорђевићев опис ефемерности присуства оба бугарска царства у Македонији подсећа на бугарске описе слабости српског утицаја у Македонији у 14. веку. Срби, за разлику од Бугара, нису представљени као освајачи, него ослободиоци.[705] „Од Бугара и бугарског утицаја, у Македонији, нити је што Србија осетила, нити је могла осетити – јер их није ни било“, закључује Ђорђевић, обрнувши наглавачке бугарски наратив.[706] Расправа о Македонији у средњем веку код Ђорђевића у потпуности је посвећена утврђивању српског историјског права на ту територију, и дисквалификацији оног бугарског. Сви аргументи из бугарске историографске традиције су одбацивани и дисквалификовани, и на њих се одговарало перспективом која је правдала српско или југословенско присуство у Македонији, и савремено српско право на Македонију.[707]

Може се закључити да је у делима београдских професора негде имплицитно, а негде и експлицитно, правдана експанзија Краљевине Србије низ Вардар. Они су представљали српско или југословенско контролисање Македоније као последицу природних чињеница – путем конструкције вардарско-моравског басена као једног од три југословенске географске целине, конструкције идеје о српској држави као набујалом организму који мора да се шири, и кроз наглашавање битке код Велбужда као тренутка коначног оивичавања Бугарске у њене стварне границе, које не обухватају Македонију, која брзо и лако постаје јужна српска област.

На основу приказаног, уочљиво је да је међу бугарским историчарима од Првог до Другог светског рата постојао консензус о бугарском етницитету средњовековних македонских Словена и историјске припадности читаве Македоније тзв. бугарским земљама (български земи). Независно од чињенице да је Македонија улазила у састав Првог и Другог бугарског царства, критика међуратних бугарских историчара лако примећује да се Македонији приписују својства која као последицу имају нормализацију савременог бугарског ширења у читавој Македонији. Најпре, бугарски историчари детерминистички посматрају сродност македонских са мезијским

[701] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 136.
[702] „од Дунава до Риле и Марице“, В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 145.
[703] Исто, 145.
[704] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 49.
[705] Т. Ђорђевић, *Македонија*, 52.
[706] Исто, 57.
[707] Упореди: Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 182–202.

Словенима као предсказање будућег јединства унутар исте државе, а инсистирају на разликама између македонских Словена и Словена који су населили простор од Ибра до Алпа. Поред тога, Македонија, једном присаједињена бугарској држави у 9. веку, заувек остаје бугарска земља, упркос сменама византијске, бугарске, српске и османске власти.[708]

Током средњег века, Македонија је у бугарској историографији бугарска земља, чак и када не припада бугарским државама, због неопозивог стапања македонских Словена са Бугарима која се догодила током 9. века. Бугарски историчари представљали су Македонију као праву тврђаву бугарске културе, нуклеус ослободилачких устанака и седиште народне и црквене културе. Византија у 11. веку, као и Српске земље и Османлије у 14. веку, у Македонији представљају тек окупаторе западне бугарске земље. Дујчевљев текст, настао поводом поновног бугарског заузимања Македоније 1941. године, нарочито илуструје важност коју су бугарски историчари давали Македонији и бугарском историјском праву као аргументу за поседовање Македоније.[709] Ширење Другог светског рата на Балкан је, бар накратко, испунило санстефанске снове, које су деценијама историчари правдали кроз своју научну продукцију.

И софијски и београдски историчари користили су природне, географске границе као аргумент за поседовање Македоније, у корист средњовековних државних формација које су сматрали претходницама сопствених држава. У бугарској историографији, Македонија је не само географски део Бугарске, него је и део бугарског етничког простора од 9. века па надаље, док је у југословенској историографији Македонија простор који пре (природне) српске експанзије византијска територија, која је брзо посрбљена и трајно уврштена међу српске земље. Овакве тврдње су у недвосмисленој вези са дневнополитичким аргументима о праву на Македонију, и у складу су са државним политикама Бугарске и Југославије у вези са македонским питањем. Оба наратива су у континуитету са онима који су настали крајем 19. века, а партикуларни српски наратив инкорпориран је кроз представу о три југословенска племена у југословенски наратив. Медиевистика је, у овом случају посебно наглашено, служила да легитимише бугарску жељу за ревизијом граница у Македонији и југословенску тежњу да се одржи *status quo*.

Битна разлика између бугарске и југословенске представе Македоније је у томе што је Македонија у југословенског историографији остала периферни, нестваралачки део југословенског средњовековног простора, који је бљеснуо само током Самуиловог устанка. Изузетак је Ђорђевић, који је због фокуса на српско-македонску историјску повезаност наглашавао значај Македоније за српску историју и везивао српско поседовање Македоније са врхунцем српске средњовековне државе. По томе, он подсећа на бугарске историчаре, којима је Македонија представљала упориште бугарске националности и центар у којем су се развили бугарска књижевност, црква, језик и ослободилачки покрети против Византије. У синтезама, бугарски су историчари више пажње поклањали Македонији него било којем другом делу средњовековних бугарских држава, што може да се тумачи делом као последица стварне документованости бугарског присуства у Македонији, али и као последица савременог усредсређења дела бугарске елите на проширење према западу, које је историографија правдала и славила током оба светска рата.

---

[708] Дујчев је писао да се „бугарски народ одржао током византијске власти због непрестаних претходних борби против непријатеља одасвуд, сећања на дане победе и величине, здравог усредсређења на државни живот, и духовну културу“ (Иванъ Дуйчевъ, *Царь Иванъ Асенъ II 1218–1241. По случай седамстотинъ години отъ неговата смъртъ* (София: Министерство на народното просвещение, 1941), 3). Може се закључити да су, према Дујчеву, наведени елементи националне жилавости опстали и током других страних власти у Македонији (Исто, 53).

[709] Упореди: Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 165–177.

На крају, остаје да се експлицира закључак који произилази из анализиране историографије – да су и бугарска и југословенска историографија правдале и етничко и историјско право сопствене државе на Македонију.[710] Оно што је упадљиво је да су се притом негирали и супарнички етнички и историјски аргументи.[711] Македонија није била предвиђена за дељење или суживот – она је и потпуно „наша“, и нимало туђа.

2.2. Разграничити српско и хрватско – случај Босне и Херцеговине

Већ је приказано како су управо Босна и Херцеговина биле фронт сукоба конкурентних српских и хрватских националних програма. Историографија је пре Првог светског рата била недвосмислена по питању томе коме Босна и Херцеговина треба да припадну – српски историчари писали су да је Босна српска земља, а хрватски да је хрватска.[712] Босна је старија тема у хрватској историографији, посебно због активности Вјекослава Клаића и Фрање Рачког. За праваша Клаића, становништво Босне било је у целости хрватског порекла[713], а за југословенског идеолога Рачког – Босна је била једна од хрватско-српских земаља.[714] Чак и ако се пренебрегне аргумент о етничком пореклу босанског становништва, Босна је била снажно инкорпорирана у идеологију хрватског историјског права, као једна од земаља које су у средњем веку биле хрватске.

Током Анексионе кризе 1908. године, питање средњовековне прошлости Босне и Херцеговине постало је актуелна тема и у Загребу и у Београду. Фердо Шишић је тада био близак Клаићевом тумачењу о хрватском историјском праву на Босну. На супротној страни је Станоје Станојевић 1909. године објавио *Историју Босне и Херцеговине*, која је у кратким цртама описала историју ових земаља, уз подвлачење става да је у питању српска земља.[715] Оба професора су заступала аргументе који је првенство у Босни давао управо њиховом народу.

За разлику од периода аустро-угарске доминације, Босна и Херцеговина као политичка јединица у међуратном периоду није постојала. Ипак, ове земље фигурирале су у политичком говору на различите начине. Историчар архитектуре Александар Игњатовић приметио је три обрасца у којима су Босна и Херцеговина замишљане у међуратној Југославији – примордијалистички, синкретистички и оријенталистички. Први, доминантни образац конструисао је Босну и Херцеговину као исконски, аутентични предео у коме је очувана есенција југословенске расе. Синкретичка конструкција, која није увек била сасвим одвојена од примордијалистичке, приказивала је Босну и Херцеговину као место сусрета различитих традиција, српства и хрватства, православља, католичанства и ислама. Оријенталистички образац, делимично наслеђен из Аустро-Угарске[716], тумачио је Босну и Херцеговину као домаћи Оријент.[717] Поставља се питање – да ли су ови обрасци били приметни у историографији? У овом одељку остаје да се ставови историчара представе и упореде, како би се утврдило да ли је у југословенском

---

[710] Да су етнички принцип и историјско право две међусобно искључујуће концепције пише Александар Игњатовић (*U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 489). Ипак, међуратни историчари су се потрудили, као што је показано, да докажу и да је Македонија историјска земља њихове земље матице, и да је њено становништво етнички компатибилно са њиховим матичним народом.

[711] О недоследности националистичке примене етничких и историјских аргумената у служби правдања великодржавних пројеката, види: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002), 116–123.

[712] Nedim Rabić, “In Search of an Acceptable Past: The Bosnian Middle Ages and National Ideologies”, *Balkan Historiographical Wars*, 283–293.

[713] Robin Okey, „Overlapping National Historiographies“, 359.

[714] Исто, 360.

[715] Исто, 355.

[716] Види: Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia 1878–1914*, Oxford University Press, 2007.

[717] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, 122–127.

контексту сукоб српског и хрватског национализма око Босне превазиђен, или настављен у дискурсу који се прилагодио новом контексту.

Питање националног предзнака Босне и Херцеговине добија нови квалитет у југословенској држави, која је пројектовала да је и српска и хрватска. Да ли је Босна могла да опстане као јабука раздора, или да се уоквири у југословенски наратив као место сусрета? Да ли је, с друге стране, Босна својом средњовековном историјом стала у ред осталих југословенских средњовековних држава? Конкретније, јесу ли Станојевић и Шишић у југословенском оквиру ревидирали предратне ставове?

Пре одговора на сложенија питања, треба потражити одговоре на једноставнија: Где је била средњовековна Босна? Њу Ћоровић смешта у подручје које је на истоку омеђено средњим током реке Дрине, на северу Посавином (не Савом!) и областима Усора и Соли. На западу, граница се померала и у зависности од односа снага са хрватским племством померала се са Врбаса на Сану и Уну, па чак и до Коране. Најјужније докле је средњовековна Босна ишла био је приморски појас од града Стона до реке Цетине. Херцеговину Ћоровић смешта у подручје између Бококоторског залива на југу, до Мораче, Полимља и горње Дрине на северу.[718] Та територија била је, по београдском професору, још у раном средњем веку насељена српским племенима из унутрашњости Балкана.[719]

Шишић, с друге стране, „хисторијско позориште Хрвата“ смешта у земљу која је оивичена, на истоку, Врбасом и, још источније, доњом Босном.[720] Модерно Сарајево је „близу југоисточне хрватске границе“.[721] Област Босна ограничена је на горњи ток реке Босне[722], то јест на подручје од извора Босне до планине Врандук на северу, на истоку омеђено Дрином између Горажда и Зворника.[723] Чак и она је оригинално хрватска земља.[724] Максимална Хрватска, у 11. веку, по Шишићу је дотицала Дрину, обухватајући читаву Босну.[725] Од политичких импликација Шишићевог тумачења могу да се истакну два елемента. Прво – Босна је као географски појам у средњем веку била мала, и не треба је поистовећивати са османском Босном. Деветнаестовековне границе Босне биле су последица османско-хабзбуршког разграничења, које је велики део историјске Хрватске инкорпорирао у османску Босну. Друго – и та мала, средњовековна Босна била је у основи хрватска земља, тако да је источна граница хрватских земаља била дубоко на истоку, од средње Дрине до доње Босне. Стога, може да се закључи да је историографско гледиште о географском положају Босне остало различито у Београду и Загребу и у међуратном периоду.

Што се тиче средњовековног становништва Босне и Херцеговине, Ћоровић је сматрао да су то „две најсложеније словенске области на Балкану“. Срби су населили средњу и источни део тих земаља, а Хрвати западни.[726] Ослањајући се на дело византијског цара Константина Порфирогенита *De administrando imperii* и повест о Људевиту Посавском, Ћоровић је Босну сматрао једном од иницијалних српских земаља.[727] Кључни период, време врхунца босанске средњовековне државе у 14. веку, Ћоровић описује на карактеристичан начин. Наиме, он је био

[718] Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, књ. прва (Београд: Српска краљевска акедемија, 1940), 1–2.
[719] Владимир Ћоровић, *Прошлост Херцеговине* (Београд, 1937), 8.
[720] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 41, 295.
[721] Исто, 42.
[722] Исто, 296.
[723] Исто, 461.
[724] Исто, 462. Мапа Хрватске на максимуму, са Босном, налази се у Шишићевом *Прегледу повијести хрватскога народа* (1920), између 128. и 129. стране.
[725] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 530.
[726] В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 8.
[727] Исто, 121 и 127.

става да се Босна није развијала „као племенска држава“, нити је имала „племенски карактер“. Статус племена остао је забран Срба и Хрвата. Ћоровић је сматрао да је босанско становништво у средњем веку било српскохрватско, „у средини између српског и хрватског државног подручја.“[728] Дакле, Босна је идеалнотипска прелазна територија између Срба и Хрвата, и простор где може доћи до њихове синтезе.[729] По овом питању Ћоровић је био другачијег става од Станојевића, који је Босну, Херцеговину и Зету сматрао за српске државе у тренутку њиховог пада под Османлије.[730] Могу се, дакле, разликовати инклузивни и ексклузивни наративи београдских историчара, где се историчар млађе генерације одлучио за дискурс који је требало да помири партикуларне предратне српске и хрватске наративе. За похвалу је, из Ћоровићеве перспективе, што Босна до своје хегемоније међу југословенским земљама није дошла у сукобу против југословенских сународника, ни Срба, ни Хрвата, него да ју је остварила стицајем околности, променом односа снага на четрнаестовековном Балкану.[731]

Да Босна, Херцеговина, па ни Зета, нису племенски тј. национално посебне, Ћоровићу је било посебно важно да се подвуче. Оне су наглашене као „географске политичке јединице, са извесним сепаратистичким склоностима, вођене тежњама да развију своје уже локалне и покрајинске интересе. Никад и ни у једном часу оне нису успеле да добију карактер правих националних држава.[732] Овакав став је у складу са Станојевићевом тврдњом да је Босна, чак и на врхунцу свог развоја, била „у застоју, политички пасивна и без јачег националног импулса.“[733] Иако ни средњовековна Хрватска ни Србија нису успеле да обухвате Босну, њено становништво је остало српскохрватско. Овако, Ћоровић експлицира свој став о националном питању у Југославији, који лавира између интегралнојугословенског и југословенског национализма, уз одржавање првенства три „основна“ племена – Срба, Хрвата и Словенаца. Он се тако имплицитно одређује и о питању националности босанских муслимана, али и националности Црногораца.

Неслагања београдских и загребачких историчара о припадности Босне осетне су у неколико конкретних примера. Када пише о рату између бугарског цара Симеона и хрватског краља Томислава, Ћоровић не улази у питање њихове границе у Босни. Са друге стране, Шишић ту границу налази око ушћа Босне у Саву, далеко на истоку. Такође, он је тврдио да је након узмицања Византије из Босне средином 11. века, Босна „била буди независна област, буди дио хрватске државе.“[734] Дванаестовековни босански бан Борић, био је по Ћоровићу „Србин или Хрват“[735], а по Шишићу је извесно да је био бан хрватске државе. У српским рукама била је Босна потом накратко, у време краља Константина Бодина (1081–1099).

Дакле, док је за Станојевића Босна била континуирано српска земља, а за Шишића макар оригинално хрватска, Ћоровићев циљ је био да се она представи као синтетички ентитет који је предсказао решење племенских подела у заједничкој српскохрватској држави. Историчари старије генерације, који су и сами учествовали у историографским расправама око Босне 1908–1909. на супротним странама, и у југословенском су контексту задржали своје старе, партикуларно-националистичке позиције. Млађи историчар је покушавао да представу средњовековне Босне

[728] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 200.
[729] О пројекту стварања српскохрватске државе у време краља Твртка биће више говора у каснијем одељку посвећеном њему.
[730] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 50.
[731] В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 337. Ћоровић понавља тезе и реченице своје монографије из 1925. године. (Владимир Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић* (Београд-Земун: Графички завод „Макарије“, 1925), 94)
[732] Исто, 607.
[733] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 43.
[734] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 529.
[735] В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 158–159.

уподоби југословенском наративу који би превазишао стари спор српског и хрватског национализма. Још један историчар млађе генерације, Виктор Новак, такође није случајно започео своју *Антологију југословенске мисли и народног јединства* титулатуром владара „највећег дела Срба и Хрвата“ – босанског краља Тврткa Котроманића.[736]

2.3. Запад-северозапад

У овом потпоглављу, тема ће да буду представе спорних земаља „југословенског“ запада и северозапада – Далмација и словеначке земље. Обе теме везане су за међуратног југословенског спољнополитичког такмаца, Италију и њен иредентистички програм који је пројектовао италијанску власт не само у Трсту и Истри, који су добијени Сенжерменским миром, него и у великом делу Далмације, на који је Италија полагала право по Лондонском уговору (1915). Поред тога, представе о северној етничкој граници Словенаца у средњем веку такође ће да буду тема, због тога што се оне могу посматрати као критика сенжерменског решења у том случају, када је повучена југословенско-аустријска граница.

Југословенских историчари су реално описивали Далмацију као простор који је у средњем веку константно мењао своје границе спрам политичке ситуације. Од велике римске провинције која је сезала и источно од Дрине, она се у контексту Сеобе народа свела на скуп градова и острва која су остала под византијском контролом након досељавања Хрвата и Срба, у појасу од Котора до Крка и Раба. У позном средњем веку, ужа дефиниција Далмације подразумевала је простор од реке Зрмање на северу, до Котора на југу.[737] То што су романизовани градови и острва опстали у присуству Хрвата и Срба, Шишић приписује томе што ова два племена нису дошла организована у освајачке државе, и њиховом животу у патријархалној словенској демократији, „боље рећи у анархији.“[738] Становништво раносредњовековних далматинских градова недвосмислено је код свих историчара приказано као остатак римског становништва.[739] У одсуству помена Хрватске као географског појма до 9. века, Далмацију су југословенски историчари у одређеним случајевима изједначавали са Хрватском, а тамошње Словене држали су за Хрвате.[740] Историчари су писали да су Хрвати често, и кроз многе векове, имали неспоразума са „далматинским грађанима“. Ћоровић наводи да су далматински Романи „дуго остали антихрватски и антијугословенски“, и да су подржавали несловенске владаре Далмације.[741] Поред тога, контрола над градовима била је предмет велике жудње хрватских владара[742], и извесни предуслов за Томислављево краљевско достојанство, прво „међу Хрватима и Југословенима“ уопште.

Занимљиво је поредити два потпуно различита тумачења млетачког периода владавине Далмацијом код Станојевића и Шишића. По београдском историчару, када су Млеци потиснули Хрватску из далматинских градова, крајем 11. века, из перспективе Станоја Станојевића то је био „тежак удар и велики губитак за хрватски народ и хрватску државу. Далмација је сада за увек била изгубљена за слободну Хрватску и за хрватски народ.“[743] По њему, слободни Хрвати дочекали су слободу Далмације тек у југословенској држави. Средњи век био је време тензије између Словена и Романа, којима је сваки несловенски господар био савезник у вишевековним споровима са народом из залеђа. Контрола целокупне источне обале Јадранског мора од Истре до Цетине

[736] Viktor Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930)* (Beograd: autorovo izdanej, 1930), 2.
[737] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 192.
[738] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 264.
[739] Исто, 276. В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 24.
[740] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 292, 313. В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 34. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije* (Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933), 69.
[741] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 199.
[742] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 29–30.
[743] Исто, 34.

представљано је као неостварени циљ средњовековне Хрватске, и завет који је испуњен тек југословенским уједињењем.

Шишић се фокусирао на државно право више него на етничко. За владаре Далмације издавале су се у 13. веку бројне крунисане главе – византијски цар, „угарско-хрватски" краљ, млетачки дужд, српски краљ. Ипак, због тога што је угарски краљ постао средином 14. века протектор Дубровника[744] и господар источне јадранске обале, дефинитивно је, по Шишићу, дошло до обједињавања читаве Далмације и Хрватске под једним баном. Венецијанско заузимање читаве далматинске обале током 15. века ово, једном започето јединство далматинско-хрватско, није осујетило.[745] Овде се Шишић разликује од Станојевића по томе што пренебрегава дихотомију слободна Хрватска – Хрватска под туђинском влашћу, и наглашава дуговечност институционалног континуитета далматинско-хрватског јединства, макар и под страним владарима. Другим речима, за Станојевића је страна власт *a priori* непожељна, док Шишић у оквиру хрватске политичке традиције посматра континуитет хрватске државности и хрватско-далматинског јединства у институционалном оквиру Краљевине Угарске. Ово размимоилажење није небитно, због тога што наглашава значај историјског права за хрватске историчаре. Они су етничко право понекад и у потпуности игнорисали. У српском случају, иако је позивање на историјско право понекад било корисно (случај Македоније и Косова), бројнији аргументи су заснивани на темељу етничког права.

***

Док су представе о Далмацији биле оне о континуираној словенској доминацији залеђем и дубоком преплитању и јединству територије Хрватске и Далмације, у погледу конструкције о словеначким земљама, није се могло ослонити ни на географију старе римске провинције, ни на одређену словенску краљевину. Био је потребан другачији приступ, скоро у потпуности ослоњен на етничко распростирање „средњовековних Словенаца". Франц Кос још је пре Првог светског рата осмислио решење за проблем етничког континуитета Словенаца од средњег века – све средњовековне Словене на простору аустријских земаља подразумевао је као Словенце.[746]

Већ насловом своје синтезе *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije* (1933), Милко Кос најавио је да ће следити оца у тумачењу.[747] Он описује максимално територијално простирање Словенаца у 9. веку. Док је јужна граница према Хрватима била стабилна још од раног средњег века, западна, источна и северна граница заслужују посебну пажњу. Наиме, по тим описима су Словенци на западу допирали до капија Трста, до Крмина, Чедада и Хумина (данашњих Кормонса, Чивидалеа и Ђемоне у италијанском региону Фурланија-Јулијска крајина). Ка северозападу, Словенци су населили долине Драве, Муре, Енса и Трауна до изворишта тих река, дубоко у Алпима.[748] Северну границу Кос није одредио, али је сматрао да је севернији од Дунава, дакле

[744] Становништво Дубровника кроз већи део средњег века представљано је као романско, али и све више хрватско и српско од 12. века па надаље. (M. Prelog, *Pregled povijesti Južnih Slavena*)
Ћоровић је забележио: „Становништво градова у Сплиту, Дубровнику или Котору било је несумњиво са већим или мањим процентом већ у XIII веку преко половине словенског порекла и служило се у приватном животу српскохрватским језиком; али, моћ, традиција и углед латинско-романске цивилизације био је толики да народни елемената није могао да дође до правог изражаја све до краја XIV и почетка XV века. (В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 17)

[745] Ferdo Šišić, *Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom* (Beograd: Jadranska straža, 1927), 7–8.

[746] M. Vodopivec, T. Logar, „Between Myth and History: The Carantanian Legacy", 168–169.

[747] Следиће га у великој мери и Шишић и Ћоровић. Обојица су се, ипак, неретко ограђивали пишући да реферишу на претке „данашњих Словенаца".

[748] Милан Прелог најзападнију тачну словеначке средњовековне територије види у Тоблашком пољу (Toblach), у Јужном Тиролу. (M. Prelog, *Pregled povijesti Južnih Slavena*, 6)

севернije од данашњег Беча. Исток словеначких земаља допирао је до Блатног језера.[749] Та велика територија, величине око 70.000 квадратних километара, није успела да се одржи независном. „Историјске чињенице су се показале јачим од природне границе коју су представљали високи Алпи“, могао је резигнирано да закључи Кос, описујући долазак „политички и културно моћнијег туђинског рода“.[750] Слично тумачење смањења словеначке територије дао је и Ћоровић, по којем је срећа што су се пред франачким наступањем Словени уопште етнички одржали.[751]

Као центар словеначке средњовековне историје представљена је корушка котлина са Госпосветским пољем.[752] Шишић је сматрао за вероватно, због тога што се у том крају населио и један број Хрвата, да су баш Хрвати основали „прву политичку словеначку организацију“.[753] Шишић овом узгредном опаском перпетуира стереотип о државотворним Хрватима и недржавотворним Словенцима. Кос те корушке Хрвате помиње, али им не даје одлучујућу улогу у стварању карантанске државе.[754]

У Корушкој, или Карантанији, Кос је видео велику словеначку државу која је постојала од средине 7. до средине 8. века. Кључна грешка у одржању словеначке самосталности, по Косу, учињена је када су Карантанију угрозили Авари. Наиме, тада су Словенци позвали у помоћ Баварце, што је био први корак у апсорбовању словеначких земаља у немачке. Већ од почетка 9. века, по Ћоровићу: „Словенски елеменат тих области је пасивни поданички елеменат, који ничим не утиче на савремену историју сем својим издржавањем на тешком месту.“[755] Упркос томе, Кос је био става да су Карантанци и у 13. веку још увек Словенци. Словеначка села су се одржала од истока Тирола, преко Горње Корушке, до Горње Штајерске.[756] Обједињење земаља у којима живе Словенци под Хабзбурзима заправо је само убрзало германизацију северног дела словеначког простора. До 14. и 15. века, Словенци су потиснути даље на југ, на простор савремене језичке границе између немачког и словеначког.[757] Пример Словенаца наглашава колико је држава са националном ознаком била важна за међуратне историчаре. У њеном одсуству, они нису успевали да посматрају историју народа одређене области као важну. Такође, инсистирање на пасивности Словенаца кроз средњовековну историју указује на постојање активних и пасивних народа, покретача и посматрача историјског развитка. У овако постављеном дискурсу, без народних краљева, племства, па ни високог клира, Словенци су били у позицији да им слободу од германске доминације донесе неко други.

Такође, међуратне историографске представе о Далмацији и Словенији могу да се посматрају као инверзне. У Далмацији, напредовали су Словени (понајвише Хрвати) и потискивали романски фактор у градове, који су се и сами временом приближавали културама залеђа. Граница романства се повлачила, а далматинска територија је посматрана као саставни део хрватске државе, важан готово колико и њено нешто севернije језгро. Словенско присуство у Далмацији посматра се као природна чињеница након што су се Срби и Хрвати населили на Балкану. Истовремено, југословенски историчари су осликали историју Словена на великом подручју од Моравске до Јадранског мора као историју Словенаца. Супротно наративу о Далмацији, где су напредовали Словени/Хрвати, у случају Словенаца је потискивање долазило од

[749] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 7. Исте границе, са мање улажења у детаље, описао је и Шишић. *Povijest Hrvata*, 298.
[750] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 8.
[751] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 85.
[752] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 10.
[753] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 299–300.
[754] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 43.
[755] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 85.
[756] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 171–172.
[757] Исто, 173.

стране туђина, Немаца (и Италијана), који су постепено преузимали словеначке земље и асимиловали становништво. Овај процес приказан је као усуд и трагедија, као колонизација (*settler colonialism*[758]), а не природно ширење.

Пресудна је, и овде, национална перспектива историчара, и перцепција тога шта треба и шта може да буде *наша*, а шта *туђа* земља. У одсуству етничког аргумента, позивало се на титулатуру, краљевско право и друге врсте уговорних веза, а у одсуству словенских краљевина инсистирало се на пространству омеђеном најудаљенијим словенским насеобинама. У оба случаја, територијални захвати били су максималистички.

Сумарно, може се закључити да је историчарима било врло важно да територију *свог* народа опишу, и тиме креирају међу између *нас* и *њих*. О границама се неретко говорило врло детаљно, уз бројна подразумевања која су помагала ширењу површине замишљене средњовековне државе. Коришћени су етнички и историјски аргументи, од случаја до случаја, а сопствено ширење увек је посматрано као природно и нормално, а туђе као трансгресија и окупација. У бугарском случају, максимално простирање Бугарске током 10. века посматрано је као трајна референтна тачка за описивање који делови бугарског становништва су у слободној бугарској држави, а који су под страном окупацијом. Југословенски случај је посебно сазнајно вредан јер указује на то да је у случају спора између југословенских народа и перципираних туђина (Немаца, Италијана) лако долазило до консензуса унутар југословенске историографије које су територије југословенске. Проблем Босне указује на тензију између синкретичког обрасца и наслеђених партикуларних националних наратива, који су паралелно постојали и опстајали упркос државној националној политици. Због тога, може се рећи да је југословенски национализам био присутан у југословенској историографији према споља, према туђину, док је ка унутра био изазиван позицијама српског и хрватског национализма. Баш због важности питања ко је перципиран као туђин, као *други*, за питање територије, неопходно је посебну пажњу посветити категорији другости у међуратној историографији.

2.4. Средњовековни *други*

Савремене имаголошке студије недвосмислено су показале како се идентитет конструише и кроз представе о ономе што је њему супротстављено или другачије. Наиме, границе које омеђавају „нас“ незамисливе су без „њих“ са друге стране.[759] Стога, представе о границама и територији биле би непотпуне без осврта на представе држава, народа и појава које су окруживале средњовековне државне формације које су историчари сматрали претходницама својих држава.

Пошто ће у овом одељку бити анализирана слика *другог*, треба се у крађим цртама упознати са овим појмом теорије имагологије која ће да буде примењена у наставку. Пре свега, *други*, најшире схваћено, је особа или група која се разликује у односу на *ја* или *ми*-групу.[760] Иако се слика *другог* доминантно проучавала у оквиру науке о књижевности, посебно након што је објављен *Оријенталиизам* Едварда Саида (1978), *други* је почео да занима и филозофе, антропологе, и друге изучаваоце друштва.[761] Појам *другог* везан је за појам стереотипа, због тога што стереотип настаје када не постоји свест о другости *другог*. Стереотипи могу да се дефинишу као „упрошћени беспоговорни аргументи, тј. као догматске аутоматске поштапалице“.[762] У *другог*, се, дакле,

[758] Досељенички колонијализам је систем у којем се странци селе на нову земљу да би трајно преузели контролу протеривањем или уништавањем првобитних становника.
[759] Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 127.
[760] Alison Mountz. „The Other“, *Key Concepts in Political Geography* (Thousand Oaks: Sage, 2009), 328–329.
[761] Франсоа Дос, *Историја структурализма II* (Лозница: Карпос, 2019), 289.
[762] O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 21.

похрањују одређене вредности које се најчешће третирају као есенцијалне. Поред тога, негативни *други* праћен је имплицираним позитивним приказивањем себе или сопствене групе. [763]

Представе о *другом* су поједностављене и субјективне, и заснивају се на ставу да *друга* нација у односу на *ми*-групу има различити национални карактер.[764] Имаголошка студија не стреми објашњењу тих националних карактера, него покушава да анализира текст који конструише слику *другог* и његовог националног карактера. „Имаголошки терен је дискурс: имаголог/имагологиња испитује исказе и текстове и уздржава се од просудби или полемика с истинитошћу тих тврдњи – будући да су оне (нпр. климатолошки или биолошки детерминизам) обично есенцијалистичка постварења“, речима компаратисте Карла Улриха Синдрама (Karl Ulrich Syndram).[765] Тако, долази се до дефиниције имаголошких студија као „проучавања националних и етничких стереотипа и књижевних репрезентација интеркултуралних сучељавања.“ [766] Иако доминантно примењива у науци о књижевности, имагологија итекако може да буде користан алат и при анализи историографије, због порозности границе између књижевног израза и књижевно-научног стила којим се историографија неретко служи и стереотипа које, *de facto*, континуирано репродукује. [767] Важно је напоменути да национална стереотипизација, која ће да буде представљена, није само приписивање одређених психолошких обележја одређеној групи, него и „придавање одређених актерских улога одређеној националности унутар наративне конфигурације.“[768]

2.4.1. Национални други

2.4.1.1. Византија

Основни средњовековни *други* у бугарској историографији је била Византија.[769] Такође, аутори фокусирани на српски средњи век, највише се осврћу управо на Источно римско царство, због више фактора. Најпре, већина наративних извора за бугарско средњовековље је византијске провенијенције. Историчари су, хтели не хтели, да би сазнали о бугарској историји били упућени да о њој сазнају кроз визуру византијских аутора.[770] С друге стране, Византија јесте кроз средњи век вршила значајан утицај у бугарским и српским државама, са којима је неретко и ратовала. Напослетку, Византија је покорила почетком 11. века Прво бугарско царство, започевши период такозваног „византијског ига“. Слика Византије, главне супарнице бугарских царстава, али и супарнице приликом ширења српске средњовековне државе врло је сложена, и потребно јој је посветити нарочиту пажњу како би се уз њену помоћ разумела репрезентација средњовековног Балкана.

---

[763] Владимир Гвозден, „Полазишта и циљеви имаголошког изучавања књижевности“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 49*, 1–2, 2001. 217–218.

[764] Davor Dukić, „Predgovor: O imagologiji“, *Kako vidimo strane zemlje*, 9.

[765] Karl Ulrich Syndram, „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, *Kako vidimo strane zemlje*, 75.

[766] Joep Leersen, „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“, *Kako vidimo strane zemlje*, 85–86.

[767] Холандски компаратиста Јуп Лерсен није ограничио имаголошку анализу на стриктно уметничка дела. Њега интересују и просветитељски и романтичарски научни класици. Види: Joep Leersen, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, *Kako vidimo strane zemlje*, 104–105.

[768] J. Leersen, „Retorika nacionalnog karaktera“, 113. Упореди: O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 24.

[769] Развој слике Византије у бугарској, грчкој, румунској и српској историографији компаративно је анализирала бугарска историчарка Диана Мишкова: D. Mishkova, *Rival Byzantiums*.

[770] Петър Мутафчиев, „Към философията на българската история, Византинизмът в средновековна България“, *Философски преглед*, 3, 1/1931. 27–36. Сепарат, 1931, 3.

Фокус на Византију, и оцена непроцењиве важности Византије за средњовековни развој српске и бугарске државе није био међуратна новина.[771] Деветнаестовековна историографија оставила је у аманет дискурсе који ће умногоме бити развијени у међуратном периоду. С једне стране, у Бугарској се писало о негативном византијском утицају на средњовековну политичку и црквену елиту, који је ослабио бугарску државу толико да је могла да падне под Турке. Оно византијско прљало је оно чисто и аутентично бугарско. Поред тога, још у 19. веку византијска доминација у Бугарској између Првог и Другог бугарског царства означавана је као „јарам". Колико је антивизантијски дисурс био развијен, сведочи и чињеница да су одређени бугарски интелектуалци хвалили Османлије што су освојивши Византију спасили Бугаре од уништења које би им донела асимилација у Грке.[772]

Српски случај је другачији, и пример је детерминистичког наратива о стремљењу државе Немањића да се од малог, али виталног језгра прошири ка југу и наследи Византијско царство (*translatio imperii*). Овај наратив приметан је још код Пантелије Срећковића, као и у предратним делима Станојевића, а раније је наговештен и у самом *Начертанију*.[773] Док је бугарски наратив о Византији наратив опозиције, српски је наратив фузије.[774] Србија се, у њему, развијала под византијским утицајем, али као аутентична национална држава која се константно ширила од времена Стефана Немање (1166–1196). Ово ширење и јачање произвело је, до времена цара Душана, услове да трошно грчко царство буде апсорбовано од стране српске државе. Ова апсорпција довела би до спајања националног српског и универзалног, царског – упоредиво са спајањем царске традиције и немачког националног на западу Европе у један нови квалитет.

Изучавање византијске историје је велики замах доживела управо у међуратном периоду, и то на европском нивоу. Док је пре Првог светског рата византологија имала тек неколико развијених центара, попут оних у Минхену и руског Института у Цариграду, у националним престоницама балканских држава бивши полазници курсева Крумбахера и Успенског (Успенский, Фёдор Борисович) формирали су сопствене центре за студије Византије. Међуратни период је и време оснивања нових међународних часописа[775] и одржавања међународних конгреса византолога у Букурешту (1924), Београду (1927), Атини (1930) и Софији (1934).[776] Одлучујуће улоге у организацији београдског и софијског конгреса имали су управо историчари чија ће дела да буду анализирана. Византологија, поред тога што је постала интернационално препозната дисциплина, која је привлачила веће научно интересовање него остале балканске средњовековне државе, постала је, у контексту балканских историографија, и простор за расправу о првенству на средњовековном Балкану и позицији балканских нација на светскоисторијском нивоу. Ко је могао да докаже да је *његова* држава у средњем веку надјачала Византију, укључивао је сопствену националну историју у европски канон о Римском царству и његовим наследницима.

---

[771] Станојевић је пре Првог светског рата писао: „Цео политички и културни живот српског народа све до доласка Турака толико је уткан у византијску историју и прожет византијским утицајима, да византијско-српски односи у првих десет векова српске историје чине језгро историје српског народа." (*Византија и Срби*, књ. 1 (Нови Сад: Матица српска, 1903), III, према: A. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 343)
Бугарска историографија сукоб Византије и средњовековне Бугарске ставила је у центар свог наратива од самих почетака (D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 63–64)

[772] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 61.

[773] Исто, 64–68. A. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 492–506.

[774] Види и: D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 123–169.

[775] *Byzantion*-а у Бриселу, *Byzantinoslavica*-е у Прагу, *Studi bizantini e neoellenici* у Риму, *Annuaire de la Société des Études Byzantines* у Атини. (D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 123)

[776] Исто.

Ако пажњу усмеримо на историографију, у бугарском случају се може приметити да је настављен предратни негативни дискурс о Византији. Опозиција између Бугарске и Византије конструисана је аргументима који могу да се поделе у две групе. Прво, постојали су аргументи о кварењу, то јест негативном утицају који из Византије континуирано улази у бугарску и слаби је, попут подмукле болести. Ова болест имала је и име – византинизам (*византинизъм*). Друга група аргумената сводила се на представљање бројних ратова између Бугарске и Византије и антивизантијских устанака.

Пажњу најпре треба посветити византинизму и његовим симптомима, како су их разумели Златарски и Мутафчијев. Обојица су дефинисали шта је то византинизам. Старији професор понудио је једноставнију дефиницију, и написао како је византинизам све оно што је Византија створила.[777] С друге стране, Мутафчијев је ову појаву посматрао нијансираније. Он је разликовао „духовни“ и „политички“ византинизам, који је продирао у средњовековну бугарску кроз утицај на клир и властелу због „генерално неосвешћене и спонтане привлачности византијских модела“. [778] По Мутафчијеву, византинизам је производ основне противречности бугарске средњовековне историје јер је Бугарска примивши хришћанство ушла у круг византијског утицаја, док је Византија била њен главни спољнополитички такмац. Византијски утицај, због тога што је у Бугарској био стран, је прекидао домаћу традицију и континуитет развоја, подстицао подражавање туђинског модела, те отуђио елиту од народа и тиме ослабио кохезију изворне бугарске средњовековне државе. Златарски и Мутафчијев били су, ипск, сагласни да је неспорно позитивна ствар која је дошла из Византије хришћанство, и то не због духовних, него национално-интеграцијских разлога. Наиме, захваљујући овој религији коначно је дошло до стапања прабугарског и словенског елемента у заједнички, бугарски.[779]

Упркос позитивној улози хришћанства у јачању националне кохезије Првог бугарског царства, византинизам је почео да изједа ову државу у време њеног најмоћнијег владара, цара Симеона (893–927). Симеон, иако је створио велику државу, поразио Византију на бојном пољу и узео царску титулу, је направио грешку тиме што је подражавао византијске институције, довевши до ишчашења и изласка из оквира „природног“ и „нормалног“ социо-економског развитка бугарске државе.[780] Жеља бугарског цара да освоји Цариград негативно је посматрана, због тога што би апсорпцијом грчке метрополе још интензивније дошло до кварења националне кохезије у Бугарској. Само стремљење да се направи бугарско-византијска држава врло је негативно описивана. „Али фасцинација том химером није могла проћи некажњено и скупо ће је платити будуће бугарске генерације“[781], писао је Мутафчијев, одбијајући фузију бугарског и византијског елемента као жељену опцију. Тиме што је увезао византијски бирократизам, централизам и царски скиптар, Симеон[782] се, по Златарском, одрекао унутрашње повезаности свога народа, који је због

[777] В. Златарски, *История*, т2. XI.
[778] П. Мутафчиев, „Към философията на българската история, Византинизмът в средновековна България“, 9.
[779] В. Златарски, *История*, т1. ч1. 5, 352; П. Мутафчиев, „Към философията на българската история, Византинизмът в средновековна България“, 6–7.
[780] В. Златарски, *История*, т1. ч2. 520.
[781] Мутафчиеви, *История*, 157.
[782] Поглед историчара на Симеона, који је уз признавање великог освајачког успеха пратио наратив о неумитном скором паду, није умањио снагу култа овог цара у бугарској политици историје. Наиме, поводом хиљадугодишњице цареве смрти, на највишем државном нивоу, у организацији Министарства народне просвете, одржана је прослава средњовековног хероја широм Бугарске, са великим свечаностима у Преславу и Софији. Прослава је спојена са педесетогодишњицом аутономије и десетогодишњицом владавине цара Бориса, и померена са 1927. на 1928. годину. Васил Златарски од почетка је био укључен у рад организационе комисије. (ЦДА, Фонд 177 Министерство на народната просвета, 7-48)

„славино-антског“ порекла навикао на живот у демократском уређењу.[783] Иако је био „најврлији непријатељ Византинаца, сам је потпао под византизам,“[784] закључио је стари професор. Критика са сличном аргументацијом, да не треба правити велико царство по цену тога да оно изгуби народни предзнак и суштину, биће уочљива и у југословенском дискурсу о цару Душану[785], о коме ће бити речи у наредном поглављу. Ипак, овде треба нагласити да у бугарском дискурсу одсуствује жеља да се универзално царство наследи, због штетности које би то имало по бугарску националну индивидуалност. Мања, национално компактна држава вреднија је од светске доминације у којој се национални идентитет губи.

Период након смрти цара Симеона, Златарски је представио у поглављу које је индикативно насловљено „Зближавање с Византијом – опадање Бугарске“. За време Симеоновог наследника, цара Петра (927–969), канал за штетан византијски утицај постала је Петрова супруга, византијска принцеза[786], која је кварила племство својим раскошним навикама. Ово кварење (развала) описивано је органицистичким језиком, као болест која квари здрав организам.[787] Дакле, Прво бугарско царство оштетио је најпре Симеон, жељан да своју државу преустрои по угледу на Византију, а након његове смрти наступа пропаст коју убрзава присуство Византинаца у Бугарској, који врше функцију тројанског коња.

Византинизација је, према бугарским историчарима најбрже разорила источни део Првог бугарског царства, јер се у овом делу државе налазила престоница, у којој византинизам „потпуно преузео краљевски двор и световне и црквене кругове блиске њему“.[788] Физичко присуство Византинаца представљено је као извор инфекције. Џеп отпора против овог труљења државе била је Самуилова држава, на западу, која и јесте настала као резултат покрета против „византијског утицаја на унутрашњи живот државе“.[789]

Друго бугарско царство није, за разлику од Првог, имало обрисе аутентичне бугарске државе, него је било копија византијског система.[790] Византинизам је надвладао исконске бугарске институције. Генерално, Византинци су карактерисани као вероломници и манипулатори[791], са комплексом супериорности. Културна сила византинизма деловала је на народе новопридошле на

[783] В. Златарски, *История*, т1. ч2, 544–545.
[784] Исто, 546.
[785] Види и: D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 149.
[786] Злоћуда жена из Византије појавиће се поново, у 13. веку, и биће предмет проучавања ове студије у одељку о цару Ивајлу. О њеном негативном утицају на бугарску аристократију пишу и Златарски и Мутафчијев.
[787] Мутафчиеви, *История*, 165, 167.
[788] Мутафчиеви, *История*, 180.
[789] В. Златарски, *История*, т1. ч2. 590.
[790] „У потпуном одсуству националних државних институција и немогућности њиховог откривања или стварања, Асеновска Бугарска је била принуђена да усвоји оно што је постојало другде. А Византија се појавила као једини извор за ове позајмице - не само зато што је била најбоље организована држава на тадашњем европском Истоку и, као непосредни сусед новог царства, могла је послужити као најближи модел, већ и зато што је њен систем био једини који су Бугари познавали. Током епохе ропства, византијски политички облици су били толико наметнути нашим животима да, упркос њиховој нескладности са народним начином живота и погледом на свет, представници нове бугарске државе нису знали чиме другим би могли да се замене. Тако је Друго бугарско царство организовано у потпуности по узору на Византију. Византијске институције су се појавиле у свим областима бугарског државног живота и у свим гранама власти. Под византијским утицајем сада се формирала и сама царска институција, а са њом и цела дворска хијерархија достојанственика. Као и у Византији, државни владар је сматран Божјим помазаником, титулисао се „у Христу Богу, благочестиви краљ и самодржац“ и приказиван је, попут светаца, са светлим кругом око главе. Спољашњи знаци његовог ранга били су исти као и код византијског цара: златна круна украшена драгим камењем, жезал или штап, љубичаста туника везена златом и бисерима, златни појас и љубичасте ципеле.“ Мутафчиеви, *История*, 265.
[791] Исто, 223.

Балкан „силно и магично“,[792] а касније и „погубно“.[793] Главно византијско средство политике била је обмана (измама).[794] Код Мутафчијева је јасно конструисана опозиција аутентично-бугарског (доброг) и страног, византијског (лошег) у средњовековном бугарском друштву. Због свега наведеног, може да се каже да је тачна оцена Диане Мишкове да је у бугарском националном наративу међуратног периода Византија „зли демијург“.[795]

Овај „зли демијург“, који је у тренуцима слабости деловао подмукло, кварењем бугарске државе изнутра, у тренуцима надмоћи показивао је своје право лице. Период византијске владавине бугарском, између пада Самуилове државе и оснивања Другог бугарског царства (1018–1185) представљен је као груба страна окупација, која је осиромашила становништво и која је спроводила асимилаторску политику.[796] Византијска власт у бугарској историографији означавана је различитим именима. Распрострањен је био израз „византијски јарам“ („византийско иго“), мада су се користили и изрази „византийски ярем“ и „робство“. Златарски је користио и неутралнији израз – „владичество“. По бугаским историчарима, криза 11. века у Византији посебно је лоше утицала на Бугарску – „Бугари су још један век морали да плаћају крвави данак држави у којој су били безакони робови.“[797] Сви устанички покрети против Византије у 11. и 12. веку посматрани су као бугарски и национално-ослободилачки. Мутафчијева су подсећали на деветанестовековни препород и потоње ратове за уједињење Бугарске. Дакле, рефлексије о обнови бугарске средњовековне државе служиле су за афирмацију модерног бугарског националног програма.[798] Креирана је идеја о континуитету борбе за слободу од туђинске власти, која је незаобилазни део бугарске историје у одсуству слободне и независне националне државе. Овај наратив био је у континуитету са деветнаестовековним, препородитељским националним наративом.

С друге стране, да је византијски утицај био пресудан у средњовековној Србији у југословенској историографији није било спора. Још крајем 19. и почетком 20. века у Србији се стабилизовао дискурс о томе да је слаба, а цивилизацијски напредна Византија, узмицала пред младом Србијом, која је требало да замени старо царство.[799]

У међуратном периоду, војни сукоби Србије и Византије мање су посматрани као последице архинепријатељства, као у Бугарској, а више су представљани као природна последица

[792] В. Златарски, *История*, т1. ч1. 8.
[793] В. Златарски, *История*, т1. ч2. 561.
[794] Мутафчиеви, *История*, 225.
[795] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 132.
[796] „Грубост Бугара била је неподношљива за префињеног Византинца. Са истинским гађењем говорио је о њиховим грубим манирима, њиховим кожусима од овчије коже, њиховом непоштујућем односу према њему и црквеним великодостојницима уопште. Осећајући мржњу и презир својих духовних претпостављених, Бугари су им вероватно узвратили истом мером.“ Мутафчиеви, *История*, 197.
Златарски је период од 1081. до 1185. назвао „епоха ромеизације“.
[797] Исто, 209.
[798] „Током скоро два века византијског ропства, древна бугарска државна традиција је готово потпуно избрисана, заборављена, а заборављено је и политичко искуство акумулирано у прошлости. Након што су националне институције које су странци уништили нестале, сећање на њих је постепено бледело из народне свести. Како много касније, током најновијег препорода, тако и сада, када се дигао да се бори за независност, једино чега се Бугарин могао сетити и однекуда научити јесте да је некада имао своју државу и своје краљеве. Сада је стекао и једно и друго у зору свог новог слободног живота.“ Мутафчиеви, *История*, 264.
[799] „Рашка треба да замени Византију, која је неспособна за живот“, писао је Станоје Станојевић у *Историји српског народа*. О конструкцији процеса *translatio imperii* са Византије на средњовековну Србију види: A. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 492–546.

животног тока државе у успону и државе у паду.[800] Византијска способност за самоодбрану у 14. веку је ниподаштавана, чиме се наглашавала потреба да је што пре замени српска држава, посебно као предстража османској претњи.[801] И на овом месту приметно је да се *наше* ширење не посматра као освајачки поход, него природна чињеница.

Стварање Душановог царства посматрано је као кулминација српског напредовања: „Видећи све то, осећајући сталан успон Србије за последњих педесет-шездесет година, и са јаком вером у себе, у Душана се јавила тежња да изнурену и дотрајалу Византију замени свежом царевином свога рода.“ Сазрело је време за *translatio imperii*. Душаново царство Ћоровић је оценио као српско-византијски хибрид.[802] Царска титула није дошла без царске идеологије. Ново царство, иако није владало целим светом, имало је „светски полет“ и свест о светској улози.[803] На овом месту се очитује велика разлика између наратива код Ћоровића и Мутафчијева. Београдски професор поздрављао је амбициозност пројекта да се национална држава претвори у светско царство, уз усвајање византијских институција, док је софијски професор од сличног покушаја цара Симеона зазирао. Ипак, и код Ћоровића је постојао, иако блажи него код Мутафчијева, отклон према византинизацији. Ћоровић је „грчки елеменат“ Душановог царства описао као нарочито опасан, јер је био национално свеснији и „културно јачи од Срба“.[804]

За бугарског историчара, византијски утицај је априорно био негативан, а Ћоровић је нијансирао између „византијског“ у смислу римског и универзалног царства, и „грчког“ у смислу етничког и туђинског. Прво је могло да доживи фузију са српском државном традицијом, док је друго било терет који ће умногоме да ослаби државу. Византинизам, толико значајан појам у бугарској међуратној историографији, није препознат као еквивалентна појава српске средњовековне историје, па органицистичких аргумената о византијској инфилтрацији српске средњовековне државе и није било.

Могу се пронаћи два разлога за овако велику разлику у наративима. Најпре, бугарска национална интеграција у 19. веку била је обележена отпором против грчких црквених и просветних институција, те је бугарски наратив био подложнији конструкцији Грка као перенијалних противника бугарског идентитета. Током српске националне интеграције, Грци нису перципирани као противници, па то није пројектовано ни у историографији. Поред тога, Византија је заиста освојила Прво бугарско царство. Српско царство није главног противника имало у држави из које су долазили најснажнији утицаји. Оно је било моделирано према византијском узору, али није пало због директног или подмуклог деловања Византије. На примеру слике Византије и Византинаца, у случају обе историографије, приметни су јасни континуитети са предратном историографском традицијом, која је била обележена транспоновањем сучељавања модерних национализама у средњи век. Због тога није чудно што су модерна бугарско-грчка неслагања апсолутизована наративом о вечном и онтолошком бугарско-византијском непријатељству. Прихватање византијског кроз дискурс о преношењу царства на српску средњовековну државу, од стране београдских историчара, био је део шире империјалне имагинације, карактеристичне за међуратни Београд.[805]

---

[800] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 131. „Дизање Србије, чинило се, није се могло извести без посртања Византије.“

[801] Исто, 144. „Победити византиску војску у оно доба није био тежак посао; у њој су се, и те како, осећале последице растројства изазвана борбом за царски престо.“

[802] Исто, 159.

[803] Исто, 163.

[804] Исто, 193.

[805] A. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 751–755.

2.4.1.2. Слике о народима

Поред Византије као *другог*, уочљиви други у бугарској историографији били су и Срби и Османлије, а у југословенској историографији Бугари, Османлије, Млеци и Албанци. Мађари и Немци, упркос значајној улози у наративу, нису есенцијализовани у степену који би захтевао дубљу анализу. Богатство описа и значај улоге *другог* у наративу варирао је од случаја до случаја и у примерима који следе.

У бугарској међуратној историографији, Срби су третирани као *други*, али потпуно другачије него Византија. Док су бугарски историчари сматрали да је Византија била првенствени противник средњовековне бугарске државе, средњовековне српске државе представљене су као највеће добитнице у тренуцима бугарске слабости. Срби су, у 9. веку, најпре бугарским притиском били из децентрализоване групе жупа натерани на јединствену државну организацију, пише Златарски.[806] Мутафчијев на то додаје да су за разлику од македонских Словена, Срби пружали отпор Бугарима, чиме се уједно доказује и афинитет Македонаца за бивање унутар бугарске државе и другост и Бугара и Македонаца (њихове подгрупе) са Србима.[807] За време Симеона (893–927), покоритеља српских земаља, Срби су сваку заузетост бугарског цара на истоку користили за побуну, а отцепљење Срба означило је почетак пада државе коју је за собом оставио Симеон.[808] Ни два и по века касније, по Златарском, није било много промене. Стефан Немања (1166–1196), српски велики жупан, представљен је као неискрени бугарски савезник.[809] Наиме, Златарски напомиње да иако је Стефан Немања инспирисао побуну Петра и Асена и обнову бугарске независности, српски владар заузима бугарски град Ниш.[810] Српске амбиције према бугарским територијама посебно су се повећале у другој половини 13. века, а због политичких смутњи у самој Бугарској, пише Мутафчијев.[811] На основу представљеног, може се закључити да је слика српске средњовековне државе и њених владара била негативна. Иако је Србија била далеко од „злог демијурга“, њен опортунизам коштао је бугарску много у тренуцима слабости. За периоде када су Срби и Бугари деловали заједно, као у време Стефана Немање и Петра и Асена, пронађена су оправдања због чега српско-бугарска сарадња није била искрена – негативном заслугом српског владара.

Српски туђин владао је свега 85 година у Македонији (1282–1366), а убрзо је на његово место дошао онај турски.[812] Треба напоменути да у бугарској медиевистици Османлије, иако су коначно покориле средњовековну бугарску државу, нису представљене са пажњом која је била посвећена Византији. Бугарско-византијски контакти су, разуме се, били дуговечнији током

[806] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 344–345.

[807] Петър Мутафчиевъ, „Сръбското разширение в Македония през средните векове“, *Македонски преглед*, 1, 1924/1925, № 4, 4.

Не треба изгубити из вида да се Мутафчиев приклонио етимолошком објашњењу порекла српског народног имена које доводи у везу речи *Србин* и *servus* (лат. роб). (Мутафчиеви, *История*, 108)

[808] В. Златарски, *История*, т1, ч2, 464. и 541.

[809] Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том 3, Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280)*, Трето фототипно издание (София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007), 75.

[810] Исто, 8–9.

[811] П. Мутафчиевъ, „Сръбското разширение в Македония през средните векове“, 14.

[812] Великодушнији је са рачуницом о српској владавини у Македонији био Тихомир Ђорђевић. Он ју је рачунао од 1282. до 1413. године, убрајајући време које је у Македонији провела султанија Мара (код њега стоји „Марија“). Дакле, по Ђорђевићу су Срби у Македонији били 131 годину, а Бугари 129 година. У испрекидану бугарску владавину (861–969, 1202–1207, 1230–1246) Ђорђевић очекивано не рачуна Самуилову државу. (Т. Ђорђевић, *Македонија*, 47. Ђорђевићеву рачуницу приметио и: Р. Даскалов, *Историографски спорове*, 182)

средњег века, али се тешко може побећи утиску да се инсистирањем на одлучујућем византијском утицају на бугарску културу поричу далекосежни османски утицаји. Османско освајање представљено је као незаустављив и неизбежан процес.[813] Да су Османлије негативна појава, Петар Ников не оставља сумњу. Он је Александра, сина последњег бугарског цара Ивана Шишмана (1371–1395) и конвертита у ислам, представио као парадигматичног слабића, док је његовог брата Фружина, који је наставио борбу против Османлија прешавши у мађарску службу, осликао као националног хероја: „Све показује, да тај Шишманов син (Александар, В.З.), попут свог оца, није био ратоборна природа, него човек изразито мек и слаб, лишен бујне енергије и гвоздене воље које је захтевало тадашње тешко време.“[814] Поново, као и у случају доласка периода византијског јарма и српске доминације у Македонији, слабост сопствене елите експлоатише *други*, како би завладао бугарским земљама.

Подвуче ли се црта о примерима другости у бугарској медиевистици, Србима и Османлијама, може се закључити да је конструкција слике Византије била далеко важнија за формулисање бугарског самопоимања. Спрам старог, мултиетничког царства са центром у Константинопољу бугарски историчари су замишљали младу, националну државу насталу синтезом словенског и прабугарског елемента. Трагизам историје бугарског народа везан је за неуспех у освајању Цариграда.[815] Византијски *други* остао је непоражен, а кроз културни и религијски утицај успео је и да темељно преобликује светоназор и бугарских елита, и бугарског народа. У поређењу са њим, српски утицај био је занемарив, а османски, који у медиевистици тек може да се наслути – је недобродошао.

На југословенској страни, слика Бугара је слика варварина, који је расно другачији. Расна дистинкција односи се и на изглед, али и на карактер, који је обележје које је неизбрисиво везано за Бугаре од средњег века до међуратног периода. Ћоровић је писао о јаком утицају „бугарске крви“ на словенско становништво источног Балкана:

> „Трагови тих мешања осећају се, често доста јасно, у извесним психичким особинама, **које природу чине јачом од васпитања** (нагласио В.З.) […] или што код Бугара налазимо лако уочљиву оскудицу осећајности и у приватном и у државном животу. Уосталом, разлике се очигледно виде и у самом типу. Код Бугара се још није изгубио тип туранских косих очију и испупчених јагодица…“[816]

Бугари никада не постају истоветни осталим Јужним Словенима, јер су разлике између њих етничке, а међу Јужним Словенима само племенске.[817] За разлику од мирољубивих Срба и Хрвата, раносредњовековни Бугари представљени су као организовани ратници, као азијатска

[813] П. Никовъ, „Турското завладеване на България и судбата на последните Шишмановци“, 44.
[814] Исто, 87. (превод В.З.) и 92.
[815] Мутафчиеви, *История на българския народ*, 77.
[816] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 16–17
[817] Исто, 21.

хорда[818], „некултурни туђинци и угњетачи“.[819] Бугари, који су према бугарским историчарима спасили Словене од асимилације у Грке, за Тихомира Ђорђевића били су попут елементарне непогоде: „Као олуја прегазе Бугари мирна словенска племена између Дунава и Балкана и, на томе земљишту, заснују своју државу.“[820]

Мешање са Словенима имало је ограничен ефекат на негативне бугарске расне црте. Инсистирање на *другости* Бугара у односу на остале Јужне Словене било је корисно и у контексту аргументовања слабог бугарског утицаја у Македонији, где Словени, „груписани у својој јакој етничкој заједници“, „нису били задовољни бугарском управом“.[821] У наглашавању дистинкције највише се истицао Тихомир Ђорђевић.[822] Упадљиво је да и он и Ћоровић посебну пажњу придају физичким карактеристикама Бугара. Ипак, Ђорђевићев опис трајног националног карактера Бугара посебно треба истаћи, јер је врло развијени негативни стереотип непријатељског *другог*, у коме провејава утисак недавно завршеног рата:

> „Ненасити отимачки дух, који су Бугари донели на Балканско Полуострво, очуван је и међу славизираним Бугарима. Разлика је само у томе, што су турански Бугари били неустрашива ратничка хорда, а словенски су Бугари ненасити грамживци само онда, кад је у изгледу добит без великих тешкоћа. Стара туранска грубост и бруталност према свакоме остала је међу њиховим мешовитим потомцима само према онима, који су слабији од њих, према јачима она мекша чак до сервилности. Ове остатке психичких особина туранских Бугара налазимо, јасно и доследно изражене, у читавој бугарској давнашњој и скорашњој прошлости. Ми их налазимо у свима критичним описима данашњих Бугара, било да су ти

---

[818] „Словени су у својим племенским организацијама живели прилично одвојено од Бугара, који су били малобројни и у ставу војничких господара. Разлике између њих биле су велике и по спољном облику лица и стаса, и по боји коже, и по оделу, и по језику, и по добром делу културе. Монголског типа, с испупченим јагодицама и кривим очима, делимично одржаним све до данас, са турбанима и шарварама, окићени коњским реповима, у војној формацији, претежно коњаници, Бугари су одударали већ на први поглед од Словена.“ В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 33.
„Dvorski red bijaše sasvim istočnjački…“; „„Pravosuđe“ bješe im varvarsko; ako optuženi ne bi sam priznao da je štogod ukrao ili oteo, sudija bi ga tukao po glavi ili mu zabadaše u meso oštro gvožđe, dok god ne bi priznao.“ F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 273–274. Шишић обимно цитира и Станоја Станојевића при опису дистинкције Бугара у односу на затечене Словене.
Т. Ђорђевић, *Македонија*, 12.

[819] Т. Ђорђевић, *Македонија*, 51.

[820] Исто, 12.

[821] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 63.

[822] „Између Бугара освајача и Јужних Словена, које су покорили, била је огромна разлика. Бугари су били Монголи – покорени Јужни Словени – Индоевропљани. Различити по раси, они су имали и дијаметрално различите језике. Делови сасвим другојачих народа, они су имали и другојаче културе. Бугари су били номади – покорени Јужни Словени – настањени земљорадници и сточари. Бугари су били војнички организовани освајачи са централном влашћу у владаочевим рукама – покорени Јужни Словени – мирни, на племена подељени, народ, без општега јединства. Бугари су имали државну организацију, – покореним Јужним Словенима је сопствена држава била још непозната. У Бугара је управа била деспотска, – у покорених Јужних Словена, племенска, демократска, уз учешће збора. Бугари су имали другојачу религију и обичаје, – покорени Јужни Словени другојачу. Бугари су своје мртваце спаљивали или сахрањивали у тумулима, заједно са њиховим женама и послугом, – Јужни Словени, ако су где што и спаљивали мртваце, нису жртвовали и породицу и послугу умрлога. Бугари су живели у полигамији, њихови су бојари имали читаве хареме, – код Јужних Словена је полигамија била врло ретка. Суђење је код Бугара било варварско: кад би се који великаш побунио, па би био побеђен, не само што је он лишаван живота и имања, већ су му убијана деца и сви сродници, – код Јужних Словена су осуде биле човечне и увек су доношене по одлуци збора. Бугари су живели у рату и за рат – Јужни Словени су ишли у рат само кад би их ко напао. Бугарски ратнички обичаји су били сурови: они су од лобања побеђених непријатеља правили пехаре, из којих су, на гозбама, вино пили, – Јужни Словени су, и у рату и после рата, били великодушни према непријатељу. Бугари су, за време мира са Византијом, продавали на грчким пијацама словенске дечаке и девојчице, – Јужни Словени су се грозили од такве трговине. Бугаре и покорене Јужне Словене одвајале су две расе, два језика и две потпуно различите културе.“ Т. Ђорђевић, *Македонија*, 13–14.

описи од самих Бугара, било да су од странаца. Ми смо их, најзад, нашли и у скорашњем великом светском рату.“[823]

Ђорђевић овим указује да се расне разлике не могу превазићи, те да су оне вечна и непромењива негативна карактеристика Бугара. Негативној слици Бугара може да се дода и Ћоровићево поређење српског и бугарског држања пред Османлијама у 14. веку. Наиме, Ћоровић је рекао да је српски народ, „борбен, слободољубив и са пуно војничких особина“ прихватио борбу, уместо да као Бугари погне главу.[824] И након пада, Срби су се држали боље, јер се нису мирили са стањем ропства, на које су пристали Грци и Бугари.[825]

Слика Бугара у југословенској историографији је значајна јер је то слика јужнословенског *другог*, нечега што је у неким ранијим периодима чак посматрано као неодвојив део јужнословенског *ми*. Дискурс о Бугарима и осталим *другима* у односу су који подсећа европски дискурс о Балкану који је анализирала Марија Тодорова. Наиме, Бугари су представљени као непотпуно, укаљано сопство више него као апсолутни *други*.[826] Управо због тога је жаока југословенске критике бугарске расе усмерена према ономе што најупадљивије разликује средњовековне Бугаре од осталих Јужних Словена – долазак и премоћ туранских „варвара“.[827] У југословенској историографији је учињен јасан отклон од евентуалног укључивања Бугара у југословенски национални оквир, који је другде фигурирао као идеја и пре и после Првог светског рата. Чини се да је у корену историографског неслагања било Македонско питање, толико важно за Бугарску и Србију још од Берлинског конгреса, и да су установљене партикуларно-националистичке историографске позиције поводом овог питања очврснуле након искуства ратова и дебате на Париској мировној конференцији. Бугарски историчари могли су да указују на континуитет српског ширења на рачун Бугарске у тренуцима слабости и да врше функцију носилаца националног памћења о природном обиму бугарске државе, док су југословенски историчари инсистирањем на расној дистинкцији правдали недавно успостављене политичке границе и деловали као интелектуална подршка одржавању нејских граница.

Ни слика Турака у југословенској историографији није била позитивна, и наликовала је на ону у бугарској историографији. Турско напредовање представљено је као „насртање“[828], „најезда“[829], „надирање“[830], а сами Турци као „душманин још невиђени“ и „свежа, војнички одлична раса“.[831] Упадљиво је да Ћоровић реч „најезда“ користи да опише напредовање Хуна, Мађара, Татара и самих Турака – страних народа који из евроазијске степе долазе да пустоше Европу. Турско преузимање Балкана конструисано је као неизбежно, али уз напомену да је њему адекватан отпор пружен само са српске стране.[832] Српски порази од Турака крајем 14. века оцењени су као „националне катастрофе“[833], које су довеле до уништења највећег дела „српске

[823] Т. Ђорђевић, *Македонија*, 15.
[824] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 202.
[825] Исто, 246.
[826] Marija Todorova, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006), 72.
[827] Оваква квалификација долази са импликацијом на коју упозорава Цветан Тодоров – да су варвари „они људи који поричу пуну људскост других.“ „То не значи да они стварно игноришу њихову људску природу, нити да забрањују на њу, него да се понашају *као да* други нису људска бића, или нису потпуно људска бића.“ (Cvetan Todorov, *Strah od varvara. S one strane sudara civilizacija* (Loznica: Karpos, 2014), 30–31)
[828] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 29, 62,
[829] Исто, 196, 211, 219, 257. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata*, 654.
[830] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 195.
[831] Исто, 72, 160, 185.
[832] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 49.
[833] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 198.

средњовековне цивилизације“.[834] Турска власт називана је „ропством“[835] и „окупацијом“.[836] Хрватско племство је пред Турцима „било приморано, да остави своју колијевку“ и „да сели у сигурније крајеве.“[837] Ни „Словенија“ није била безбедна, поготово због неефикасности аустријских власти при организовању одбране од турских упада.[838]

У представљању српског, хрватског и словеначког контакта са Турцима, освајачи из Азије су у сваком случају представљени попут природне непогоде, која незаустављиво шири свој захват на Балкану. Отпор, поготово српски, иако је похвалан, узалудан је. Вреди истаћи да је у југословенској међуратној историографији израз „Турци“ био је далеко заступљенији од израза „Османлије“. Узрок за то може да се тражи у инсистирању на етничкој и понекад расној дистинкцији између „поробљених“ Словена и господарећег странца. Прелазак у ислам представљан је, следствено, као „турчење“.

Млеци (Република Венеција) су у југословенској историографији представљани као урбанизовани, префињенији *други*. Грађани Републике означавани су као „вешти и добро организовани“[839], прагматични, „мудри и прорачунати“[840], „опрезни“[841], „промућурни (sic!)“.[842] Млетачка макијавелистичка вештина посебно се наглашава у контексту Четвртог крсташког рата, када је Цариград пао под латинску власт 1204. године.[843] Упркос овим особинама, Млечани су перципирани као туђини, посебно у Далмацији, у којој су били конкуренти „народној“ хрватској држави.[844] Венеција се „отимала“ за хрватску обалу кроз читав средњи век због њене разуђености.[845] Чак и „најславнији хрватски владар“ средњег века, Петар Кресимир IV, заслужио је Шишићеву критику због тога што је по мајци био Млечанин. Словенство он „није толико цијенио, како би као Хрват требао и како су то баш ужи хрватски државни интереси тражили.“[846] Опозиција словенско–латинско у јадранском приморју остала је кроз југословенску историографију стална тема, која је већ дотакнута у потпоглављу о Далмацији, и која ће бити додатно обрађена у одељку о Гргуру Нинском.

Представе Млетака у поређењу са сликама „варвара“ и Византије сведене су и штуре. Ипак, импликација која је уочљива у слици Млетака је да је то географски блиска, али суштински различита цивилизација – поморска наспрам континенталне, урбана наспрам руралне, републиканска спрам феудалне, латинска спрам словенске. То што су Млечани представљани као туђини и у Далмацији посебно је важна слика, јер се њоме инсистира на трајности словенског присуства у овој земљи и историјског и етничког права на њу. Ако је Венеција странац у Далмацији у распону од 9. до 15. века – и Италија је у савременом тренутку.

---

[834] Исто, 202.
[835] Исто, 246.
[836] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 461.
[837] Исто, 17.
[838] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 227–228.
[839] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 137.
[840] Исто, 166.
[841] Исто, 209.
[842] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 670.
[843] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 105–106.
[844] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 556. „Međutim iskustvo od više decenija uvjerilo je Dalmatince, da su im autonomni položaj i zasebna prava mnogo više obezbijeđena u vezi s Hrvatskom, nego li pod republikom Venecijom, jer su ih uz Hrvatsku vezali jaki i bliski interesi, i to ne samo oni, što su izvirali iz zajedničke crkvene organizacije, nego još i trgovački i politički.“
[845] Исто, 43.
[846] Исто, 536.

Југословенска историографија је, поред претходно поменутих *других*, конструисала и специфичну колективну представу о Албанцима. Шишић је био става да су „Арбанаси“, „Арнаути“ или „Скипетари“ остаци Илира, који су се одржали између Скопља, Пећи, Скадра и Јадранског мора.[847] У детаље о њиховој етногенези очекивано је улазио Шуфлај. За њега, „Арбанаси“ су производ „балканског етничког хаоса“, који су реликт старог илирског становништва, заштићени планинама попут „Баска у Пиринејима, Келта у Ирској и у Велсу, Туарега и Кабила на Атласу“.[848] У Албанији, култура је обележена „еланом из прадоба“, који делује као *vis a tergo* (сила отпозади) и избија на површину упркос другим културним слојевима, римским, византијским и српским. У њиховом пореклу било је нечег „прединдоевропског“, „палевропског“, „неаријског“.[849] Шуфлај ову примордијалност пореди са оном америчких староседелаца на „пољанама Wild Westa“.[850] Ћоровић је „Арбанасе“ окарактерисао као „конзервативне и у своје планине повучене“,[851] Шуфлај као носиоце „виолентне крви“.[852]

Ипак, мешање Словена и Албанаца не посматра ниједан историчар као негативну ствар. По Ћоровићу, мешање „нашег етничког елемента“ са албанским дао је „занимљив етнички и расни спој.“[853] У Душановом царству, Ћоровић, за разлику од грчког елемента, није страховао од албанског, што имплицира и његов став о културном нивоу овог народа.[854] Албанци су чак представљени као природни савезници против Грка, а српска се власт у Албанији као она која је Албанце ослободила грчких стега.[855]

Албанци су, дакле, представљани као оригинални Балканци. Расно су били другачији од Словена, али су се вековима са њима мешали. Они су били примордијални *други*, који у својој крви носи заборављену, предримску и чак прединдоевропску прошлост Балкана. Из тога што су на Балкану аутохтони, ипак, у југословенској историографији не произилази закључак да они на њега, или на одређени његов део, имају етничко или историјско право. Напротив, земље које су насељавали Албанци вековима су легитиман простор за словенску колонизацију и за природан ток стапања и симбиозе. Идеолошка импликација, макар у случају Ћоровића, може да се повеже са ранијим српским правдањем поседовања Албаније, које је било посебно актуелно у контексту Балканских ратова.[856] Етнички реликт, а не нација у пуном смислу, могла је да буде апсорбована од културно напреднијих досељеника.

Сумарно, може се закључити да су Бугари у југословенској, а заправо београдској, продукцији били „први непријатељи“[857], али Срби нису имали еквивалентну улогу у бугарском историографском имагинаријуму. Албанци и Млеци периферне су и тек донекле изграђене слике. Оне су у опозицији. Албанци су пасторални горштаци, мистична веза са прошлошћу Балкана[858], а Млеци су урбани странци, новопридошлице које су на Балкан пристигле с рачуницом. Турци су представљени као неизбежни доносиоци трагичне судбине средњовековних бугарских и српских

[847] Исто, 73, 276.
[848] Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku* (Beograd, 1925), 22.
[849] Исто, 70.
[850] Исто, 51.
[851] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 18.
[852] M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 27.
[853] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 18.
[854] Исто, 193.
[855] Исто, 157.
[856] Упореди: D. Stojanović, *Prošlost dolazi*, 35–40.
[857] O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 252.
[858] Ову слику могуће је дијахронијски поредити са примерима карактеризације Албанаца које је анализирала Оливера Милосављевић: *U tradiciji nacionalizma*, 218–231. Посебно се може упоредити одељак о „позитивним „својствима“ Албанаца“, нарочито о њиховом „здрављу“.

држава. Као *force of nature*, они су најудаљенији од јужнословенских народа од свих осталих *других*. Са Византијом је долазило до културне размене, између Бугара и Срба постојала је некаква словенска сличност, а са Албанцима је долазило до константног мешања. Турци, за разлику од осталих *других* надиру са циљем пљачке и освајања, као „претећи *други*“[859], чији резултат неће бити никаква нова фузија, него вековно ропство покорених народа. Замишљена баријера између хришћана и муслимана је изразито непорозна и прелазак преко ње третира се као потпуно пристајање уз туђи табор. Док је Византија била Исток у који се могло уклопити, Турци су били Оријент којем јужнословенски народи не припадају. Млетачки Окцидент непрестано прети из прикрајка, док Албанци, као оригинални Балканци, чувају и мешањем са Словенима преносе антејску везу народа са тлом које насељава.

2.4.2. Исток и Запад

Напослетку, треба се посветити сликама Запада и Истока у међуратној историографији. Дискурс о Западу и Истоку у европском контексту више је од приче о географској подели. Имагинарна подела Европе на Запад и Исток настала је у време француског просветитељства.[860] Просветитељи и масовна књижевна и научна продукција настала под њиховим утицајем посматрала је Запад као развијеније и рационалније место од мистичног и деспотског Истока. „Запад“ је током 19. и 20. века постао „мегаидентитет“, који је, иако замишљен, квалитативно одвајао један део Европе од остатка света.[861] Спрам Запада нужно стоји некакав Исток, који је мењао своју позицију у различитим идеолошким системима – Исток могу да буду Словени, муслимани, Кинези, Јевреји.[862] Многи ставови о Западу и Истоку наслеђују се од саме Херодотове *Историје* и његове диференцијације између Хелена и варвара. Због тога, посебно ће бити важно утврдити шта подразумевају бугарски и југословенски историчари под речима „Запад“ и „Исток“, где мисле да је граница између две цивилизације, и где виде сопствени положај у тој дихотомији.[863]

Најпре, треба имати у виду да су сви анализирани међуратни историчари дистинкцију Исток–Запад заснивали на подели Римског царства, као и подели на латински и грчки језик и, доцније, подели хришћанске цркве. Може се рећи да је у бугарској и југословенској историографији постојао консензус о томе шта је источна, а шта западна цивилизација.[864] Запад је баштинио наслеђе Западног римског царства, латински језик и католичанство, док је Исток основу имао у Источном римском царству и православљу. Грчки језик није перципиран као *lingua franca* Истока, него је Исток замишљан као простор доминације народних језика у државној и црквеној сфери.

Мутафчијевљево приступно предавање на Софијском универзитету било је насловљено *Исток и Запад у европском средњовековљу* (*Изтокъ и западъ въ европейското средновековие*, 1923). Оно је било усредсређено на питање места Византије у европској историји. У њему, осликана су два *друга* у односу на средњовековну бугарску државу – Византија и Запад. За

[859] Види: Rajko Muršič, „O simboličkom drugojačenju. „Turčin“ kao preteće Drugo“, *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 34.

[860] Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Englightenment* (Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1994), 5.

[861] Georges Corm, *Evropa i mit o Zapadu. Konstruisanje jedne istorije* (Loznica: Karpos, 2021), 28.

[862] Исто, 39.

[863] Око словеначког случаја није било спора – њихова позиција је дефинитивно на Западу. M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 55.

[864] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 52. „Хрвати су, и по свом географском смештају и по целој културној традицији дотада, улазили потпуно у сферу и дух западне, римске, латинске и франачке цивилизације и у њој су и остали, исто као и Бугари у источној, поред свих тежња тога времена да је се ослободе“.
F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 321.

Мутафчијева, док је на Западу, после пада западног дела Римског царства, историја постала децентрализована, на Истоку је Византија остала центар историјског развитка. По њему, античко грчко-римско наслеђе је потчинило и уклопило у свој оквир и хришћанство и варварство.[865] За разлику од Запада, по Мутафчијеву, у Византији није било феудализма.[866] Док су проповедници и реформатори најпознатије фигуре Западне цркве, у Византији су то пустињаци.[867] Мутафчијев није у свом приступном предавању просто наводио разлике између Запада и Истока, него је Истоку желео да да првенство, што може да изненади када се узме његов антивизантијски наратив о бугарској историји. Тако је византијски једанаестовековни интелектуалац Михајло Псел (Μιχαὴλ Ψελλός) описан као ренесансна личност вековима пре западне ренесансе, Ђото (Giotto, сса. 1267–1337) је тек ученик византијских мајстора, а Аја Софија је највећи средњовековни архитектонски споменик, јер је велелепнија од катедрала у Милану, Келну, Триру и Мајнцу.[868] Подела на западни и источни свет опстала је до 20. века, закључује Мутафчијев, претходно напоменувши да су Бугари били народ најизложенији византијским утицајима. Тренутна заосталост Истока у односу на Запад, у очима Мутафчијева, могуће је да се надокнади и да Исток поново, као у средњем веку, буде водећи у Европи.[869]

Мутафчијев је, несумњиво свестан просветитељских предрасуда, у одбрану цивилизације у коју је убрајао бугарску културу посегао за средњовековним аргументима не би ли обрнуо парадигму. Средњовековно првенство Византије посредно ставља Бугарску међу најнапредније европске државе средњег века. Нежељени туђин отворио је Бугарској пут ка светскоисторијском значају. Бугарска је дефинитивно на Истоку, који је супериоран у односу на Запад.

Док је Бугарска сврстана на источну страну, на граници Истока и Запада, југословенски народи позиционирани су, у југословенској историографији, нешто другачије. За Станоја Станојевића, основна вредност по којој се мери одређено време је национална независност. Настањивање на древној граници Истока и Запада, по њему, судбински је одредило српском народу да се за независност бори „и против хегемоније византиске, и против претензија цариградског патријарха, и против превласти Римске Курије и против млетачког империјализма, и против турског ропства, и против продирања Аустро-Угарске на Балкан.“[870] И са Истока и са Запада, поред напада, долазили су и позитивни утицаји, које Станојевић посебно не набраја. Посредно позитивне последице, по њему су српска енергија, издржљивост и љубав према народу и слободној отаџбини.[871]

Подела између Источног и Западног римског царства посматрана је као трајно утицајна иако је спроведена вековима пре доласка Словена, као да је „још увек имала неке иманентне снаге и деловала и на Јужне Словене.“[872] Виктор Новак је у „раскрсници двојства духа Истока и

---

[865] „Изтокъ и западъ въ европейското средновековие. Вступителна лекция отъ П. Мутафчиевъ“, *Годишникъ на Софийския университетъ, Историко/филологически факултетъ*, книга XXI, 2/1925. 6–7.

[866] Исто, 17.

[867] Исто, 12.

[868] Исто, 19–21.

[869] Исто, 23–27.

[870] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 18.

[871] Исто, 19.

[872] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 14.

Станојевић, за разлику од Ћоровића, чак и није сматрао Византију правим настављачем Римског царства: „Ма да се Византија сматрала за део старе Римске империје, ипак је то била друга, нова држава, са другим језиком, са другом цивилизацијом, са другим погледима на политички, државни, верски, социјални и економски живот, и сасвим другим менталитетом. То у ствари није био само део римске државе, како се сматрало, то је била друга, сасвим нова, потпуно

Запада“ видео разлог за раздвајање јединственог „српскохрватског језгра.“ Ипак, Исток и Запад иако су супротни, међусобно су, по Новаку, привлачни, што оставља простор за остварење новог југословенског јединства.[873] Новак је, другим речима, веровао у првенство националног принципа, и у његову снагу да се превазиђу разлике које са собом носе верске разлике и перципиране разлике у цивилизацијском наслеђу између Хрвата с једне, и Срба с друге стране.

Ћоровић је замишљао је да је граница Истока и Запада ишла од Дунава код Видина, долином Тимока, па између Софије и Ниша на Скопље, и да је потом скретала на запад ка Призрену, Скадру и Љешу.[874] Нуклеус српске државе тако је пао у подручје под западним утицајем, заједно са земљама Хрвата и Словенаца. Заслуга је „државне идеје“ Стефана Немање, по Ћоровићу, што подела између „православља и католичанства, византинизма и латинизма“ није поделила Србе напола, у две мање целине које би апсорбовали Бугари на Истоку, а Млечани и Мађари на Западу.[875] Утицај Запада коначно је потиснут тек у време цара Душана и његовог пуног уласка у византијски цивилизацијски круг.[876] За разлику од Мутафчијевљевих Бугара, који су у потпуности источни народ, Срби су и западни и источни, мада су се због смера средњеовековног ширења определили за снажније укључивање у источну цивилизацију. Да би се наследило царство на Истоку, то је било и непоходно.

И у бугарском и југословенском случају приметно је да се сопствени положај посматра као лиминални и прелазни између Истока и Запада. Исток и Запад имају своје врлине и мане, а усуд бугарског и српског народа одређени су позицијом између ове две „цивилизације“. Ћоровић је наглашавао да у граничним појасевима увек долази до извесног мешања. Но, културолошко мешање у зони разграничења латинског и грчког језика није било једино – за Ћоровића је постојало и оно расно. Наиме, они Словени који су се населили на запад Балкана мешали су се са „романско-илирским елементима“, док су се они на истоку мешали са наследницима Трачана.[877] Југословенски историчар, који је био противник тезе о различитости Словена који су населили Балкан, овде наглашава расну коју доноси мешање са затеченим становништвом. Тиме, Ћоровић перпетуира дискурс о расној различитости Бугара и осталих Јужних Словена, неприхвативши притом бугарске етничке аргументе за присвајање Македоније.

Представљање простора на прелазу Истока у Запад као места преплитања и фузије није био једини дискурс у међуратној Југославији. Милан Шуфлај сматрао је границу између Истока и Запада за судбоносну линију демаркације. Јадранско море једним је делом, за њега било „граница двају антикних свјетова“.[878] Прелазак ове границе значи прелазак Истока на Запад, и обрнуто. Тако је присуство античких Хелена и Византије у Италији представљено као присуство Истока у западној земљи, а присуство Римског царства, Нормана, Анжујаца и Млетака на Балкану је представљено као присуство Запада на територији Истока. Важно је приметити да Шуфлај „пети

посебна држава. Исток је на њу ударио печат своје посебне концепције и своје посебне цивлизације.“ (С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 16)

[873] V. Novak, *Antologija*, XV.

Новак је свој став изнео и у новинама: „Историја је поучила Југославене да је између организованог Истока и Запада могућа на тој судбоносној историјској раскрсници само једна и недељива држава. Све остало носило је и носиће клице несреће и катастрофе за појединце, племена, њихове вође и за читав народ.“ *Славонац*, 3. децембар 1931. стр. 3. према AJ, Фонд 38 Централни пресбиро Председништва Министарског савета, Фасцикла 437, AIII/I1.

[874] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 16.

[875] Владимир Ћоровић, „Вера и раса у српској прошлости“, *Покрети и дела* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1921), 23–24.

[876] В. Ћоровић, *Историја Југославије*¸154.

[877] На све то, дошло је и до уплива „бугарске крви“, као што је већ представљено. В. Ћоровић, *Историја Југославије*¸16.

[878] M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 1.

пријелаз“ запажа „баш у нашим данима“[879], што је извесно алузија на италијанску власт у Задру и тежњу Мусолинијевог режима да власт у Далмацији прошири. Римско царство, које је објединило Исток и Запад, третирано је као „танана корица“, испод кога су се развијала ова два супротстављена есенцијализована ентитета.[880] Чак ни Рим није био довољно моћан да асимилује есенцијално источно и западно.

Читава хрватска средњовековна историја, по Шуфлају, „није друго већ одсјев велике борбе између средоземног Истока и Запада, Византа и Рима.“ Хрвати су остали са западне стране, „на рубу понора, који дијели два свијета на Балкану и који се ни на који начин не даде прикрити травом и маховином.“[881] Писати историју Хрвата значи писати историју „avant- ili arrere-garde[882] (sic!) bijelog Zapada.“[883] Исток је означен као „бизантско-турска државна реторта“, против којег Хрвати представљају „бедем западне цивилизације“.[884] Овај став упоредив је са оним Ферде Шишића, који је хрватске средњовековне земље конструисао као део Западне Европе, аргументујући то и географском дужином у односу на Апенинско полуострво.[885] Ипак, за разлику од Шуфлаја, он тиме није аргументовао важност да Хрвати буду одвојени од Срба, јер је сматрао за важније од границе две цивилизације то што су Словени у континуитету насељени с обе њене стране, од Црног мора до Алпа.[886]

Шуфлај, као противник југословенског јединства, за разлику од његових промотера, није у пограничном простору Истока и Запада видео прилику да се направи нови квалитет и хибридна култура, или да се одржи јединство између Словена, него је Хрвате конструисао као предстражу Западне, беле расе. Југославија, из његове перспективе, није могла да надиђе вишемиленијумску провалију између две сучељене цивилизације. Она је била „трава и маховина“. Овакав антидржавни став свакако је био у складу са његовим дисидентским местом у међуратној југословенској историографији. Доминантни наратив, ипак, остао је на томе да су Јужни Словени примили утицаје и од Истока, и од Запада, и да упркос припадности двама цивилизацијским круговима њихова етничка и језичка блискост намеће и ону политичку и националну. Као и код Мутафчијева, и код *mainstream* југословенских историчара засебна национална култура, самосвесна и независна, превазићи ће трусност Балкана као раскрснице цивилизација, и остварiће светскоисторијску мисију Бугара или Југословена.

*

У овом поглављу показано је како су међуратне представе средњег века биле повезане са савременим територијалним и националним споровима. Историографија је, описујући прошлост, избором својих тема и изградњом дискурса о етничким границама, континуитету и историјским земљама учествовала у легитимисању политичких пројеката који су доминантно остали на нивоу партикуларних националистичких пројеката старијих од Првог светског рата. Македонија је била најизразитији предмет историографског сукоба, као класични пример неспоразума између два супротстављена националистичка пројекта. По томе, она се може упоредити са другим европским

[879] Исто.
[880] Milan Šufflay, „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru“, *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja* (Zagreb: Merkantile, 1928), 37.
[881] Исто, 38.
[882] Шуфлај реферише на arrière-guarde, заштитну јединицу у војсци која обезбеђује одступање.
[883] Исто, 38–39.
[884] Исто, 40–41.
[885] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 42. Шишић, по питању припадности хрватских земаља Западу, није био одлучан колико Шуфлај. На другом месту је писао како су хрватске земље „у средини између европскога Запада и Истока.“ (Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918.* (Zagreb: St. Kugli, 1920), 11)
[886] Исто, 263.

случајевима. Да унутар једне начелно националне државе може да постоји сукоб између „племена“ око територије, доказује представљање Босне у југословенској историографији. Ту су се преламали српски, хрватски и југословенски национални пројекат. Ова појава уклапа се у теорију Бенедикта Андерсона, по којој Ћоровићево праћење државне националне политике и потрага за српскохрватским решењем за Босну могу да се посматрају као „службени национализам“, тј. „вољно сједињење нације и династичке империје“ [887], а Станојевићев и Шишићев опречни прикази Босне као остаци пучко-националистичких предратних дискурса српске и хрватске националне интеграције.

У претходном поглављу је показано да су бугарски и југословенски историчари активно сарађивали, а контакти између београдских и загребачких универзитетских професора били су изразито снажни. Разлике у ставовима о одређеним територијама очигледно су историчари прихватали као тешко промењиву чињеницу, мимо које се може даље сарађивати. Неспорне теме биле су у вези са територијама које је требало присвојити од неспорних странаца – Италијана, Аустријанаца и Мађара. Код универзитетских професора национализам јесте био, речником Роџерса Брубејкера, *државотворни*, због тога што није оспоравао спољне границе сопствене државе.[888] Због тога, може да се разликује предратни национализам историчара у контексту Хабзбуршке монархије, који је карактерисала жеља за стварањем слободних националних држава, и национализам историчара у Југославији, који нису према Југославији показивали сепаратистичке тенденције. Шуфлај је, очекивано, био *недржавотворни* изузетак.

Упадљива је диспропорција труда са којом се као *други* конструисала Византија, спрам осталих слика о странцима. Универзално царство, које је због свог цивилизацијског нивоа могло да асимилује и исквари, уједно је представљало и страну, грчку државу[889] и објекат неостварене чежње да Бугари и Срби наследе царство. Словенски средњи век у свим случајевима сем у словеначком завршен је доласком Турака, јер су они збрисали независне и делимично аутономне државе јужних Словена.[890] Без обзира на припадност европском Истоку или европском Западу, почињала је борба за опстанак.

За крај, треба нагласити да је уочљива пукотина између старије и млађе генерације историчара. Док су старији остали у историографском дискурсу прослављања нације као културне заједнице, код млађих историчара приметан је дискурс о раси и крви. Стара генерација остала је фокусирана на независност и границе средњовековних „националних држава“, а нова генерација се усредсредила на нацију и мимо државе, посматрајући је есенцијалистички и у сталној потрази за примордијалним националним карактером и траговима страних, најчешће нежељених, утицаја. Са тим на уму, треба прећи на анализу појединачних елемената и ликова у великим националним наративима, и вратити се питању промене историографског језика у потоњој дискусији.

[887] B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, 86.
[888] Rodžers Brubejker, „Nacionalizam u novom kontekstu: fenomen nacionlanog i nacionalno pitanje u novoj Evropi“, *Reč*, 72, 2003. 298.
[889] Овај елемент је посебно важан за бугарски наратив, јер су се у средњи век пројектовале бугарско-грчке црквено-школске и територијалне расправе из 19. и почетка 20. века.
[890] Од Хрватске и Далмације остали су „остатци остатака некоћ великога и славнога краљевства Хрватскога“ (reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae).

3. О херојима и наративима

Андреа: „Несрећна земља која нема хероја!“

Галилеј: „Не. Несрећна земља којој су потребни хероји.“

Бертолт Брехт (Brecht), *Галилејев живот*[891]

3.1. Средњовековни хероји

Национализам, револуционарна гибања, конституисање историјске науке и изражено интересовање за херојске митове нису паралелне појаве друге половине 19. века. То су међусобно повезани феномени. Није било национализма, ни револуционарног покрета за стварање националне државе, без националне историје. У претходном поглављу, пошло се са претпоставком да нема национализма без територије, и показано је како је национална историја нераскидиво повезана са представама о историји одређене територије. У овом поглављу поставља се друго питање - има ли националне историје без националних хероја?

У анализу представе хероја у међуратним историографијама Бугарске и Југославије не може се поћи без дефиниције речи *херој* и ближег одређења критеријума одабира историографских ликова чија ће херојска представа да буде анализирана. Првенствено значење речи „херој“, према *Речнику српскога језика* Матице српске је: „а. изузетно храбар човек, велики јунак. б. велики човек свога времена, велики дух: ~ епохе.“[892] Но, овој уској дефиницији недостаје прецизности да би била прихватљива као полазиште за читање историографије у потрази за херојским фигурама, поготово када знамо да перципирање хероја у савремености и прошлости није могуће без претходног постојања хероја у књижевности.[893] Поред тога, историјски „хероји“ не могу да се разумеју сами по себи, већ тек као фигуре које су створиле друштвене групе. Неопходно је да постоји заједница која ће да човека прогласи за хероја, и која ће га, следствено, поштовати и памтити га.[894]

Иако су хероји међусобно разноврсни, примећени су устаљенији механизми којима се уобличава херојски наратив. Процес при којем личност (стварна или измишљена, жива или мртва) постаје херој назива се хероизација (нем. *Heroisierung*, енг. *Heroization*). Хероје одликују следеће особине:

1. Представљени су као херојске фигуре у различитим медијима (попут историографије, В.З.).
2. Приписана су им изванредна дела.
3. Захваљујући сопственом делу, поседују харизму.
4. Предмет су поштовања колектива, и оваплоћују његове вредности.
5. Повремено изазивају друштвене норме, чиме одударају од свог времена.
6. Упркос изванредности, задржавају људске особине, па и слабости.[895]

---

[891] Andrea: „Unglücklich das Land, das keine Helden hat!“
Galilei: „Nein. Unglücklich das Land, das Helden nötig hat.“
Leben des Galilei (1939), превод на српски Слободана Глумца (Bertold Breht, *Četiri komada* (Beograd: Nolit, 1981), 328)

[892] *Речник српскога језика* (Нови Сад: Матица српска, 2011), 1430.

[893] Према: Barbara Korte, Stefanie Lethbridge, „Introduction: Heroes and Heroism in British Fiction. Concepts and Conjunctures“, *Heroes and Heroism in British Fiction since 1800. Case Studies*, eds. Barbara Korte, Stefanie Lethbridge (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 2.

[894] Georg Feitscher, *Schlüsselkonzepte des Heroischen* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2024), 9.

[895] Sonderforschungsbereich 948, *Hero*, приступљено 24. маја 2025. <https://www.compendium-heroicum.de/lemma/hero/>.

Ипак, треба имати на уму да херој може да надиђе устаљене представе о херојским атрибутима, и да обухвати контрадикторне особине. Хероји су, примећују Пјер Сонливр (Pierre Centlivres), Данијел Фабр (Daniel Fabre) и Франсоаз Зонабен (Françoise Zonabend), попут џокера, способни да апроприрају и постану персонификација за готово било какве вредности.[896]

Хероизација је сложен процес, и садржи четири могуће фазе: потврду херојства (*Heldenbehauptung*), одјек и поларизацију заједнице, перпетуацију, и, у неким случајевима, дехероизацију.[897] Све ове фазе могу да се дешавају паралелно, или да међу њима постоји значајна пауза. Поред тога, дехероизовани хероји могу да буду реактуелизовани изнова. У процесу учествују како сам херој, тако и „творци хероја“ (*Heldenmacher*), присталице и противници хероја и јавност која посматра процес.[898] У случају који је предмет проучавања у овом раду, херој и потенцијални „творци хероја“, тј. историчари, удаљени су вишевековном временском дистанцом, тако да у друштвеној дебати о херојству не учествују сами хероји.

Без потврде херојства нема хероја. Творци хероја потврђују хероја тако што најпре идентификују личност која може да буде хероизована, па јој припишу херојске особине и напослетку се потруде да прошире своју конструкцију. Посебно је важно што потврда херојства не мора да буде експлицитна – довољно је да се личности припишу херојске особине, а не да се напише да је „X био херој“.[899] Због тога, биће посматране историографске представе хероизованих ликова из прошлости као историчарев чин имплицитне објаве хероја. Поред тога, биће анализирана улога историчара не само у објави, него и у перпетуацији и адаптацији постојећих херојских фигура за потребе међуратног периода.

Наративне стратегије при хероизацији такође ће бити предмет анализе. Најважније, до сада примећене, стратегије које ће бити тражене у бугарској и југословенској историографији су: перипетија (фокус на одлучујући моменат), агоналност (конструкција наратива о борби „доброг“ хероја и „злог“ противника), персонализација (упознавање са личним карактеристикама хероја), и концентрација делатности (дисторзија прошле стварности тако да се истакне деловање хероја, а умањи деловање других фактора).[900]

Досадашња истраживања недвосмислено су потврдила значај хероја у наративима о националној историји.[901] Антони Д. Смит (Anthony D. Smith) пише како сваки национализам захтева упориште у причи о врлини и херојству, „да води и да значење задацима обнове“. Он наставља: „Будућност етничке заједнице може да добије значење и постигне свој облик само из беспрекорног „златног доба“ када су људи били „хероји“. Хероји пружају узоре врлог понашања, њихова храбра дела надахњују веру и смелост у њиховим потлаченим и декадентним потомцима.“[902] Марија Тодорова у својој монографији о развоју култа Васила Левског у бугарском контексту, *Bones of Contention* („Кости раздора“, В.З.), ослањајући се на Смита, тврди да су у балканском контексту српска и бугарска национална уобразиља посебно фокусиране на

[896] Pierre Centlivres, Daniel Fabre et Françoise Zonabend, „Introduction“, *La fabrique des héros*, eds. Pierre Centlivres, Daniel Fabre, Françoise Zonabend (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l’homme, Ministère de la culture, 1999), 8. пасус, приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4000>

[897] Feitscher, нав. дело, 19.

[898] Исто, 15.

[899] Исто, 19.

[900] Исто.

[901] Maria Todorova, *Bones of Contention. The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria’s National Hero* (Budapest: CEU Press, 2009), 185.

[902] Anthony D. Smith. *Myths and Memories of the Nation* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 65. Превод В.З.

националне хероје.[903] И поменути трио, Сонливр, Фабр и Зонабен, сматра балканске државе за „најбогатији расадник хероја“ (la plus riche pépinière de héros), о којима се приповеда не би ли се учврстило национално осећање.[904] Можда је балкански контекст плодно тле за херојске фигуре и због тога што се национални хероји често формулишу и као „хероји против“ (héros contre), остварени у борби против „наследног непријатеља“ (ennemi héréditaire).[905]

Национални хероји, као хероји уопште, нису датост, већ културно и друштвено условљена конструкција, чија фигура може да варира у зависности од историјског контекста.[906] Без њих је тешко да се замисли национални наратив, који функционише као „непрекидни ланац мученика и оснивача, именованих и анонимних, појединачних или колективних“.[907] Херој се користи да би се рекапитулирала како једна прича, тако и једна историја.[908] Наративи о херојима су по природи телеолошки. Савремени пантеон гради се од хероја чија дела се могу ретроактивно тумачити као оснивачки чин, државничка мудрост или отпор непријатељу. Досадашња истраживања показала су да су бројни национални хероји само адаптирани из других наратива о историји (црквеног, аристократског, локалног), или да су „пронађени“ тек у процесу модерне националне интеграције.[909] Успешност херојског подухвата није одлучујући критеријум – херој може да буде неуспешан у свом времену, али његово херојство је у самом преузимању ризика, борби за националну ствар, и евентуалној жртви.[910] Херојство се лако уклапа у модерне демократске и егалитарне велике историјске наративе, због тога што имплицира да су сви чланови заједнице потенцијални хероји, ако буду спремни на различите нивое жртве за колективну ствар.[911]

Најпознатији случај „потраге за херојима“ везан је за викторијанску Британију. Дебату о улози хероја у историји је практично наметнуо Томас Карлајл серијом предавања из 1840. године, која су штампана наредне године као књига. *О херојима, хероизму и обожавању хероја у историји* постала је темељна књига историографије која покретаче историје тражи у тзв. великим људима. За Карлајла, историја човечанства може да се исприча као след биографија хероја различитих епоха.[912] Од прапочетака и натприродних хероја попут нордијског бога Одина, преко хероја-пророка Мухамеда, Карлајл своју приповест доводи до хероја-песника (Данте, Шекспир), хероја-свештеника (Лутер, Џон Нокс), до модерних хероја који су историју покретали пером (Семјуел Џонсон, Русо, Роберт Бернс) и мачем (Кромвел, Наполеон). Карлајлова филозофија историје била је критикована од стране његових савременика, попут Меколија и Херберта Спенсера (Spencer),

[903] M. Todorova, *Bones of Contention*, XII.

[904] Pierre Centlivres, Daniel Fabre et Françoise Zonabend, „Introduction“, *La fabrique des héros*, 9. пасус, приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4000>

[905] Jean- Pierre Albert, „Du martyr à la star. Les métamorphoses des héros nationaux“, *La fabrique des héros*, 12. пасус, приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4002>

[906] Claudie Voisenat, „Avant-propos“, *La fabrique des héros*, 6. пасус, приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/3999>

[907] P. Centlivres, D. Fabre et F. Zonabend, „Introduction“, 2. пасус, приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4000>

[908] Исто, 4. пасус. Иако се у француском оригиналу користи само израз „une Historie“, у овом случају је двосмисленост превода на српски корисна да би се схватила аналогија између важности херојских фигура и у, шире схваћено, причама, и у историографији.

[909] Исто, 10. пасус.

[910] Jean- Pierre Albert, „Du martyr à la star. Les métamorphoses des héros nationaux“, 16. пасус. Приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4002>

[911] Исто, 31. пасус. Приступљено 27. јуна 2025. < https://books.openedition.org/editionsmsh/4002>

[912] Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, eds. David R. Sorensen and Brent E. Kinser (New Haven: Yale University Press, 2013), 28–29.

који су Карлајлов поглед на хероизам оценили као исувише поједностављујући. Спенсер је Карлајлове хероје покушао да контекстуализује, написавши да пре него што човек може да измени друштво, друштво обликује њега.[913]

Но, упркос критичарима, Карлајлова филозофија историје стекла је велику популарност. Енглеско издање наишло је на прихватање од стране америчких интелектуалаца[914], а немачки превод појавио се већ 1853. године. Доајен немачке националистичке историографије, Хајнрих фон Трајчке, преузео је Карлајлову тврдњу да хероји усмеравају историју.[915] Француски превод појавио се осетно касније, 1888. године, а српски турбулентне 1903. године, у издању Српске књижевне задруге. Карлајлове идеје најлакше су прихватали конзервативнији интелектуалци, а најодлучније одбијали следбеници лепезе идеологија чији се поглед на историју заснивао на улози маса и структура као главних покретача промена. Иако би се најпре могло помислити на Маркса и Енгелса, не треба заборавити да је читав други део епилога *Рата и мира* Толстој посветио обарању основних Карлајлових теза.

Оснивачке фигуре „које бране и спашавају нацију од њених „непријатеља“ или су, пак трагично поражене у таквим настојањима“[916] различите националне историографије су уобличиле тако да од њих почињу национални наративи. Немачки историчар Штефан Бергер наводи примере попут Виријата у Португалу, Хермана у Немачкој, француског Верцингеторикса, енглеске Будике.[917] Тежиште већине националних приповести у Европи историчари су, од 19. века, постављали у средњи век, а бугарска, српска, хрватска и словеначка историографија нису биле изузетак.

У овом поглављу главни циљ ће бити да се анализирају истакнути историографски ликови међуратне бугарске и југословенске медиевистике. Биће речи о представама световних владара, како оснивача првих држава, тако и владара који су били на челу средњовековних држава у време њиховог зенита. Поред тога, предмет анализе биће и ликови црквених првака. Анализа треба да понуди, поред разумевања представа појединачних „хероја“, и одговоре на следећа питања: Које вредности се истичу када се уоквирује лик заслужних средњовековних личности? Да ли су појединци перципирани као хероји, тј. личности од епохалног значаја које су самосталним трудом покретачи значајне историјске промене (à la Carlyle)? Има ли локалних историографских разлика у представљању значајних средњовековних фигура? Које наративне стратегије су коришћене при хероизацији ликова бугарске и југословенске средњовековне прошлости? Напослетку, хероји ће бити посматрани као фигуре сећања, употребљене у борби за хегемонију тумачења националне прошлости, легитимацију државне националне политике, интеграцију сопствене заједнице и разграничење од других нација и вредносних система.

3.1.1. Оснивачи

У овом одељку биће речи о историографским представама двојице оснивача држава, које су се у Краљевини Бугарској и Краљевини СХС/Југославији сматрали за њихове претече. Биће

[913] M. Todorova, *Bones of Contention*, 186.

[914] Карлајл је одржавао преписку са Ралфом Валдом Емерсоном, кључним америчким деветнаестовековним филозофом.

[915] О Трајчкеовом погледу на Карлајла више у: Roland Ludwig, *Die Rezeption der Englischen Revolution im deutschen politischen Denken und in der deutschen Historiographie im 18. und 19. Jahrhundert* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2003), 345–367.

[916] Stefan Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive* (Zagreb: Srednja Europa, 2024), 13.

[917] Исто, 9–10.

пружена анализа представа кана Аспаруха, вође сеобе Прабугара на Балкан, и Људевита Посавског, кнеза који је посматран као први ујединитељ Хрвата, Словенаца и Срба.

Кан Аспарух (или Исперих) прихваћен је, традиционално, као оснивач Првог бугарског царства. Он је, према средњовековним изворима, био предводник бугарске хорде која је прешла Дунав близу његовог ушћа.[918] Одлучујући догађај била је битка код Онгала (681. године), када су, према *Бревијару* цариградског патријарха Нићифора Првог, Бугари поразили демотивисану византијску војску и трајно се настанили на територији данашње Добруџе.[919] Након што је стабилизовао бугарско присуство на десној обали Дунава, поразивши Византију, Аспарух је умро 701. године.

Аспаруха од Људевита Посавског дели преко сто година временске дистанце. Савремена историографија описује кнеза Људевита Посавског као владара подручја између Драве, Саве и Купе, који се супротставио маркгрофу Фурланије Кадолаху. Након неуспешних жалби код франачког цара Лудвига Побожног, кнез Људевит је 819. године подигао устанак. Временом су се кнезу Људевиту придружили Тимочани, словенско племе које је насељавало простор између франачке и бугарске државе, као и крањски и корушки Словени. Савезник Франака у гушењу Људевитовог устанка био је далматински кнез Борна.[920] Кнез Људевит се годинама опирао франачким нападима, док 822. године није био приморан да напусти своју утврду у Сиску и побегне Србима[921], за које је претпоставља да су се налазили недалеко од Сиска.[922] Након што је убио једног српског првака, отишао је у Далмацију, где га је убио један од рођака кнеза Борне, 823. године.[923]

Аспарухов и Људевитов историографски лик биће представљени напоредо, како би се истакла два значајна заједничка својства која су везана за ове *оснивача*: накнадно телеолошко тумачење њиховог државотворног дела и самоодбрамбена суштина њихове политике.

3.1.1.1. Оснивачка намера?

Бугарска међуратна историографија нашла се пред сложеним задатком при осликавању Аспаруховог доласка на Балкан. Наиме, од почетка препорода, у другој половини 18. века, бугарски национални програм наглашавао је словенску суштину бугарске културе. То је било у колизији са околношћу да је вођа сеобе Прабугара на Балкан био несловенског порекла. Не би ли модерно бугарско словенство остало неокрњено, бугарски су историчари прибегли различитим

---

[918] Владислав Поповић, „Куврат, Кувер и Аспарух“, *Старинар*, XXXVII/1986, 120.

[919] *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I (Београд: Српска академија наука/Научна књига, 1955), 241.

[920] „Ljudevit Posavski“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Приступљено 7. децембра 20242024, https://enciklopedija.hr/clanak/ljudevit-posavski.

[921] Негде у данашњу Босну, претпоставља се.

[922] Ајнхард, аутор *Анала франачког краљевства*, пише за август 822. године: „Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannonia missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum, a quo receptus est, per dolum interfecto civitatem eius in suam redegit dicionem.“ Тибор Живковић превео је текст на енглески: „An army from Italy was sent in Pannonia to finish the war against Liudewit and, Liudewit abandoned the city of Siscia, at its approach, and sought refuge with the Serbs, a nation that, as they say, rules over the large portion of Dalmatia; whereupon he killed a tricky one of their dukes who received him, and took the city under his rule.“, у: Tibor Živković, „The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia“, *Споменица академика Симе Ћирковића*, ур. Срђан Рудић, 2011. 382–383.

[923] „Ljudevit Posavski“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

стратегијама релативизације утицаја Аспарухових дошљака на затечене Словене, као и осликавању бугарско-словенског фронта према заједничком непријатељу – Византији.

У *Словенобугарској историји* (1762), књизи која се сматра почетком тачком бугарског препорода, Пајсије Хиландарац не разликује „прабугарске“ придошлице и затечене Словене, јер он перципира све средњовековне Бугаре као Словене.[924] Но, код њега Аспарух не фигурира као оснивачка фигура, већ је то за њега легендарни Батоја.[925] Аспарухово име постаје важно у историографији тек након 1866. године, када је у Русији објављен *Попис имена бугарских канова*, летопис у делу сачуван у руско-словенским преписима из 15. и 16. века. У овом летопису помиње се Аспарух, без помена Батоје, и он тек од тада улази у бугарски национални наратив као оснивачка фигура. У *Историји Бугара* (1876) Константин Јиречек наводи да је Аспарух оснивач балканске бугарске државе, али не ставља посебан акценат на њега.[926] Наглашавање Аспаруха као значајне оснивачке фигуре примећује се у делу Марина Дринова, што је утрло пут двадесетовековним интерпретацијама. Он је писао како је Аспарухова хорда, дошавши међу Словене, завршила племенску фазу њиховог развоја и ујединила их у бугарско царство, које је гарантовало њихов етнички опстанак и независност од Византије.[927]

Креатор проширеног наратива о Аспаруху као оснивачу средњовековне бугарске државе је био управо Васил Златарски, који је Дриновљев чланак о почетку бугарске историје (1869) сматрао за почетак бугарске критичке историографије. Златарски је користио помен бугарско-словенског договора код византијског хроничара Теофана Исповедника као полазиште за домишљање о садржају тог договора, који није сачуван. Иако признаје да је немогуће да се са сигурношћу утврде детаљи договора, Златарски пише како је несумњиво да односи Бугара и Словена нису били односи победника и поражених, него савезнички. Циљ бугарско-словенске федерације био је, по Златарском, одржавање независности у односу на Цариград.[928] Мутафчијев одлази корак даље од Златарског, тврдњом да је Аспарух вероватно делом био словенског порекла.[929] Иако Мутафчијев признаје да је првенство у држави ипак припадало „Прабугарима“, он пише да је положај Словена био драстично бољи под Аспарухом него под Византијом.[930] Експлицитна поента, да је мисија Бугарске да обједини источнобалканско словенство, не изостаје: „Још тада је било могуће, дакле, да се уочи шта је мисија за коју је опредељена: да га (словенство) уједини у државу.“[931] Аспарухова Бугарска од свог почетка, по бугарским историчарима, штити источнобалканске Словене и пружа им државни оквир у коме могу да обнашају своју независност. Импликације тумачења Аспаруховог договора послужиће како у тумачењима касније бугарске средњовековне прошлости, тако и у тумачењима нововековне улоге Бугарске на Балкану. Нарочито треба имати у виду да под „источнобалканске Словене“ Мутафчијев убраја и македонске Словене, како је показано у претходном поглављу.

---

[924] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 61.

[925] Батоја је посведочен као Батбајан (Βατβαιᾶν) у византијском извору за рану бугарску прошлости – *Хронографији* Теофана Исповедника (Theoph. *Chronographia*, AM 6171 [AC 671] (*Patrologia Graeca* 108, 725)). Аспарух (Ἀσπαροὺχ) се у овом извору помиње као његов млађи брат. Пајсије преузима Теофанову причу о досељавању Бугара (*Исторїя славено-болгарская* (Люблинъ: М. Коссаковский, 1885), 15).

[926] Nikolay Aretov, „The starting point of Bulgaria in national mythology“, *Slavia Meridionalis*, 14/2014, 13.

[927] Марин Дринов, *Поглед врьх произхождението на блъгарский народ и началото на блъгарската история*, (Пловдив: Хр. Г. Данов, 1869), 82; према Румен Даскалов, *Големите раскази*, 92.

[928] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 142–143.

[929] Мутафчиеви, *История*, 68.

[930] Петър Мутафчиев, *Книга за българите* (s.l.: Болкан Пъблишинг Къмпани ООД, 1999?), 62–63.

[931] Исто, 63.

Истовремено, међу југословенским медиевистима готово да је постојао консензус у вези са кнезом Људевитом као оснивачем прве југословенске државе, која је и претеча и предиктор модерне Југославије. У кнезу Људевиту виђен је побуњеник против стране власти, који је предводио етнички неиздиференцирано подручје „од Триглава до Тимока“. [932] За Станоја Станојевића је кнез Људевит оснивач прве државе на словенском Југу, чиме свесно пренебрегава Аспарухову Бугарску. Колико је Станојевић дискурс сопственог времена учитавао у средњи век сведочи још један цитат: „Стога Људевитова држава, по својој етничкој садржини, није била ни српска ни хрватска ни словеначка, или управо боље: она је била и српска и хрватска и словеначка.“ [933] Историчар је идеју о троплеменом народу преместио у средњи век, легитимизујући поредак државе у којој је стварао.

И други југословенски историчари су, мање или више умерено, третирали државу кнеза Људевита као претечу двадесетовековне југословенске државе. Да би њихов ефекат био потпун, било је потребно учинити неколико потеза. Најпре, Људевитову Посавску кнежевину требало је посматрати као „Посавску Хрватску“, за шта нема доказа у изворима из Људевитовог времена. Ипак, „Посавска Хрватска“ је као појам фигурирала и у предратној историографији. Потом је требало подунавске Словене и Тимочане подразумевати као Србе, и на крају за Словене Штајерске и Крањске подразумевати да су Словенци. На тај начин, сва *три племена* би се нашла у Људевитовој држави – иако извори, на местима на којима их међуратни историчари наводе, не помињу ни Србе, ни Хрвате, ни Словенце.[934]

Станојевићевом тумачењу, да је кнез Људевит створио српско-хрватско-словеначку државу, придружило се у време државног промовисања интегралног југословенства Ћоровићево гледиште, да је Људевитова побуна „покушај стварања прве југословенске државе“.[935] Милко Кос, који је објавио *Историју Словенаца* исте године кад је одштампана Ћоровићева *Историја Југославије*, пише како је Људевит створио „први заметак заједничке државе Јужних Словена“.[936] У оцени Људевитовог значаја нешто умеренији је остао Фердо Шишић, у реиздању своје *Хрватске повијести*, написавши да је кнез Људевит „био једини хрватски владар, који је око себе окупио поред панонских Хрвата још и велик дио Словенаца и подунавских Словена, ваљда Срба, равнајући бар кроз једно вријеме судбином читаве земље од извора Саве до ушћа Тимока у Дунав.“[937] У *Повијести Хрвата*, ипак, Шишић пише за нијансу другачије. Кнез Људевит се, осокољен првим победама против Франака, по Шишићу, одлучио за борбу за ослобођење, „можда са тежњом, да мјесто пропале аварске државе подигне у средњем Подунављу нову словенску“.[938] Дакле хрватско-панонском кнезу Људевиту учитавала се шира, словенска концепција. Не би ли остварио свој циљ, кнез Људевит је, према Шишићу, позвао у помоћ Словенце, далматинске Хрвате и Тимочане.[939] Приметно је да је у Шишићевом погледу на природу Људевитове државе

---

[932] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 22.

[933] Исто.

[934] Експлицитан пример овог поступка је параграф Милана Прелога који описује опсег Људевитовог деловања: „Људевит, ма да није успио, ипак припада најснажнијим и најодличнијим личностима старе хрватске повијести. Био је једини хрватски владалац, који је осим панонских Хрвата још и велики дио Словенаца, те Тимочане – Србе ујединио и равнао тако судбином Јужних Славена од извора Саве до ушћа Тимока у Дунав. Својим је иступом задао тешку рану моћној Франачкој држави, а од своје домовине одвратио судбину, која је стигла сусједне Словенце.“ (M. Prelog, *Pregled povijestu Južnih Slavena*, 23)

[935] Наслов IV поглавља Ћоровићеве *Историје Југославије*.

[936] „prvi zametek skupne države Južnih Slovanov.“ M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 69.

[937] F. Šišić, *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I.*, 36.

[938] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 311.

[939] Исто, 311–312.

дошло до еволуције, јер у делу из 1925. године он не понавља своје „уско“, предратно тумачење Људевитове државне концепције.

Дакле, сви југословенски историчари су слободно поистовећивали средњовековне Словене са модерним југословенским *племенима*, већ у време побуне Људевита Посавског. Београдски професори представљали су Људевитову побуну као покушај стварања прве заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца (Станојевић)[940] и као „свесну етничку заједницу“[941] *три племена* (Ћоровић). Кос допушта да је Људевитов подухват претеча југословенске државе, док се Шишић определио за нешто шири приступ, наглашавајући словенски карактер Људевитовог устанка. Опрезнији од других, Шишић није стигао до квалификације да је Људевит имао српско-хрватско-словеначку или југословенску концепцију. Његова теза, да је Људевит планирао словенску државу, не удаљава се много од става немачког историчара Ернста Димлера (Dümmler), кога и цитира, да се код Људевита радило „можда о утемељењу једне велике словенске државе на Дунаву“ („die Stiftung eines grossen Windenreiches an der Donau“).[942] Може се закључити да су нововековне националне интеграције Срба у Подунављу и око Тимока, Хрвата у Посавини и Словенаца у Крањској и Штајерској детерминисале ретроактивна тумачења међуратних југословенских историчара о етничкој припадности што кнеза Људевита, што његових савезника.

Исти мотив може се пронаћи и у бугарској историографији. Као што је у међуратним југословенским представама о кнезу Људевиту тражен зачетак југословенске државе, тако је бугарска међуратна представа о кану Аспаруху на истоветан начин, полазећи од перспективе модерних балканских нација и држава, учитавала изразито далекосежне државотворне мотиве и прорачуне оснивачкој фигури. Приметно је да на међуратне југословенске интерпретације није утицала чињеница да је Људевитова држава била кратковечна, и што због тога може да делује минорно спрам Аспарухове дуге владавине и вишевековног трајања државе коју је утемељио. Може се закључити да је *оснивачка намера* била довољна квалификација за представу историјске личности као оснивача, јер резултат његовог дела није ограничен на време у коме је живео, него се перципира као трајна чињеница која оправдава модерну националну државу.

3.1.1.2. Самоодбрана

Аспарухов долазак на Балкан у међуратној бугарској историографији представљен је као самоодбрамбени чин, због претње која је долазила од стране бугарских суседа у степама на северној обали Црног мора. Наиме, и Златарски и Мутафчијев пишу како су Аспарухови Прабугари били су притиснути са истока од стране Хазара, тако да су, након што су се населили у Буџак, северно од делте Дунава, морали да се крећу даље или на запад или на југ. Како су на западу могли да очекују аварску превласт, Аспаруху је преостао „само један пут – онај преко Дунава у ромејске земље“.[943] Златарски подвлачи да Аспарух није имао непријатељски однос према Византији, чије ће подунавске крајеве запосести.[944] Византија, у том тренутку оптерећена како унутрашњим проблемима, тако и арабљанским притиском, представљала је погодније тло за сеобу од Панонске низије, у којој су доминирали Авари. Аспарухова држава је најпре из самоодбрамбених разлога прешла на Балкан, а онда је преусмерила пажњу на утврђивање сопствене позиције у односу на Византију, а у савезу са затеченим балканским Словенима.

[940] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 21.

[941] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 38.

[942] Превод је Шишићев, из *Povijest Hrvata*, 316. Димлеров оригинал види у: Ernst Dümmler, *Über die älteste Geschichte des Slawen in Dalmatien (549–928)* (Wien: W. Braumüller, 1856), [390].

[943] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 121–126; П. Мутафчиев, *Книга за българите*, 57.

[944] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 135.

Такво кретање ране бугарске државе омогућило је да се њена историја представи као самоодбрана – чак и против државе чију су територију Аспарухови Бугари запосели. Историчари су, стога, инсистирали да је трајни циљ Византије било уништење Бугарске. Мутафчијев, репродукујући дискурс о Византији као вечном непријатељу и „злом демијургу", пише да се освајање Бугарске „претворило у завет византијске државне политике, који су следили сви њени представници".[945] Златарски, окренут опису Аспаруховог односа са Словенима, пише како су Прабугари и Словени закључили „одбрамбени савез" (отбранителния съюзъ). И старији и млађи историчар сложни су у оцени да је Аспарух ради прабугарског опстанка био најпре принуђен да пређе на десну страну Дунава, а да је тај опстанак обезбедио и трајним одбрамбеним антивизантијским савезом са мезијским Словенима. Средњовековна бугарска држава настала је, по бугарским историчарима, из борбе за опстанак како Прабугара, тако и Словена против Византије. Симбиоза Прабугара и Словена је била оправдана баш зато што је допуштала и једнима и другима да се одбране од спољних претњи.

За разлику од Аспаруха, који је учествовао у сеоби, кнез Људевит је представљан као бранилац угрожених права у сопственој земљи. Такво тумачење није одувек било доминантно. У преломној синтези о јужнословенском средњовековљу, која је обликовала перцепцију историје током прве половине 19. века, *Историји словенских народа* Јована Рајића (1795), наводи се да је кнез Људевит Бугарин који је ратовао праотив хрватског владара, Борне.[946] У Рајићево време није било замисливо да се кнезу Људевиту учита југословенски карактер. Тек са снажењем југословенске идеје након револуција 1848/9. године, кнез Људевит је постао употребљив историјски актер. Недуго након неуспеха националних програма Револуције у Аустрији, кнез Људевит је почео да фигурира као југословенски владар, и то најпре у словеначкој историографији. Још је аутор прве синтезе о Словенији (која тад формално-правно није била обједињена територија) на словеначком језику, Јанез Трдина (1830–1905), романтично приповедао о сличностима јужнословенских племена словенског народа, а на чијем се челу нашао кнез Људевит.[947] Дакле, кнез Људевит постаје употребљив лик у тренутку када се Јужни Словени мобилишу у *одбрану* од германске надмоћи. Тумачење по коме је Људевитова побуна имала одбрамбени карактер опстало је и у значајном делу југословенске историографије.

Људевитов покрет је у југословенској историографији оцењиван као револуција против Франачке државе, која је желела да захвати све српске, хрватске и словеначке крајеве, „где је за њу била повољна и географска и етничка ситуација".[948] Ћоровић је Људевита и његове савезнике у борби против Франака називао „отпорним покретом"[949] и није оставио сумњу о свом суду о природи Људевитовог устанка: „У нашој историји ово је први покушај свесне шире сарадње наших племена на далеком подручју, али и овог пута, као раније у борбама против Обара, чисто одбранбене (sic)." [950] Хрвати, Словенци и Срби, под Људевитовим вођством, заједнички су бранили самосталност против снажнијег противника, закључује се на основу дела свих југословенских историчара. Као и у бугарској перцепцији Аспаруха, основ за приближавање и интеграцију народа је заједнички самоодбрамбени рефлекс. Људевит се дигао „с народом својим

[945] П. Мутафчиев, *Книга за българите*, 63.

[946] Іоанн Раич, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ. Часть 2* (Віенна: Стефан Новакович, 1794), 47.

[947] Janez Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda* (Ljubljana: Matica slovenska, 1866).

[948] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 22.

[949] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 38.

[950] Исто.

на оружје.“[951] Док се борио, имао је успеха, који су му дозволили да амбициозно пројектује своју државу. Он је, речима Милка Коса „почео да сања много веће ствари“.[952] На терену, Људевит је остварио широки противфраначки савез који је требало да буде темељ државотворности Јужних Словена. Косов Људевит, као и Шишићев, је вешт стратег, који је упркос моћном непријатељу испратио из своје државе једну за другом неуспешну франачку армију. Ипак, одсудне 822. године, Франци освајају Људевитову земљу, из које је овај претходно пребегао Србима, не победивши панонског кнеза у чеоном сукобу. „Франачка државна сила је била победоносна над недовољном организационом способношћу Јужних Словена“, пише Кос.[953] Сам Људевит убијен је на превару, заслугом странаца – „вјеројатно на захтјев франачки“.[954] Његова неуспешна одбрана сопствених права имала је далекосежну последицу, у томе што унутрашња самоуправа Словенаца под Францима бива укинута, и елита од тада па надаље постаје германска.[955]

Дакле, и у бугарској и у југословенској историографији оснивачке фигуре нису биле агресивни освајачи, него владари који из нужде чине неопходне радње не би ли заштитили свој народ. Противници су очекивани, због тога што се Људевитова одбрана од Франака и Аспарухова од Византије уклапала у модерне наративе о југословенској угрожености од Немаца и о бугарској угрожености од Грка.

Приметно је да су две врло различите историјске личности, из различитог времена и контекста, описани у изворима различите провенијенције, одиграли сличне функције у два „суседна“ историографска наратива. Оснивачка фигура и у бугарском и у југословенском случају, без обзира на историјске околности, извршила је кључни чин антиципације будуће националне државе, и то пуком борбом за опстанак. Иако ни Аспарух ни Људевит нису заузимали централну позицију у историографским наративима у Бугарској и Југославији, њиховим представама историчари су указивали на древно порекло модерних националних држава, и ударали наративне темеље за представе познијих владара који је требало да наставе оно што су оснивачи оставили у аманет.

3.1.2. Утемељитељи вере

Током деветнаестог века, национални покрети преобликовали су своје замишљене заједнице у готово свете ентитете. Интелектуалци и политичари су освештавали нацију користећи литургијски језик, призивајући божанску наклоност и представљајући националну судбину као квази-религијску мисију. Ова духовна димензија политике давала је национализму као идеологији капацитет за широку мобилизацију. У Француској, већ је Уставотворна скупштина 1791. године пренаменила новосаграђену Цркву свете Геновеве у маузолеј за заслужне Француске грађане, по узору на римски Пантеон.[956] Наполеон Бонапарта спајао је револуционарни са религијским церемонијалом, што је посебно наглашено током његовог царског крунисања 1804. године. У Баварској, бисте световних великана немачког говорног подручја смештене су у Валхалу (1842), названу по митском пребивалишту нордијских ратника. Био је то Пантеон нације која још увек није уједињена.

[951] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 311.

[952] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 69. Превод В.З.

[953] Исто, 70.

[954] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 315–316.

[955] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 72.

[956] Mona Ozouf, “The Panthéon”, *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Volume III: Symbols*, ed. Pierre Nora (New York: Columbia University Press, 1998), 334.

Но, паралелно са сакрализацијом нације, текла је и национализација сакралног. Није било довољно у национални наратив уврстити фигуре утемељитеља државе, неопходно је било нагласити и улогу утемељитеља и кључних исповедача доминантне вере. Религијске фигуре почеле су да буду посматране као национални светитељи, заштитници и покровитељи нације. На пример, највећи француски деветнаестовековни историчар, Жил Мишле, писао је како је у реду заплакати за Јованком Орлеанком.[957] Захваљујући жртви ове девојке из петнаестог века, пише Мишле (1841), Француска је од хаотичног збира феудалних поседа постала једна нација.[958] Уз Јованку су се ређали епитети који су истицали њену месијанску улогу у очувању француске нације, а занимљиво је приметити да је она постала неизоставни део историјског наратива и француских католика, конзервативаца и монархиста с једне, и републиканаца са друге стране.[959] У међуратном периоду, Дан Јованке Орлеанке, 24. јун, постао је национални празник Републике, а на петстогодишњицу њене смрти, 1931. године, бивши француски председник Рејмон Поенкаре (Raymond Poincaré) рекао је да је Јованка Орлеанка „жива слика отаџбине.“[960]

Француски пример указује како на сам феномен национализације сакралне личности, тако и на улогу историчара у уоквиравању сакралних личности у национални историјски наратив. Тешко је потценити утицај Мишлеа на потоњу имагинацију о Јованки Орлеанки. Историчар се надовезао на постојећу традицију о одређеној личности, давши јој нову улогу у националној историји, али се уједно, портретишући дату личност, одредио према томе које вредности нација треба да баштини. У случају Мишлеове Јованке, вредности су биле: љубав за отаџбину, пожртвованост, борба против страног завојевача.[961] Иако Мишле не релативизује хришћанско надахнуће Јованке Орлеанке, у фокус историчара постављена је „Отаџбина“.

Није неопходно задржати се само на француском случају. Слични обрасци примећени су у руском наративу о Александру Невском. Он је током 19. века од стране историчара конструисан као истовремено светац, кнез и руски војник, аналогно са владајућом идеолошком тријадом „православље – самодржавље – народност“.[962] И Невски, као и Јованка Орлеанка, противници су страних освајача.[963] Обоје имају особине које их чине персонификацијама модерних нација, у чијој пројекцији учествују историчари. Њихова веза са божанским инструментализована је за апотеозу нације, као новог и недодирљивог, светог, оквира за политичко организовање. Поред наведених примера, савремена историографија приметила је национализацију светаца и у пољском, чешком, словачком, те румунском наративу, између осталих.[964]

Врати ли се пажња на балкански контекст, биће уочљиво да су хришћанске фигуре сећања имале додатну тежину, због тога што су оне могле да послуже као испомоћ у превазилажењу османског наслеђа[965] и потврђивању модерних националних држава као наставака насилно прекинуте средњовековне државности, а оба ова феномена одсутна су у француском и руском

[957] Žil Mišle, *Jovanka Orleanka* (Čačak: Gradac, 2009), 7.

[958] Исто, 10.

[959] Michel Winock, “Joan of Arc”, in: *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Volume III: Symbols*, 449–467.

[960] Исто, 468.

[961] Исто, 456.

[962] Фритьоф Беньямин Шенк, *Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, правитель, национальный герой (1263-2000)* (Москва: Новое литературное обозрение, 2007), 196–197.

[963] Исто, 206–209.

[964] Види: Stefan Samerski (Hrsg.), *Die Renaissance der Nationalpatrone. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*. (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2007).

[965] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 2–3.

случају. Светитељи и други црквени актери са собом у национални наратив уносе свој „сакрални капитал“[966], и то не искључиво као чудотворци или мученици за веру, него као личности које су, у случају Јужних Словена, поред хришћанства ударили темеље националним културама. У овом потпоглављу испитаће се које црквене личности су, и због чега, заузеле значајна места у бугарским и југословенским историографским наративима. Нарочита ће пажња бити посвећена југословенским решењима, због тога што је наратив о хришћанству у Југославији са посебним обзиром требало да приступи овом питању због подвојености православних и католика, која је постојала од средњег века.

3.1.2.1. Ћирило и Методије

Приповест о хришћанству у Словена тешко је почети без приче о христијанизацији Словена. Као одлучујући тренутак у том процесу посматрана је мисија Константина (Ћирила) и Методија, браће родом из византијског Солуна, која се десила у другој половини 9. века. Да би се разумели интерпретативни наноси у међуратној историографији, неопходно је поћи од утврђених чињеница о животу двојице браће које су релевантне за анализу.

Ћирило и Методије најпознатији су због своје великоморавске мисије. Наиме, кнез Растислав, владар Велике Моравске, средњоевропске словенске државе, окренуо се Византији тражећи помоћ за оснивање црквене организације унутар своје државе. Таква црквена организација не би зависила од франачких бискупа који су седели у суседном баварском граду Пасауу.[967] Како би помогао Растислављевим настојањима, Константин је креирао глагољицу, посебно писмо прилагођено језику Словена, и почео да преводи литургијске књиге на језик Словена, какав се говорио у солунском залеђу – у Македонији.[968] Употреба словенског језика у богослужењу заменила би латински, језик којим су се у цркви служили Франци. Зближавање Велике Моравске и Византије алармирало је источнофраначког владара Лудвига Немачког, али и бугарског кана Бориса, који су покушали заједнички да му се супротставе. Иако извори нису нарочито речити о свему што се збило у потоњем бугарско-византијском ратном сукобу 864. године, његов резултат је познат – Борисова капитулација и прихватање хришћанства, на цариградски начин.[969] Бугарски кан понео је хришћанско име Михаило, по свом куму, источноримском цару Михаилу III.

Након што су провели око три године у Великој Моравској, браћа су се упутила ка Венецији. За словеначки наратив о браћи важно је што су се успут зауставили на територији панонског кнеза Коцеља, на Блатном језеру, јер је он био заинтересован за њихово дело.[970] На папин позив, браћа су наставила пут ка Риму, где се Константин разболео и, узевши монашко име Ћирило, умро 869. године. Методије је, с друге стране, у сагласју са папом Хадријаном III проглашен за архиепископа Сирмијума, чиме је добио јурисдикцију над Словенима Панонија и Моравске.[971] Уместо консолидације словенске црквене организације, уследила је драма. Франачки епископи нису прихватили Методијево постављење, па су га заточили у једном швапском манастиру. На папску интервенцију Методије је ослобођен, али је његово деловање сведено на територију Моравске. Умро је 885. године. Франачки клир успео је убрзо по Методијевој смрти да протера из Моравске

[966] Исто, 3.

[967] Francis Dvornik, „The Significance of the Missions of Cyril and Methodius“, *Slavic Review*, Vol. 23, No. 2 (1964), 197. (195–211)

[968] Исто.

[969] Исто, 198.

[970] Исто, 203. Коцељ се у словеначкој историографији посматрао као словеначки владар.

[971] Исто, 206–207.

ученике солунске браће.[972] Бугарски кан Борис-Михаило, испрва противник моравске мисије, неочекивано је постао спаситељ њене заоставштине прихвативши бегунце од франачког прогона. Уследио је „златни век“ словенске писмености у Бугарској, чији утицај је допро и до средњовековних српских земаља.[973] Поред тога, у Далмацији се дуго задржала традиција писања глагољицом. Но, овај преглед, заснован на тумачењу истакнутог чешког историчара Франтишека Дворника, држао се установљених чињеница тек да би био основа за разумевање интерпретације међуратних историчара, чија су дела предмет овог истраживања.

Као и у случају световних личности, међуратне представе о солунској браћи и у бугарској и у југословенској историографији имају богату предисторију, коју је темељно представио Штефан Родевалд у књизи о сакрализацији нације помоћу средњовековних религијских фигура у Србији, Бугарској и Македонији.[974] Родевалд је приметио да пре друге половине 18. века није приметно национално присвајање наслеђа Ћирила и Методија. Партикуларну националну припадност браћи нису приписивали ни Пајсије Хиландарац (1762) нити монах Спиридон (1792) са бугарске стране, као ни Павле Јулинац (1765) ни Јован Рајић (1794) са српске. Рајић је чак прихватао тумачење да су Ћирило и Методије били Грци.[975]

Импулс за популаризацију националних култова Ћирила и Методија дошао је у контексту панславенског покрета и романтизма, уз подстицај чешких, руских, па чак и немачких интелектуалаца. Ипак, уместо да буду интегративни фактор између српских и бугарских интелектуалаца, браћа су убрзо постала камен спотицања. Почетком 1840-их, у бугарским интелектуалним и грађанским круговима почело је да се говори о браћи као Бугарима, који су били супротстављени грчкој доминацији. По Ћирилу и Методију именоване су бугарске школе у Скопљу, Прилепу и Пловдиву.[976] До краја 19. века Дан св. Ћирила и Методија установљен је и проширен као бугарски школски и „свенародни“ (всенароден) празник.[977] Историографија о средњовековној бугарској историји придавала је значај пореклу двојице Солуњана. Тако, Марин Дринов (1869) пише како су Ћирило и Методије били пореклом македонски, тј. бугарски Словени.[978] У својој *Историји Бугара* (1876) двадесетдвогодишњи Константин Јиречек назвао је Ћирила и Методија „апостолима Словена“, задржавши шири словенски поглед упркос томе што је посветио део књиге улози браће у христијанизацији Бугара.[979]

Важне тренутке култ солунске браће доживео је 1885. године, када је поводом хиљадугодишњице Методијеве смрти у Софији организована велика свечаност. Пригодни говори софијског митрополита, бугарског кнеза и разних интелектуалаца делом су промовисали ужи, бугарски национални пројекат, а делом су били панславенски оријентисани.[980] Након 1885. године

[972] Исто, 208.

[973] Исто, 210.

[974] Stefan Rohdewald, *Götter der Nationen. Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944* (Köln: Böhlau Verlag, 2014); енглески превод: *Sacralizing the Nation*.

[975] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, Vol. 1, 247–248.

[976] Исто, 252–253. Ћирило и Методије су брзо прешли пут од грчких мисионара међу Словенима, до бугарских „просветитеља“. Апропријацијом солунске браће у исто време се истицало бугарско првенство међу јужним Словенима, и бугарска посебност у односу на Грке, са којима се током 19. века водила расправа око црквеног првенства унутар Османског царства.

[977] Исто, 259.

[978] Марин Дринов, „Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес“, у: Марин Дринов, Избрани съчинения, т. 2, 11 – 165 (първо издание: Виена,1869), према: Р. Даскалов, *Големите раскази*, 98.

[979] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 275.

[980] Исто, 278–291.

Ћирило и Методије наставили су да буду профилисани као бугарски национални хероји, што је крунисано 1891. оснивањем Друштва св. Ћирила и Методија (Дружество „Св. св. Кирил и Методий“), националистичке организације, са седиштем у Софији, која је требало да буде одговор на српско Друштво Свети Сава (основано 1886, опет као одговор на деловање Бугарске егзархије).[981] Циљ друштва, аналогно српском пандану, била је промоција бугарске националне свести ван граница Кнежевине Бугарске. Почетком двадесетог века, бугарски дискурс о Ћирилу и Методију све се више милитаризовао, фокусирајући се на „борбу“ против „непријатеља“. Коначни чин присвајања браће, које је до тада било спорадично, десио се унутар академске сфере. Током Првог светског рата, филолог и декан софијског Историјског и филолошког факултета Бењо Цонев (Беньо), у свом памфлету „Слава Ћирилу и Методију!“ („Слава Кирилу и Методию!“), одвојио је браћу од свесловенског наратива и учитао им значај искључиво за бугарски језик и културу. По њему, Ћирило и Методије припадали су само бугарском наслеђу.[982]

Међуратни период из више је разлога време новости у интерпретацији Ћирила и Методија. Наиме, Балкански ратови и Први светски рат довели су у чеони сукоб српску и бугарску националну идеју и резултирали су поразом бугарске великодржавне идеје, која је неизоставно замишљала Македонију у саставу Бугарске. То је, уједно, значило да жариште деловања ученика солунске браће остаје ван савремене бугарске државе. Поред тога, идеју о (јужно)словенском јединству трајно је разорила српско-бугарска конфронтација у Другом балканском и Првом светском рату.

То је значило да је у бугарској настављена употреба култа Ћирила и Методија у служби снажења бугарског националног осећања, са додатом нотом трагичног губитка Македоније. Министар просвете испред Бугарског земљорадничког савеза, Стојан Омарчевски (Стоян) писао је како је неопходно да „звезда водиља“ Бугарима, у време великог пораза националне ствари у Другом балканском и Првом светском рату, буде дело солунске браће.[983] Почетком 1920-их година прослава Дана св. Ћирила и Методија претварала се у колективно видање ратних траума, толико набијеним националистичким дискурсом да су их комунисти бојкотовали. [984] Посебно је занимљива група македонских емиграната у Софији, који су после ратова наставили да промовишу идеју о бугарском „ослобођењу“ Македоније. Они су култ Ћирила и Методија употребљавали као полазиште за правдање бугарског права на ову територију, која је након ратова припала Србији, па Краљевини СХС/Југославији, и Грчкој. Српска власт представљана је као ново ропство, налик оном под Грцима или Турцима.[985]

Доминантни, самосажаљевајући наративи развијани током међуратног периода прекинути су почетком Другог светског рата на Балкану. Дан Ћирила и Методија, 23. мај 1941. године, могао је да буде прослављен тријумфално – Македонија је након слома Југославије припала Бугарској.[986]

Међу народима који ће чинити Југославију, формирање култа текло је различитим темпом. У Србији, култ Ћирила и Методија се развијао током 19. века, али мање систематично него међу Бугарима. Ипак, поводом хиљадугодишњице почетка мисије Ћирила и Методија међу великоморавским Словенима, 1863. године, у Београду је Друштво српске словесности организовало прославу. На челу Друштва тада је био Димитрије Матић, чији је пригодни говор на

[981] Исто, 328.
[982] Исто, 352.
[983] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 660–662.
[984] Исто, 667.
[985] Исто, 669–670.
[986] Исто, 721–724.

свечаности имао изразито пансловенски карактер.[987] Култ Ћирила и Методија био је значајан и у Љубљани, где је 1851. основано друштво које је понело њихово име, а које је имало за циљ приближавање католичких Словена са православнима. Име друштва недвосмислено је уперено против прогерманских кругова у Љубљани и германизације Словенаца. Оснивач друштва био је љубљански бискуп Антон Сломшек.

У Хрватској, главни промотери култа солунске браће били су Фрањо Рачки и J. J. Штросмајер, са циљем да Ћирило и Методије буду посматрани као заједничка јужнословенска баштина Словенаца, Хрвата, Срба.[988] Ипак, Штросмајерова иницијатива (1881) да центар прослављања Ћирила и Методија пребаци у Рим,[989] у којем би учествовали сви Словени под ауспицијама римокатоличке Цркве, довела је до реакције, понајвише међу далматинским српским клиром, и до противљења католичком присвајању солунске браће.[990] Обележавање хиљадугодишњице Методијеве смрти у Београду није, због ове католичке иницијативе, било у значајној мери повезано са софијским, него је служило да се промовише православно супротстављање католичкој „туђинштини“, када се говори о мисији Ћирила и Методија.[991] Колико је питање баштине Ћирила и Методија било актуелно у то време, сведочи и енциклика папе Лава XIII *Grande munus* (1880) која је установила општекатолички празник Ћирила и Методија (5. јул), али и посебан наратив о солунској браћи која их је више везивао за Рим.[992] Енциклика је била део папских уступака Јужним Словенима, међу које треба убројати и делимичну дозволу богослужења на локалним језицима.[993]

У следећој деценији, првак тадашње српске историографије, Стојан Новаковић, је пишући о браћи (1893) устао и против бугарског и против српског присвајања Ћирила и Методија, нагласивши како је Методије био Грк, који је знао језик македонских Словена.[994] Годину дана касније, у средњошколском уџбенику за историју српског народа, Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић поновили су Новаковићев став.[995] Српско присвајање Ћирила и Методија уследила је тек у току Другог балканског и Првог светског рата, чиме се на плану културе сећања супротстављало бугарском заузимању Македоније. На пример, у популарно писаном календару *Васкрсење* за 1914. годину, београдски публициста и просветни радник Миливоје Башић писао је да су Ћирило и Методије најпре српски, па тек онда словенски апостоли.[996] Ипак, узевши све у обзир, култ Ћирила и Методија није у српском контексту доживео важност и раширеност каква је постојала у бугарском.[997] Томе је, вероватно, допринела закржљалост култа солунске браће у претходној српској традицији, и конкуренција са снажним култовима националних светаца, попут архиепископа Саве или кнеза Лазара.

Након југословенског уједињења, уочљиво је да је употреба Ћирила и Методија као фигура памћења била разноврсна: било је покушаја интелектуалаца да се они присвоје као становници

[987] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 293.

[988] Исто, 292.

[989] Florin Curta, *Medieval Europe From Another Angle*, Vol. I: *The People* (London and New York: Routledge, 2025), 7.

[990] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 299–301.

[991] Исто, 303.

[992] *Grande munus*, https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html (Приступљено 14. јула 2025. године)

[993] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 399–400.

[994] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 359–360.

[995] Исто, 360.

[996] Исто, 363–365.

[997] Исто, 367.

„Старе Србије“, да се представе као значајни за читаво Словенство, па чак и да се уобличе као претеча југословенског јединства, на основу расног или наднационалног јединства.[998] Празник св. Ћирила и Методија био је прослављан као државни, а уз подршку цркве. Ипак, друштво је много мање мобилисано за овај празник, у односу на Савиндан.[999] За разлику од бугарског случаја, у Краљевини СХС/Југославији Ћирило и Методије нису били „претече“ од прворазредног значаја, макар из перспективе државе.[1000] Но, простор за интерпретацију браће као заједничких, и католичких и православних, утемељивача писмености у Словена, био је отворен историчарима у Београду, Загребу и Љубљани.

***

Анализа и поређење историографског уоквиравања Ћирила и Методија унутар националних историјских наратива биће извршена у две етапе: најпре ће бити направљен осврт на представе о пореклу солунске браће и језика на који су превели свете књиге, а потом ће у фокусу бити стратегије укључивања Ћирила и Методија у историографске наративе. Поред професора историје који су до сад били понајвише анализирани, у анализу ће се укључити и радови Франца Гривца, професора теологије на љубљанској Богословској академији, због тога што је он у међуратној Југославији био препознат као истакнути изучавалац живота и дела Ћирила и Методија.[1001] Због већег значаја празника Ћирила и Методија у националном календару, очекивано је да у бугарском случају представе Ћирила и Методија имају већу улогу него у југословенском.

У бугарској историографији улога солунске браће у покрштавању Бугара није у првом плану. Средњовековни херој којем историографија приписује одлучујућу улогу у христијанизацији је кан Борис.[1002] Иако нису хероизовани као кључни доносиоци хришћанства међу Бугаре, у случају Ћирила и Методија наглашава се њихова важност за развој бугарског језика. Словенски језик на који су преведене свете књиге, бугарска историографија посматра као бугарски. За Златарског, то је језик „македонских, тј. бугарских Словена“ (езикътъ на македонскитѣ, т. е. на българскитѣ славѣни)[1003], а по Мутафчијеву су се браћа користила језиком „македонских Словена, т.ј. старобугарским“ ([езикът] на македонските славяни, т.е. старобългарският).[1004] Незанемарљива разлика између старијег и млађег историчара је у томе што је Мутафчијев извео закључак да су вероватно Ћирило и Методије били пореклом Словени, јер у супротном не би тако добро владали словенским језиком.[1005] Овај „корак даље“ у интерпретацији порекла солунске браће важан је јер указује на то да је у национални наратив лакше било уврстити хероје који су неспорног етничког порекла, и још је један пример у коме млађа генерација историчара више инсистира на етничкој димензији припадности као најважнијој. Да су Ћирило и Методије били небугарског порекла, Мутафчијев би био приморан да преиспита сопствени метанаратив о вечном сукобу исконске бугарске културе и штетног византијског утицаја. За бугарску историографију

[998] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 642–645.

[999] Исто, 657.

[1000] Исто.

[1001] „Grivec, Fran“. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Приступљено 1. јула 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/grivec-fran>.

[1002] В. Златарски, *История*, т1, ч2, 202–205.

[1003] Исто, 204. Приметио и Даскалов, *Големите раскази*, 120.

[1004] Мутафчиеви, *История*, 126.

[1005] Исто. Историчар генерације после Мутафчијевљеве, Иван Дујчев, такође је сматрао да су Ћирило и Методије били словенског, тј. бугарског порекла (И. Дуйчевъ, *Македония въ българската история*, 11–12.).

неспорна чињеница да је језик македонских Словена бугарски, с друге стране, доследно подржава наратив о континуитету бугарског идентитета међу македонским Словенима.

На југословенској страни одсуствују квалификације које би браћу сместиле међу Бугаре, и које би језик који су користили поистоветили са бугарским. Што се тиче језика, југословенски историчари без изузетка су називали језик на који су солунска браћа превели свете књиге „словенским". То чине и Станојевић,[1006] Шишић,[1007] Ћоровић,[1008], Кос,[1009] Гривец[1010] и Радонић.[1011] У југословенској историографији учињен је и напор да се докаже да тај словенски језик није бугарски. Инсистирало се на томе да је постојала јасна дистинкција између „словенског" и „бугарског" језика, те да је основа „словенског" за Ћирила и Методија било наречје крајева око Солуна и Костура, дакле ван државе Бугара, чија се елита још није ни била утопила у Словене.[1012] Најдаље је у својеврсној историографској борби за наслеђе солунске браће отишао Владимир Ћоровић, цитирајући Стјепана Куљбакина (Кульбакин, Степан Михайлович), филолога и руског емигранта у Југославији, како је „српско-хрватско-словеначка језична група у лексичкоме погледу најближа старословенском мађедонском дијалекту св. Ћирила и Методија".[1013] Тиме, Ћоровић једини од својих југословенских колега језик Ћирила и Методија доводи у ближу везу са „српско-хрватско-словеначким" него са бугарским.

Југословенски историчари осврнули су се и на питање порекла Ћирила и Методија, по коме такође нису били сагласни са бугарским колегама. У делима југословенских историчара може да се прочита да су Ћирило и Методије били синови „Грка по роду и крви"[1014], те како су „по народној и политичкој свести" браћа били „Грци, Византинци, велике византијске патриоте".[1015]

Што се тиче уоквиравања Ћирила и Методија у међуратне националне наративе, опет су упадљиве разлике између бугарског и југословенског случаја. У бугарској историографији, приметна је национализација деловања Ћирила и Методија и њихових наследница. Бугарски историчари писали су о томе како је заоставштина солунске браће спасена због тога што су њихови ученици пребегли из Велике Моравске бугарском кану Борису.[1016] Захваљујући словенској служби и аутономној црквеној организацији, према бугарским историчарима, у Борисовој Бугарској су се стекли услови за очување националне културе и језика, што није био случај у другим земљама које су биле под византијским утицајем. Мисија солунске браће претворила се у културну мисију бугарског народа да словенски језик стави у раван са грчким и латинским.[1017] Мутафчијевљев опис утицаја солунске браће прожет је изразима у првом лицу множине: „Но, пре

[1006] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 26.

[1007] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 368.

[1008] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 46.

[1009] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 78.

[1010] Franc Grivec, „Originalnost sv. Cirila in Metoda", *JIČ*, 1–2/1935. 54.

[1011] Јован Радонић, *Слике из историје и књижевности* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1938), 8.

[1012] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 368.

[1013] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 46.

[1014] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 366.

[1015] F. Grivec, „Originalnost sv. Cirila in Metoda", 54. Ипак, Гривец оставља простор да су родитељи „словенских апостола" били хеленизовани Словени.

[1016] В. Златарски, *История*, т1. ч2, 220–221.

Петър Мутафчиев, „Дѣлото на Кирила и Методия въ културната мисия на българския народъ", *Годишник на Софийския университет, Оф. дял, за 1940/1941* (1942), 232–233.

[1017] П. Мутафчиев, „Дѣлото на Кирила и Методия", 233.

него што нам (Бугарима, В.З.) је дозволило да иступимо као духовни вођи словенског света, дело Ћирила и Методија нам је дало могућност да се сами саздамо као једнородна народна целина.“[1018]

Дакле, мисија Ћирила и Методија имала је из перспективе бугарске историографије двојаку улогу. Она је изнутра допринела интеграцији прабугарског и словенског становништва, а ка споља допринела да Бугарска буде центар за дисеминацију словенске писмености. Првенствено су као хероји националне интеграције посматрани бугарски владари, Борис и његов наследник Симеон, али се наглашава и улога солунске браће и њихових ученика. Закључак о дугорочним последицама мисије солунске браће, у случају Мутафчијева, своди се на просто оцртавање максималних бугарских територијалних захтева, поткрепљен лингвистичким аргументима. Он набраја крајеве у којима се говорио језик који је добио свој писани облик заслугом Ћирила и Методија, којима је, узгред, заједничко то што нису били део међуратне бугарске: ушће Дунава, Пинд, егејско приморје, доње Поморавље, Повардарје и Охрид.[1019] За разлику од Златарског, Мутафчијев јасно инструментализује лик Ћирила и Методија како би аргументовао бугарску великодржавну идеју.

Ако је у бугарском случају прича о Ћирилу и Методију искоришћена да се нагласи бугарска посебност, у случају југословенске историографије учињена је обратна ствар – Ћирило и Методије конструисани су као интегративни хероји. Они су коришћени да се нагласи што сличност између православаца, што блискост између свих Словена, што улазак Словена, покрштавањем, међу европске народе. Уочљиво је, ипак, да је југословенским историчарима било важно и да одговоре на бугарске аргументе, којима се присвајало деловање ученика солунске браће.

Радонић и Ћоровић готово истом реченицом наглашавају разлику између „уже Бугарске“ и Македоније.

Ћоровић пише у *Историји Југославије*: „Упада у очи да Борис главне људе из ове групе добеглица не задржава у ужој Бугарској, него их махом упућује на југ и југозапад, међу мађедонске Словене.“[1020]

Пар месеци касније, Радонић пише: „Интересантно је да кнез Борис словенске ученике није задржао код себе у ужој Бугарској, где је бугарски етнички елемент тада још увек био моћан и снажан, него их је упутио међу мађедонске Словене.“[1021]

Оваквом формулацијом наново се наглашава различитост „македонских Словена“ и Бугара, о којој унутар бугарске историографије није било речи. За југословенске историчаре, свака диференцијација између Бугарске и Македоније била је добродошла. Чак и она поновљена готово од речи до речи.

Креиран је наратив по ком су солунска браћа баштина свих Словена, без обзира на припадност различитим хришћанским деноминацијама. Није била изостављана оцена о значају словенске службе за Словенце, Хрвате и Србе, чиме су сва „три племена“ укључена у наратив.[1022]

[1018] Исто.

[1019] Исто, 234.

[1020] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 48.

[1021] Ј. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 16. Радонић је текст припремио поводом прославе 1070. годишњице мисије солунске браће, 1933. године.

[1022] Ј. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 18; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 49; F. Grivec, „Originalnost sv. Cirila in Metoda“, 52. и 73.

Ћирило и Методије, из југословенске перспективе, пружили су свим Словенима, и католицима и православнима, отпорну снагу против асимилаторски настројених странаца – Немаца и Грка.[1023]

Словеначка историографија, када је писала о солунској браћи, била је додатно фокусирана на Методијево деловање у Панонији, у сарадњи са кнезом Коцељем. Прича о Методију део је ширег наратива о немачком навирању и претњи самосталности Словенаца. Резултати мисије солунске браће у Моравској, који су се осетили у Коцељевој држави, збрисани су након Коцељеве смрти, 874. године. Међу потенцијалне резултате рада Ћирила и Методија међу Словенцима, до којих није дошло због „политичких интрига и прилика“, Милко Кос убраја духовно и књижевно јединство Јужних Словена.[1024]

На основу приказаног може се извући неколико сумарних закључака. Најпре, може се закључити да су приступи приказивању Ћирила и Методија у Бугарској и Југославији били дијаметрално супротни, због тога што су бугарски историчари на различите начине покушали да национализују, тј. бугаризују ако не саму солунску браћу, а онда барем њихово наслеђе. Наратив који су они нудили у исто време је наглашавао првенство бугарске средњовековне државе у односу на остале Словене, подвлачио је успех „националне“ интеграције Словена и Прабугара и перпетуирао модерне бугарске претензије, првенствено на Македонију.

У Југославији је инклузивни приступ наративу о Ћирилу и Методију био добродошао због тога што је он, наглашавајући значај солунске браће за све Словене, аутоматски подразумевао значај солунске браће и за све Југословене, тј. Србе, Хрвате и Словенце. Удаљени крајеви Југославије, са различитим историјским развојем, попут Прекомурја и Македоније, добили су у Ћирилу и Методију заједничке хероје.

Сличност бугарског и југословенског наратива је у томе што су Ћирило и Методије, иронично, иако послати из Византије, постали део антивизантијског наратива. Захваљујући њима, сложни су историчари, створени су услови за развој самосталне словенске/бугарске књижевности и културе, што је отклонило опасност од асимилације, која је претила како са франачког запада, тако и са грчког говорног подручја на југу и југоистоку. Не чуди што је истраживање живота Ћирила и Методија било живо у Словенији, делу Југославије са искуством отпора германизацији током читавог средњовековног и модерног периода.

Може се рећи да полазна хипотеза да ће у бугарском наративу Ћирило и Методије заузимати значајније место него у југословенском није одржива. Заправо, показало се да је пансловенски култ Ћирила и Методија лако преиначен у југословенски, а историографија је представљала баштину солунске браће као баштину сва „три племена“. Доба Ћирила и Методија управо је оно доба „пре конфесионалних и етничких подела“, „преисторијско златно доба јединства“[1025], које су конструисали идеолози интегралног југословенства. Чини се да су Ћирило и Методије, као пансловенски свеци, били кориснији у деветнаестовековној Бугарској, у време еманципације од грчког црквено-школског утицаја. У међуратном периоду, када је главни спољнополитички противник из националистичке перспективе била друга словенска земља, Југославија, свесловенски светитељи нису били идеални хероји. Ипак, сличност југословенског и бугарског историографског наратива о солунској браћи је у томе што им се признају улоге утемељивача националне културе, одвојене од грчке и латинске традиције, и претеча клирика који ће се током средњег века остварити као национални хероји.

[1023] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 49.

[1024] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 80.

[1025] I. Čolović, *Smrt na Kosovu polju*, 271.

3.1.2.2. Од црквеног до народног

Шта чини националног, а црквеног, хероја?

На примеру Ћирила и Методија било је могуће анализирати бугарску и југословенску (и то српску, хрватску и словеначку) перспективу о личностима које су у историографији недвосмислено представљене као хероји и нације и цркве. Улога солунске браће била је неспорна, јер је тројака – они су били и утемељитељи хришћанства, и заступници употребе народног словенског језика, што је допринело еманципацији словенских држава од Македоније до Моравске. У овом одељку, пажња ће бити посвећена анализи историографских представа других црквених личности, како би се истражили обрасци по којима се црквена личност може трансформисати, у оквиру историографског текста, у националног хероја. Да би се образац уочио, треба одговорити на питања: Које вредности се приписују херојy који је уједно и црквени и народни? У којој су вези претходни црквени култ и историографски текст?

Одговори на ова питања биће потражени анализом историографских представа три човека уско везана за средњовековну цркву. У питању су нински епископ Гргур, монах Јован (буг. Иван) Рилски и српски архиепископ Сава (Свети Сава). Након што укратко буду представљени најважнији делови њихове биографије и главни токови развоја њиховог култа, што је неопходно за разумевање међуратних историографских представа, анализа ће да буде подељена на два дела. Прво, анализираће се оцена историчара о њиховим заслугама за хришћанство и хришћанску цркву. Затим, у фокусу ће бити историографска оцена њихове заслуге за средњовековну државу и за народ, два одвојена, а сродна појма, из перспективе тадашњих историчара. На овај начин, биће могуће рашчланити елементе наратива о тројици историјских личности, и одговорити на претходно постављена питања.

3.1.2.2.1. О животу и култу

Након постављања аналитичког оквира и питања која ће водити анализу, историјски преглед може се започети хронолошки. Најпре би пажња требало да буде посвећена Гргуру, епископу града Нина, који је самим тим, по свему судећи, био и једини епископ Томислављеве Хрватске. Тадашња Хрватска чинила је залеђе старим далматинским градовима, попут Задра и Сплита, који су чували локалну аутономију, безбедни захваљујући верности византијском цару. Као резултат тензије између приморских градова, у којима су епископи служили на латинском језику, и словенског залеђа, у трећој деценији 10. века настаје црквена криза која је морала да буде решена арбитражом папских посланика. На два црквена сабора у Сплиту, 925. и 928. године, папски изасланици су посредовали у расправи тројице епископа, задарског, нинског и сплитског, око првенства. Оба пута, закључак им је био исти: првенство припада Сплиту. Како нинска епископија није могла да се похвали нарочитом традицијом била је укинута од стране следећег папе, Лава VI, а Гргур је постао епископ у Скрадину. Данас је историографија сложна у закључку да је Гргурова борба за употребу глагољице и хрватског (народног) језика у црквеној служби, и за самосталност хрватске цркве, конструкција деветнаестовековне и ранодвадесетовековне историографије.[1026] Ипак, његово деловање против такмаца у Сплиту и Задру, где је у цркви недвосмислено служба вршена на латинском језику, била је још увек инспиративна међуратним југословенским политичарима и историчарима. Додатно, Гргур Нински се већ у предратном периоду призивао као „бранитељ глагољице“ и народног богослужења у далматинском приморју. У Сплиту се 1902. године расправљало да му се открије спомен-плоча.[1027]

[1026] „Grgur Ninski“, *Hrvatski biografski leksikon* (1983–2025), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. Приступљено 21. новембра 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/grgur-ninski>.

[1027] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 401.

Југословенска држава потрудила се око смештања Гргура Нинског у пантеон југословенских хероја. Прича о његовом неузмицању пред латинским свештенством уклапала се као епизода наратива о вишевековним југословенско-италијанским сукобима на Јадрану. Тако је на дан прославе Гргура Нинског, 29. септембра 1929. године, организована велика свечаност у Сплиту, поводом откривања споменика овом средњовековном епископу. Служена је понтификална миса у Столној цркви, којој су присуствовала три министра Владе и представник државе задужен да открије споменик – кнез Павле. Након мисе, градоначелник града Сплита, Иво Тартаља, поздравио је бројне окупљене на Перистилу[1028] и осврнуо се на значај нинског епископа:

„Значајна је ова слава, јер бискупа Гргура Нинског ни традиција, али ни народ не слави као изразиту историјску личност, већ као идејног и националног хероја, чији су духовни и културни подвизи остали симболом борбе и отпора, самопоуздањем и победом нашег народа на обали Јадранског мора.“[1029]

Из Тартаљине перспективе, Гргур Нински весник је победе Словенства на источном Јадрану, и у његов хероизам у борби за националну ствар нема сумње. Сплитски градоначелник је посматрао Гргура као настављача идеје Ћирила и Методија, без чијег рада не би било могуће замислити „нашу данашњу велику домовину.“[1030] У говору је додао да ће Гргуров споменик представљати „камен међаш наше територије, наше историје и наше нације.“[1031] Након што је споменик, дело Ивана Мештровића[1032], откривен, међу венцима који су положени под Гргурове ноге био је и венац Универзитета у Београду, који су принели ректор Чедомиљ Митровић и професор Виктор Новак. На траци тог венца писало је: „Народном светитељу и првом борцу народне мисли на Јадрану – Београдски универзитет.“ [10331034] Сама ова формулација је индикативна – светитељ је народни, чиме се постиже поменута национализација црквеног. Овде треба подвући да Гргур Нински није ни био канонизован за црквеног светитеља. Њега за свеца проглашавају радници Универзитета, и то спрам перципираних заслуга за народ. Због ове чињенице, још је важније да се анализира историографска слика Гргура, којој се посебно посветио Виктор Новак. За разлику од наратива о Јовану Рилском и архиепископу Сави, не ради се о

[1028] Перистил се налази у централном делу Диоклецијанове палате, у срцу Сплита.

[1029] „Њ. В. Кнез Павле открио је споменик Гргуру Нинском на Перистилу у Сплиту“, *Време*, 30. септембар 1929. 1.

[1030] Исто.

[1031] Исто.

[1032] Пажње је вредна чињеница да је првобитну верзију споменика Мештровић касније поклонио граду Вараждину уз коментар: „Нека Гргур Нински буде на Хрватском сјеверу као и онај на југу у Сплиту видљиви доказ на нашу успјешну борбу за црквенославенски језик и хрватску глагољицу.“ Споменик је октривен 1931. године. Више у: Vladimir Huzjan, „O jednom trgu i dva spomenika – Ratnom spomeniku i Grguru Ninskom“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 61 (2019), 443–446. (437–453) Присуство Нинског ван Далмације, и то на самом северу државе, сведочи о томе да је Гргур требало да се посматра макар као свехрватски, ако не и свејугословенски херој.

[1033] „Њ. В. Кнез Павле открио је споменик Гргуру Нинском на Перистилу у Сплиту“, *Време*, 30. септембар 1929. 1.

[1034] Споменик је, доцније, био жртва једног другачијег наратива о историји Далмације – оног италијанских фашиста. Уклоњен је већ децембра 1941. године, јер је тобоже кварио „хармонију класичног амбијента“. Више у: Jelena Markovina, „Grgur Ninski i ostali splitski spomenici u danima fašističkog terora“, *Kulturna baština*, 14 (1983), 28. (26–30) Иако је након италијанске капитулације Перистил од стране нових, усташких власти чак преименован у Трг Гргура Нинског, споменик је поново склопљен тек 1950-их година, на другој локацији, која је сигнализовала, по историчару Драгану Марковини, напуштање дотадашње антиталијанске матрице. Dragan Markovina, „Kultura sjećanja u Splitu: fenomen dvadesetog Stoljeća“, *Kulturna baština*, 38 (2012), 84. 65–88 У Марковинином чланку може се прочитати и више о расправи која је претходила иницијалном постављању споменика.

превредновању светитеља цркве, него о првој и јединој, лаичкој канонизацији и хероизацији Гргура Нинског.

У време црквених сабора у Далмацији, нешто источније живео је Јован Рилски. У питању је био пустињак, који је време проводио одвојено од света на планини Рила. Његова слава допрела је и до тадашњег бугарског цара Петра, који је запамћен као слаби наследник цара Симеона. Након Јованове смрти, због веровања у чудотворност његовог тела, опстао је култ овог свеца кроз векове. Након неколико померања, његово тело је похрањено у Рилском манастиру 1469. године, а на захтев удовице османског султана Мурата II, Маре Бранковић. За разлику од Гргура, који је запамћен у црквено-политичкој контроверзи, један од главних Јованових квалитета била је његова одвојеност од цивилизације. За време Османског царства, па и дубоко у 19. век, култ Јована Рилског био је трансетнички и зрачио је из Рилског манастира до Србије, Русије и разних грчких средина.[1035]

Почеци уоквиравања Јована Рилског као бугарског националног светитеља уочљиви су тек у време бугарског Препорода, и то најпре у делу игумана Рилског манастира, Неофита.[1036] Он је писао о своме манастиру као јединому центру бугарске духовности или бугарској светој гори, а као извориште светости посматрао је управо средњовековног пустињака Јована. [1037] До даље популаризације и секуларизације Јована Рилског као фигуре бугарског памћења долази добрим делом заслугом путописа *Велика рилска пустиња* (*Великата рилска пустиня*, 1892) књижевника Ивана Вазова. Он је, по бугарском историчару књижевности Цветану Раковском (Ракьовски) описујући Рилу изражавао и патриотска осећања.[1038] Ипак, Јован Рилски је до 1918. године још увек био посматран доминантно као црквена фигура – светитељ, а не национални јунак.

Култ Јована Рилског је у међуратном периоду доживео значајну трансформацију, померајући се из превасходно религијског контекста ка сакрализацији нације.[1039] Најзначајнија промена за развитак култа било је установљење једног новог државног празника, 1922. године. Тада је помињани министар просвете Омарчевски предложио успостављање празника којем би циљ било очување језика и обезбеђивање „културног васкрсења“.[1040] Тада је 1. новембар, дан када црква обележава Светог Јована Рилског, претворен у Дан бугарских просветитеља (Ден на народните будители)[1041], који је постао дан прославе, речима Омарчевског, „култа бугарског народног генија“.[1042]

Импулс из бугарске земљорадничке Владе дочекан је са добродошлицом у црквеним круговима. Клир се брзо адаптирао на дискурс о Јовану као националном хероју и „светом вођи народа“.[1043] Рилски манастир добио је статус „националног огњишта“ и „бугарског Јерусалима“, а његова обнова повезивана је са митом о фениксу – што је требало да буде аналогија са самим бугарским народом.[1044] Важно је да се помене да је Јованова фигура била коришћена и да се

[1035]S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, , 230.

[1036] У питању је Неофит Рилски, који је издао прву *Бугарску граматику*, у Крагујевцу, 1835. године. Књигу је штампала Књажевско-српска типографија.

[1037] S Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 232.

[1038]Цветан Ракьовски, „Пътеписите на Вазов“, *Български език и литература*, 65/1 (2023), 10–11. (9–26)

[1039] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 755.

[1040] Исто, 737–738.

[1041] Празник није прослављан од 1945. до 1992. године, да би био враћен у посткомунистичкој Бугарској.

[1042]Милена Тодоракова, „Денят на народните будители“, *Известия на Държавните архиви*, 79 (2000/2001), 92–102.

[1043] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 758.

[1044] Исто, 758–760.

нагласи бугарска природа Македоније, што због самог граничног положаја планине Риле[1045], што због Јовановог претпостављеног порекла из села Скрино, у Пиринској Македонији.[1046]

Током читавог међуратног и ратног периода, Дан бугарских просветитеља прослављан је као секуларни празник глорификације бугарске нације, када је Јован Рилски представљан као Месија бугарске ослободилачке борбе.[1047] Дан Санстефанског мира, 3. март, подсетник на неостварено бугарско уједињење, симболички је замењен 1. новембром, када се Јован Рилски прославља као први међу бугарским борцима за националну слободу. Баш због тога што је приметна разлика између Јовановог живота у аскези и његове улоге у међуратном националном наративу, важно је осврнути се на његову представу у бугарској историографији. На тај начин, биће могуће уочити улогу историчара у међуратном превредновању ове традиционалне религијске фигуре памћења.

Напослетку, треба се осврнути на српског архиепископа Саву. Речима руско-британског историчара Димитрија Оболенског, „историчар који покушава да напише биографију те главне личности српске средњовековне историје може се с правом уплашити при помисли на широки спектар Савиних делатности.“[1048] Није лако ни написати кратку белешку о историјском Сави, пре него што се пређе на опис развоја његовог култа у модерно доба и, напослетку, на питање Савине хероизације у међуратној југословенској историографији. Укратко, следећи Оболенског, може се рећи да је Сава био и архиепископ, и администратор, и дипломата, и законодавац, и књижевник – кључна фигура српског тринаестог века.[1049] Рођен као трећи син српског великог жупана Стефана Немање, он је као младић отишао на Атос и замонашио се. До 1200. године, постао је једна од водећих фигура на Светој Гори и утемељитељ манастира намењеног за Србе – Хиландара.[1050] У наредним деценијама, одиграо је кључну улогу у политичком и црквеном животу српске средњовековне државе, што је крунисано византијским признањем аутокефалности српске архиепископије 1219. године. Управо је Сава постављен за првог српског архиепископа.[1051] Недуго затим, Сава је руководио превођењем византијског права на словенски језик, а потом се упутио у Србију да преобрази црквену организацију и савлада јеретике – извесно богумиле.[1052] Умро је 1235. године, у бугарској престоници Трнову, у повратку са ходочашћа на источном Медитерану.[1053]

Национализација црквеног култа српског архиепископа Саве, који је постојао и кроз модерно доба, пример је потпуне трансформације средњовековне фигуре у централни стуб модерног националног идентитета. Кључни тренутак да баш Сава постане централна тачка српског националног наратива о средњем веку десио се релативно рано, 1774. године, када је Сабор српских епископа прогласио Саву за националног свеца и заштитника српског народа.[1054] Ова одлука истовремено је потиснула празнике других српских средњовековних светитеља, и истакла Савин култ као најважнији, макар Србима у Хабзбуршкој монархији. Важан моменат у учвршћивању Савине хероизације било је и новчано завештање трговца Саве Вуковића, дато за

[1045] Између Бугарске у ужем смислу и Пиринске Македоније.

[1046] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 819.

[1047] Исто, 753–754.

[1048] Димитрије Оболенски, *Шест византијских портрета* (Београд: Српска књижевна задруга, 1991), 126.

[1049] Исто.

[1050] Исто, 137.

[1051] Исто, 154.

[1052] Исто, 157–159.

[1053] Исто, 170.

[1054] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 68.

оснивање Новосадске гимназије баш на његов имендан, Савиндан 1809. године.[1055] Средњовековни клирик почео је да се посматра као „школска слава“, а пракса се пренела у аутономну османску Србију 1840. године, када је кнез Михаило Обреновић прогласио Саву просветитељем и заштитником свих школа у Србији.[1056] Већ средином 19. века, секуларна интерпретација Саве као националног хероја, који је био попут оваплоћења националне душе, постала је доминантна међу српском интелигенцијом. По Сави је именовано и Друштво Светог Саве у Београду (1886) које је служило за пропагирање српске ствари ван тадашњих граница Краљевине Србије.[1057] У другој половини 19. века дошло је до ширења прославе Савиндана као школске славе ван граница Србије – на Косово бар од 1864, а у Тетово од 1893. године.[1058]

Хероизација архиепископа Саве наставила је да се развија и током ратова 1912–1918. године, као и у међуратном периоду. Током Балканских ратова и Првог светског рата култ је добио војну димензију, те је Сава представљан и као ратоборни командант.[1059] Потом, Савин херојски лик служио је за промоцију српског идентитета у новоприпојеним територијама, и то не искључиво православцима.[1060] На крају посматраног периода, 1939. године, на Врачару је положен камен темељац за монументални Храм Светог Саве, што је симболички трајно консолидовало Саву као националног свеца првог реда и модерног српског хероја.

Вреди се осврнути на карактеристичну међуратну појаву у вези са сликом о архиепископу Сави. Наиме, у српској цркви и на политичкој десници, где је дошло до дефинисања идеологије „светосавља“. Светосавље, као модерна политичка идеологија, тумачи се као национализована религија, која обожавањем српске националне посебности компензује за осећај инфериорности због положаја српске нације у тадашњим европским оквирима.[1061] Сакрализација нације није била имплицитна, него је постављена као јасни циљ политичког деловања. Међу креаторе међуратне идеологије светосавља могу се убројати епископ Николај Велимировић, теолог Димитрије Најдановић и филозоф Владимир Вујић – сва тројица значајни идеолози југословенског и српског фашизма током међуратног периода и Другог светског рата.[1062]

Гргур Нински, Јован Рилски, Сава Српски, три су врло различита историјска актера, чије су постхумне представе такође биле различите и неједнаке. Ипак заједничко им је што су у

[1055] Исто, 172.

[1056] Исто, 176.

[1057] Исто, 190–191.

[1058] S. Rohdewald, *Sacralizing the Nation*, 847.

[1059] Исто.

[1060] Питер Трох је показао како је у међуратној Југославији Сава прослављан у школама, и како се развијао отпор оваквом култу код католика и муслимана. Pieter Troch, „The Intertwining of Religion and Nationhood in Interwar Yugoslavia: The School Celebrations of St Sava's Day“, *The Slavonic and East European Review*, 91/2 (2013), 235–261.

[1061] S. Rohdewald, S*acralizing the Nation*, 874–875. О светосављу: Klaus Buchenau, „Pravoslavlje und Svetosavlje. Nationales und Universales in der serbischen Orthodoxie“, in: Schulze Wessel (hrg.), *Nationalisierung der Religion und Säkularisierung der Nation im östlichen Europa*, Stuttgart: Franz Steiner, 2006. 203–232. ; Maria Falina, „Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion“, *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* (2007), 505–527.

[1062] Владимир Цветковић посматра *светосавље* Николаја Велимировића, и његовог ученика Јустина Поповића као политичку теологију која се може посматрати као одвојени феномен од *светосавља* идеолога покрета ЗБОР, попут Најдановића. Ипак, он не успева до понуди контрааргументе за Бухенауове и Родевалдове тврдње, којима немачки аутори потврђују повезаност Велимировићевих идеолошких постулата са националсоцијализмом. Vladimir Cvetković, "*Svetosavlje*, Nationalism and Right-Wing Extremism: Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Dimitrije Najdanović and Djoko Slijepčević", in: *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941*, ed. Dragan Bakić (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2022) 459–500.

међуратном периоду били изазовни за историчаре, који су им тражили место у националном наративу. Показаће се, ипак, да историчари нису нужно пратили државни диктат о томе ко је херој, а ко не.

3.1.2.2.2. Хероји цркве

Након наведених биографских оквира и прегледа културе сећања на тројицу личности, могуће је прецизније испитати на који су начин ове личности вредноване у историографији према критеријумима везаним за хришћанску веру и цркву. Захваљујући овом критеријуму, биће могуће да се уоче (дис)континуитети историографског наратива и постојећег култа унутар цркве, али и историографски однос према повезаности националног и религијског.

Архиепископ Сава се, у поређењу са Гргуром Нинским и Јованом Рилским, према овом критеријуму истиче као неспорно заслужна и важна личност. Сава је у контексту заслуга за цркву представљан и као одличан црквени организатор[1063] и као човек изразите и чисте побожности.[1064]

Међуратним историчарима било је важно да нагласе Савину оснивачку улогу у Српској архиепископији. Повезивано је Савино оснивање српске цркве са оснивањем српске књижевности и српског национализма[1065], и наглашавало се да је црква коју је Сава основао – народна.[1066] Ван фокуса историчара остао је евентуални Савин значај за васељенску цркву и свеукупно хришћанство. Напротив, тражили су се и наглашавали примери надмоћи етничког принципа у Савиној новоуспостављеној црквеној организацији: „Једног Грка владику кога је затекао у Призрену, свог у Христу брата, он је одмах сменио и на његово место довео једног Србина. Та чињеница казује све.“[1067] Дакле, историчари су Савине заслуге за цркву разумевали као Савине заслуге при оснивању *српске* цркве, хришћанске али самосталне, коју одликује употреба народног језика.

Управо ће питање оснивања *хрватске* цркве и употребе народног језика у богослужењу бити основа за изградњу историографске представе Гргура Нинског у међуратном периоду. Гргур Нински, за разлику од Саве, није ни представљан са епитетима који су карактеристични за средњовековног клирика. Гргуров живот није представљан као „светао, чист и неприкосновен“[1068], него као испуњен борбама за црквену јурисдикцију, коју су историчари различито тумачили. Као и у случају Саве, херој се борио за независност националне цркве; за разлику од Саве, Гргур се чак супротстављао себи надређеном римском папи и његовим далматинским савезницима.[1069]

[1063] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: Напредак, 1920), 41. Станоје Станојевић, *Свети Сава* (Београд: s.n., 1937), 101. Станојевић је хвалио архиепископа Саву и у краћем делу, *Борба Срба за српско-хрватско уједињење* (Београд: Књижарница Фрање Баха, 1930).

[1064] С. Станојевић, *Свети Сава*, 101. Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, 107.

[1065] С. Станојевић, *Свети Сава,* 123.

[1066] „Створена је, дакле, српска народна црква која је, поред манастирских школа, извршила снажан утицај на читав српски народ.“ (Ј. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 48.)

[1067] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 109.

[1068] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 101.

[1069] „У судбоносном спору између латинско-далматинске и хрватске народне цркве кроз два стољећа треба да гледамо други убзрок (sic!) тако наглом крају хрватског народног краљевства.“ Без народне цркве, какву је замислио Гргур Нински, није могла да опстане ни хрватска народна држава, по Прелогу. (M. Prelog, *Pregled povijesti Južnih Slavena*, 55)

Експлицитну паралелу између Гргура и Саве правио је Виктор Новак[1070], који је такође предност давао народној цркви у односу на ону која би промовисала службу на туђинском језику.[1071]

Слика Гргура Нинског као борца за „хрватску народну цркву“, иако се уклапала у државну политику историје због отклона према латинашкој (италијанској) доминацији, остала је у анализираној историографији присутна само код Виктора Новака и Милана Прелога. Фердо Шишић није градио овакву представу о Гргуру, и био је незаинтересован за његове заслуге на пољу борбе за црквену аутономију.[1072] Ћоровић је ишао још даље, осликавши Гргурову борбу унутар цркве као себичну борбу за сопствену епископску катедру.[1073]

У случају архиепископа Саве, историчари су се надовезали на постојећи црквени и национални култ. У случају Гргура Нинског, Виктор Новак се трудио да конструише новог хероја цркве. Скрене ли се поглед ка бугарској историографији, сведочиће се трећем сценарију: демонтирању постојећег црквеног и националног култа Јована Рилског у делу Петра Мутафчијева.

Мутафчијев је својим наративом о Јовану Рилском раскрстио са погледом свог ментора, Васила Златарског. Наиме, Златарски је наглашавао значај Јовановог деловања за учвршћивање правоверног хришћанства у Бугарској, насупрот богумилској јереси. Старији историчар имао је и разумевање за Јованов аскетизам, и наглашавао је да је управо строгост и скромност живота овог средњовековног духовника обезбедила снагу да се Бугарска одупре јеретичком учењу.[1074]

Но, Мутафчијев није благонаклоно посматрао пустињаштво, тј. одвајање од друштва у потрази за сопственим спасењем. Његовим речима: „Бекство од живота и контемплативна лењост замењују обавезе према заједници.“[1075] Пустињачки стил живота, као одлучујућа карактеристика Јована Рилског, имала је утицај и на Мутафчијевљево разумевање места средњовековног свеца у бугарском националном наративу, о чему ће бити још речи. За сада, треба закључити да Мутафчијев није делио утисак да је Јован Рилски био значајан субјекат за средњовековну бугарску цркву, него да је био особа која је прва показала симптоме погубног „духа одрицања“, пасивног односа према свету, који прати Бугаре од средњег века. Богумилство је било само друга страна истог новчића.[1076]

На овом месту, може се закључити да су међуратним историчарима заслуге црквених личности за хришћанство и за цркву биле од секундарног значаја. У случају три анализиране представе, рад на оснивању националне цркве је суплементаран ширем раду црквених личности у корист државе и народа. Овакав однос према црквеној историји не изненађује, има ли се у виду историцистичко фетишизовање државе и народа, толико утицајно међу међуратним бугарским и југословенским историчарима. Противник доминантних струјања у цркви, Гргур Нински, је херој баш због тога што се упркос црквеном договору и правилу борио за националну еманципацију. Правоверни хришћанин, Јован Рилски, својим аскетизмом које је вековима поштовано као његов највећи квалитет, нимало не импресионира Мутафчијева. Само је Сава, који је комбиновао и

[1070] Виктор Новак, *О хиљадугодишњици хрватског краљевства* (Београд: Народна мисао, 1925), 13.

[1071] Новак је о Гргуру написао: „Борац за независност хрватске народне цркве, дакле протагониста праве народне политике, јуришао је осамљен на изазован бес и гњев латинашких свештеника.“ (В. Новак, *О хиљадугодишњици хрватског краљевства*, 9)

[1072] F, Šišić, *Hrvatska povijest*, 110.

[1073] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 57.

[1074] В. Златарски, *История* т1, ч2, 565–566.

[1075] Мутафчиеви, *История*, 168.

[1076] П. Мутафчиев, *Попъ Богомилъ и св. Ив. Рилски, Духътъ на отрицанието въ нашата история*, 14–15.

монашку аскезу и световну сналажљивост остао неспоран у трансформацији из црквеног у историографски наратив.

3.1.2.2.3. Хероји државе и народа

Вредновање црквених личности у међуратној историографији никако се није исцрпљивало представама њиховог односа према вери и према цркви. Још важнији био је начин на који су повезивани за државом и народом. Иако су међуратни историчари разликовали државу и народ, често и супротстављајући их, ова два појма могу да се посматрају заједно у контексту анализе представа односа средњовековних црквених личности према њима због тога што је држава као појам у овим наративима врло запостављена.

Држава је највише видљива у наративима о Сави. За њега су београдски историчари писали да је био „велик подједнако и као државник и организатор“[1077], те да је „српску државну мисао немањићске династије створио физички Немања, а интелектуално Сава“.[1078] Суштина Савиног рада била је у централизацији и хомогенизацији до тада нејединствене српске средњовековне државе.

Фокусом на питање важности државе у наративима о Гргуру Нинском, примећује се суштинска разлика Шишићевог, с једне стране, и Новаковог и Прелоговог погледа. Док су млађи историчари писали о Гргуру као борцу за народни језик, насупрот њему су конструисали лик првог хрватског краља Томислава који је кратковидо пристао на компромис са заговорницима латинске службе.[1079] Народно је у Новаковој и Прелоговој хијерархији стављено изнад државног. Тако није код Шишића. Старији историчар у Томислављевим уступцима Риму није видео слабост. Њему је приоритетни догађај овог периода било уздизање Хрватске у ранг краљевине, што је била заслуга Томислава. Статус државе, приоритетан у Шишићевом наративу о овом периоду, може се разумети и као узрочник незаинтересованости овог историчара за детаљнију расправу о „хрватској народној цркви“ и Гргуру Нинском.[1080]

Везе Јована Рилског и бугарске средњовековне државе, због природе биографије ове личности, нису биле ни конструисане у међуратној бугарској историографији. Но, оно по чему се истиче Мутафчијевљевева представа Јована Рилског је негативна оцена улоге овог светитеља за бугарско национално самопоимање. Мутафчијев се подробно посветио пустињаку и идеолошким импликацијама његовог савременог култа у оквиру бугарског националног наратива у тексту „Поп Богумил и свети Јован Рилски“ („Попъ Богомилъ и св. Ив. Рилски“, 1934). У тексту су представљена двојица парадигматичних ликова бугарске средњовековне историје – један оснивач јереси, и један протагониста правоверног хришћанства. Но, Мутафчијеву није циљ да остане на анализи средњовековне историје него да испита вишевековне последице држања Богумила и Јована Рилског по бугарски народ. Рилски је у тексту означен као „једна од најинтересантнијих појава“ бугарске историје.[1081] Он, за Мутафчијева, представља идеалнотипског представника „трећег пута“ у бугарском средњем веку, јер није пошао ни путем богумилства, али ни путем византизма, тј. асимилације. Ипак, пустињаштво за Мутафчијева представља израз друштвене дезоријентације, као и недостатка самопоуздања и животне енергије.[1082] Црква је, а касније и бугарска држава, направила кобну грешку по бугарску националну ствар тиме што је

[1077] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 41.

[1078] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 109.

[1079] В. Новак, *О хиљадугодишњици хрватског краљевства*, 13. M. Prelog, *Pregled povijesti Južnih Slavena*, 55–56.

[1080] F. Šišić, *Hrvatska povijest*, 110.

[1081] Петър Мутафчиев, „Попъ Богомилъ и св. Ив. Рилски“, *Философски преглед*, год. VI. кн. 2 (1934), 178.

[1082] Исто, 181.

глорификовала једног пустињака и дала му првенство међу бугарским светитељима. Мутафчијев пише:

> „Смештеном у изузетно неповољне и тешке услове постојања, нашем народу су, више од било ког другог народа, били потребни апостоли и вође – визионари и стараоци. Његова несрећа састојала се у томе што је увек био вођен од стране слепих имитатора туђег или пустињака и генија одрицања.“[1083]

Дакле, несрећа је што је бугарски народ био инспирисан једним пустињаком, једнака колика и византинизовано племство. Мутафчијев закључује текст написавши да су велики национални учитељи и вође неправедно стављени у други план у односу на „рилског пустињака“, чији је дан неоправдано изабран да буде празник сећања на позитивне примере из националне прошлости.[1084] Дакле, Мутафчијев експлицитно протестује против хероизације Јована Рилског у међуратној Бугарској, против једног националног празника којим је држава тежила да уједини нацију. За овог историчара, позитивни ликови историје, које треба славити, су активни борци за националну ствар и учесници у народном животу, што никако не може да се каже за пустињаке који у самоћи проводе живот на неприступачном месту. Да би се превазишао поменути „дух одрицања“ од живота у свету, распрострањен међу Бугарима, треба превазићи не само Богумила, него и Јована – сматрао је Мутафчијев. Из савремене перспективе, може се приметити да је Мутафијев критиковао државну политику историје захтевајући прославу проактивних хероја, чији би главни квалитети били везани за политичко деловање у народу, а не за цркву и хришћанско виђење спасења.

Из перспективе југословенских историчара, политичко деловање у народу било је карактеристика и Гргура Нинског и архиепископа Саве. Ипак, у Гргуровом случају, вреди напоменути да је усамљен у хероизацији остао Виктор Новак. Он је градио лик нинског епископа као предводника отпора против странаца и народног трибуна, „светлог генија“.[1085] Гргур Нински је, у Новаковом наративу, устао „у одбрану народне светиње“, бранећи словенску службу од заговорника употребе страног језика, „поносан (на) снагу и лепоту нашег језика“.[1086]

Гргурова судбина је, баш због залагања за националну ствар, трагична – његова епископија је укинута, он је склоњен на мање утицајно место. Иако је изгубио битку за језик, далекосежна заслуга Гргурова, по Новаку, је у томе што је спасао хрватски народ судбине Германа насељених у Галији, Шпанији и Италији – судбине потпуне асимилације са локалним романским становништвом и губљења народног језика.[1087] Колико *народ* игра важну улогу у Новаковом тумачењу Гргуровог деловања, сведочи и Новакова тврдња да је Гргур био вођ „народне странке“, чије „заветно дело, да народни дух прожме уз цркву и сав јавни и државни живот“.[1088]

Иако је изгубио од папе и његових савезника у Хрватској, Гргур је у Новаковом наративу постао прототип „браства и народне борбе Хрвата и Југословена против туђинских пресизања на наша света народна и људска права. *Јер отпорна снага Хрвата од 1092. до 1918. била је она, коју је намро у баштину светли геније Гргура Нинског* (курзив В.Н.).“[1089] Гргур, дакле, није само хрватски, него и југословенски борац и херој одбране народног од туђинског. Фронт на ком се он

[1083] Исто, 183.
[1084] Исто, 184.
[1085] В. Новак, *О хиљадугодишњици хрватског краљевства*, 13.
[1086] Исто, 9.
[1087] Исто, 10.
[1088] Исто, 13.
[1089] Исто.

борио, питање језика у цркви, посебно упада у очи ако се има у виду да су вернакуларни језици у оквиру Римокатоличке цркве дозвољени као службени тек 1963. године.[1090] Преко хиљаду година после Гргура, и скоро четрдесет година после Новакове прославе Гргура.

Значај Јована Рилског за бугарски народ је у историографији оспорен. Наглашавање значаја Гргура Нинског био је производ личне иницијативе пар млађих историчара. Али, хероизација архиепископа Саве као кључне личности за развој српског народа био је заједнички елемент наратива свих београдских историчара. Сава је био универзални јунак, и конзервативац и револуционар, и реформиста и чувар легитимитета.[1091] Тиме што је створио српски национализам, Сава је створио и „главну одлику и најистакнутију особину нашег народног бића и садржину нашег народног живота.“ [1092] Другим речима, средњовековни клирик створио је модерну идеологију, која је била стабилна током седам векова и у сваком тренутку је карактерисала српски народ, као колективни субјекат.[1093]

Савин значај за народ није само у вези са његовим савременицима, него је његово деловање вечно везано за живот српског народа као колектива, и то унедоглед. Станојевићева популарно написана биографија *Свети Сава* (1935) списак је пожељних особина и савета за вођење савремене српске националне политике, по укусу аутора, тако да се може поставити питање о утилитарној димензији хероизације Саве за промоцију позиција српског национализма и популизма. О томе да се о Сави могло мислити мање анахроно сведочи умереност Владимира Ћоровића, који је приметио да је Савин лик кроз векове типски конструисан као „светитељски херој-цивилизатор.“ [1094] Док су старији историчари, Станојевић и Радонић, учествовали у промоцији Саве баш као хероја-цивилизатора, млађи је писао о Сави са свешћу да на његову перцепцију утичу наслаге вишевековног Савиног култа. Упркос томе, Ћоровићева оцена Савиног значаја за српски народ је и даље изразито позитивна, заснована и на томе што је Сава због „своје активности“ „веома рано постао популаран“.[1095] Савина активност имала је, по Ћоровићу, „чист национални карактер“, о чему сведоче „народна јерархија“ и „народни језик“ у цркви.[1096] Ћоровић се у хероизацији Саве више ослањао на сопствени историографски суд, док су Станојевић и Радонић свој поглед више заснивали на постојећој традицији.

3.1.2.3. Повратак питањима

Напослетку, може се изнова поставити питања с почетка: Шта чини националног, а црквеног, хероја? Које вредности се приписују херојy који је уједно и црквени и народни? У којој су вези претходни црквени култ и историографски текст?

[1090] То је била једна од најважнијих одлука Другог ватиканског сабора (1962–1965).

[1091] С. Станојевић, *Свети Сава*, 123.

[1092] Исто.

[1093] О вишестолетном утицају Савиног деловања на народ писао је и Јован Радонић: „Сјајна је и велика личност светитеља Саве, чији се утицај осећао вековима и чији ће утицај трајати и даље. И што се народ наш кроз столећа посред толиких мука и напора одржао, стално у напредовању, огромна је заслуга великога учитеља и просветитеља. И за то свагда и свугде: „Ускликнимо с љубављу светитељу Сави!““ (Ј. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 63)

[1094] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 109.

[1095] Исто.

[1096] Исто, 108.

Захваљујући трима анализираним примерима, могуће је понудити одговор на сва три питања, и припремити образац за будућу анализу црквених личности у националним историографским наративима, било бугарским и југословенским, било свим осталим.[1097]

Најједноставнији одговор је на последње постављено питање. Постојање или непостојање претходног црквеног култа није био предуслов за хероизацију у историографском тексту. То се очитује у инверзним примерима који су представљени. Јован Рилски, личност са снажним, вишевековним црквеним култом, практично је одбачен од стране једног од најзначајнијих бугарских историчара. С друге стране, Гргур Нински, који није прослављан у оквиру Римокатоличке цркве као светитељ, постаје национални светитељ у наративу Виктора Новака. У случају архиепископа Саве, примећено је да историчари или експлицитно перпетуирају наратив наслеђеног црквеног култа, или урачунавају снагу култа Светог Саве као доказ о његовом историјском значају.

Што се тиче вредности, побожност и аскетизам нису били ни довољан ни потребан услов да би се одређена црквена личност трансформисала у националног хероја. Највише је због овога, у историографији, трпео лик Јована Рилског, али може се рећи да је овај аспект Савине биографије поприлично запостављен у југословенским историографским наративима. У случају Гргура Нинског, побожност се ни не помиње.

Патриотизам, вредновање употребе народног језика, пожртвованост у борби против страних утицаја и сналажљивост у световним питањима, попут организације – то су вредности које су биле на већој цени, и довољан и потребан разлог да се личност хероизује. Мутафчијев је замерао Јовану Рилском управо одсуство наведених особина. Међуратна изградња култа Гргура Нинског била би незамислива без покушаја једног дела далматинских интелектуалаца и политичара, уз подршку дела београдске елите (како кнеза Павла, тако и Виктора Новака), да нагласи дуговечност словенског, тј. хрватског присуства на територији које је Италија хтела да припоји. Новак је у епископу видео борца за народну ствар, и није се устручавао да га укључи у шири југословенски наратив. Из перспективе државе, кориснија је била Новакова слика Гргура која би ојачала одбрану од италијанских претензија на Јадрану, него оне Шишићеве и Ћоровићеве, које нису у Гргуру виделе хероја.

Архиепископ Сава био је у међуратној историографији посматран и као патриота и као утемељитељ институција српске националне државе и народне цркве. Њему је приписана заслуга за националну интеграцију српских земаља. За разлику од Гргура Нинског, о Савином хероизму и националној тенденцији није било дебате.

Све речено указује на то да није било довољно да се црквени хероји пренесу из религијског плана сећања у национални, него је било потребно да њихово деловање буде могуће посматрати као рад на националној еманципацији и интеграцији. „Национално незаинтересовани“ Јован Рилски је због тога остављен по страни, оспоравани Гргур је остао на регионалној маргини, док је архиепископ Сава додатно учвршћен као национални херој. Међуратни историчари били су пристрасни према средњовековним личностима које су се у савременом тренутку могле протумачити као активне за народну и националну ствар, и чије се деловање могло описати као корисно за колектив, а не за евентуално индивидуално спасење.

Образац се оцртао, макар за романтичарску и историцистичку историографију 19. и прве половине 20. века. Национални, а црквени херој, у историографији, је она личност чија се

[1097] Као средњовековне црквене личности које су биле део бугарског или југословенског историографског наратива, чије представе нису анализиране за потребе овог рада, на памет падају Климент Охридски и свештеник Вук.

биографија може адекватно уклопити у шири наратив о националној еманципацији и интеграцији, без обзира на садржај претходног црквеног култа. Адекватност је ствар процене историчара, а заснована на његовој оцени искрености патриотизма и националне тенденције личности у фокусу. Оваква дефиниција упадљиво је примењива на познати случај Мишлеове представе Јованке Орлеанке и њеног патриотизма, пожртвованости и борбе против стране доминације. Она делује примењиво и на било који други случај, код било ког грађанског историчара анализиране епохе. По њој, неспорни национални, а црквени херој је архиепископ Сава; оспорени национални, а црквени херој би био Гргур Нински (због недостатка историографског консензуса о његовим намерама); одбачени национални, а црквени херој би био Јован Рилски.

Црквени хероји су од Ћирила и Методија до архиепископа Саве евалуирани спрам заслуга за нацију, а не спрам заслуга за цркву или сталеж из којег су потицали. Симптоматично за југословенски случај је што је архиепископ Сава остао у фокусу београдских историчара, док су се Гргуром Нинским бавили доминантно Хрвати. У подухвату креирања јединственог југословенског националног наратива Владимира Ћоровића, у *Историји Југославије*, су најзначајнији хероји Ћирило и Методије – заједнички свим јужним Словенима. Одсуство словеначких црквених хероја у развијенијем периоду средњег века може да се припише томе што су црквени великодостојници у словеначким земљама били доминантно странци, а не борци за словеначку националну ствар. Тек је почетак Реформације у Словенији посматран као контекстуални оквир борбе за слободу словеначког сељаштва.[1098]

Црквени хероји, који су од стране клира, како православног, тако и католичког, током међуратног периода све више коришћени за мобилизацију партикуларних национализама (српског, хрватског и словеначког) и порицање југословенског јединства[1099], нису у историографским наративима успели да се стабилизују као панјугословенски хероји. Верске поделе у Југославији биле су тешкоћа поред које је било тешко конструисати натконфесионалне, а црквене хероје. Гргур Нински, иако је деловао пре Великог раскола, је остао протагониста у наративу само једног анализираног историчара, док је архиепископ Сава изнова потврђен као херој, али српски херој. Историографска слика архиепископа Саве заслужује пажњу, у поређењу са сликама других црквених фигура, и по томе што је у наратив историчара продрло доста описа из хагиографске и народне традиције, који су код неких репродуковани без, или са мало, критичког отклона. То чини Савин лик разрађенијим и детаљнијим, но, иронично, легендарним и аисторичним.

Повремено одступање историчара од култова које је промовисала држава и у Југославији и у Бугарској указује на одређени степен самосталности и креативну улогу историчара у поновном осмишљавању места историјских личности у модерном националном наративу. Но, историографско разарање устаљених представа о средњовековним црквеним личностима је, чини се, било далеко слабије од инерције и навике, захваљујући којима су култови конституисани током 19. века, у јавној сфери изнова адаптирани за дневнополитичке потребе. У Бугарској су наставили да славе Дан Јована Рилског, на Перистилу је остао Гргуров споменик, а идеолози *светосавља* мало су се обазирали на историографију. Није чудно што су и Јован Рилски, и Гргур Нински, и архиепископ Сава инструментализовани од стране крајње деснице у Бугарској, Србији и Хрватској током Другог светског рата – од међуратне историографије је позајмљивано само оно (зло)употребљиво.

[1098] M. Kos, Zgodovina Slovencev, 238.

[1099] P. Troch, „The Intertwining of Religion and Nationhood in Interwar Yugoslavia“, 260–261.

3.1.3. Дихотомија: цар Душан и краљ Твртко

> „Појав босанског краља Твртка, по лози српске и хрватске крви, услед премоћи заклетог северног непријатеља, остаје као један метеорни бљесак, чији сјај и данас засењује очи из године после катастрофе на Косову, у повељи коју је издао „Стефан Твртко по божијој милости, краљ Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја“, који је на час постао нада једнако Хрватима и Србима.“[1100]

На овај начин уводи Виктор Новак у, по његовој процени, најстарије писано сведочанство о древности југословенске мисли. И заиста, чињеница да се краљ Твртко истовремено сматрао краљем „Србљем“, Босне и Хрватске, биће одлучујућа у хероизацији овог средњовековног владара у међуратној историографији. Његова фигура посебно је вредна пажње због тога што је често посматрана у паритету са традиционалним херојем српског националног наратива – царом Стефаном Душаном, због хронолошке блискости и перципиране идеолошке разлике.

Основна слабост приступа цара Душана, из перспективе међуратних историчара, било је стварање (етнички) хетерогене државе. Душану насупрот стоји краљ Твртко, који је као владар „босанске српске државе“, по Станојевићу, направио заметак српско-хрватске државе до краја своје владавине.[1101] Станојевићев млађи колега, Владимир Ћоровић, од Твртка је начинио центар своје приповести о националном средњовековљу. Он је првом босанском краљу посветио монографију 1925. године, у којој је Твртка уврстио међу српске средњовековне владаре.[1102] У овом делу је Ћоровић по многим параметрима поредио цара Душана и краља Твртка. Душанова освајања, по Ћоровићу, јесу била велика, али су земље у које је он допрео биле далеке. Ћоровић то оцењује као „варку снаге“ и „несумњиво више слабост него јачину“.[1103]

Супротна од Душанове:

> „Твртков концепција била је, – у колико се то са свима резервама за Средњи Век уопште може рећи – националнија и у многом стварнија. Његова Босна имала је централни положај у српско-хрватском народу и била је готово као одређена, да обухвати на оба крила оба наша племена. Све подручје Твртковe активности имало је само наш национални елеменат. Твртко је био први који је осетио тај географски значај Босне. Он је то учинио, наравно, у часу, кад су оба друга племенска чиниоца била у немогућности или да раде самостално, као Хрвати, или да наставе почето дело Милутиново и Душаново, као Срби.“[1104]

Дакле, савремено схватање о постојању српско-хрватског народа и српског и хрватског племена премештено је у четрнаестовековни контекст и учитано Твртку. Политичко деловање босанског краља је, по Ћоровићу, било мотивисано етничким мотивима и схватањем како држава треба да буде политички оквир живота једног народа.

Ћоровић закључује да је Твртко „као српскохрватски владалац ако не национално свеснији од Душана <пошто је то сувише смело и нехисториски рећи>, оно свакако национално стварнији.“[1105] Београдски професор био је опрезан приликом учитавања националних осећања средњовековним владарима. Но, упркос оградама он наставља да пише о *национално стварнијој*

[1100] V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, XV

[1101] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 45–47.

[1102] Владимир Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић* (Београд–Земун: Графички завод „Макарије“ А.Д., 1925), 1.

[1103] Исто, 94.

[1104] Исто.

[1105] Исто.

концепцији краља Твртка, наспрам Душана који је у царство укључио крајеве ненасељене Јужним Словенима. Твртко то, по Ћоровићу, не чини случајно: „Довео је у ближу заједницу две наше области, дуго завађене и са разним културама, али са основно истим народом. То је био и Твртков план; можда сувише смео, несумњиво сувише обиман, али у основи позитиван и стварно једини план с дубљим решењем српскохрватског државног питања“.[1106] Савремени историчар дужан је да над изнесеним квалификацијама застане и без ситничавости и анахроних спочитавања мањкавости Ћоровићевог приступа проучавању прошлости сагледа импликације овакве представе краља Твртка. Ћоровићев Твртко је владар који је успео да премости културне разлике између два племена и да створи јединствену српско-хрватску државу. Овим је Ћоровић индиректно одговарао делу историографије која је инсистирала на непремостивости разлика између српског и хрватског народа које су засноване на верској подели и диференцираности „латинског Запада“ и „византијског Истока“, о којој је већ било речи.[1107] Твртко је доказ и путоказ како може да се спроведе уједињење Јужних Словена на натконфесионалном принципу.

„Српскохрватско питање“ Ћоровић је пренео у средњи век, и хвалио оног владара ком је приписао решење овог питања кроз интеграцију. Ћоровић своје гледиште није изменио ни пишући *Историју Југославије*. Цар Душан, „бољи војник него државник“, још увек служи као негативни пример, који треба да буде и опомена о карактеру српског народа: „понекад се чак хтело рећи да је то без мало расна црта целог српског народа, видно обележена у Душановој судбини“.[1108] Као и за Новака, Твртко је и за Ћоровића метеор, тек блештави наговештај нечега што ће се чекати дуго – заједничке српско-хрватске државе.[1109]

Шишић није смер Душанових освајања квалификовао као стратешку грешку, али му Србија није била ни у фокусу. Реиздање његовог *Прегледа повијести хрватскога народа* из 1920. године понавља његове ставове изнесене и пре југословенског уједињења. За Шишића краљ Твртко је талентован вођа, који је први владар „хрватске крви“ који је након 300 година владао већином Хрвата (и Срба).[1110] Трагедија Твртковог рада на проширењу државе је у краткотрајности – он умире тек годину дана након што је Хрватску и Далмацију уврстио у своју титулатуру. Да несрећа буде већа, Твртков наследник, Стјепан Дабиша, био је „муж неодлучан и поводљив, који није знао одржати течевине Твртковe“.[1111]

Из представљеног може да се закључи да су освајања цара Душана од стране међуратних београдских историчара била представљана као мач са две оштрице. С једне стране, то јесте био врхунац моћи српске средњовековне државе, али је укључивање несловенског становништва ослабило немањићку државу и узроковало њену скору пропаст. Повест о Душану уклапа се у дискурс о штетности византинизације и државног мешања са другим културама.

Брза пропаст заоставштине, ипак, није била контрааргумент када се писало о краљу Твртку. Напротив, Твртково ширење и на исток и на запад и Станојевић, и Ћоровић и Шишић посматрају позитивно, подржавајући његов покушај стварања независне српско-хрватске државе. Ако се узме

[1106] Исто, 95.

[1107] B. Janković, „Do the Dictatorships Ever End? Historians and Publishers under the Dictatorship in the Kingdom of Yugoslavia“, 122.

[1108] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 147.

[1109] Исто, 193.

[1110] Упореди: Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873.* (Zagreb: Matica hrvatska, 1916), 123; и Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. (Zagreb: S. Kugli; Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslovenske akademije, 1920), 190–191.

[1111] F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. 191.

у обзир да су историчари који дају предност Тврдку над Душаном писали и о древности етничког јединства Срба и Хрвата, може да се отвори питање о расијалистичком пореклу тврдње да је српско-хрватско државно решење природно и у свим вековима боље него *мултиетничко* решење. Напослетку, може да се закључи да су се у опозицији Душан–Тврдко сусрели дискурси о Византији и српској, хрватској или српскохрватској Босни. Превагу и првенство однела је, у складу са специфичностима јужнословенских национализама, мања, али *чиста* народна држава.

***

Међуратна историографија, како је показано, функционисала је као медиј хероизације који је учествовао у потврди хероја, перпетуацији култова али и, у случају цара Душана и Јована Рилског, дехероизацији. Приказано је како су историчари узели улогу „твораца хероја", нарочито у случајевима Аспаруха, Људевита Посавског и Гргура Нинског, без ослонца на постојећи култ који је постојао ван историографског поља.

Што се тиче наративних стратегија, примећени су, у различитој мери, све четири које је предвидела теорија – од перипетије, преко агоналности и персонализације до концентрације делатности. Најмање присутна је била персонализација, и она је карактерисала наративе о црквеним херојима чији су животи већ били описани у познатим житијима (Ћирило и Методије, Јован Рилски, архиепископ Сава). Постојање хагиографије, дакле, може да се посматра као предиктор за обим карактеризације средњовековних хероја. У случајевима свих анализираних хероја, приметна је концентрација делатности, и приказ средњовековних фигура као великих људи, који су самостално учинили епохалне ствари. Прекретнице и судбоносне одлуке, које су мењале ток историје, истакнутије су у наративима о херојима него шири трендови и процеси. По томе, приступ међуратних бугарских и југословенских историчара подсећа на Карлајлов. Да није било Аспаруха – Бугари би тешко икад дошли на Балкан, а можда би и нестали као многи народи; да није било Ћирила, Методија, или Гргура Нинског, Словени би се утопили у Грке или Латине; да није било Саве, средњовековна Србија не би доживела узлет.

Наративи о свим анализираним средњовековним херојима су, очекивано, фокусирани на перипетије, то јест одлучујуће моменте њиховог деловања, попут устанака, битака, оснивачких чинова, спорова. Кључни моменти су готово искључиво били у вези са борбом хероја против малициозног противника – Византије, Германа, Латина. Већина хероја нису били, упркос сопственој опозицији странцима, нужно „хероји против". Наративно, тежило се да се покажу благодети њиховог дела за националну заједницу, која је по природи ствари била угрожена споља. Ипак, као прави *héros contre* јавио се Гргур Нински, чије је херојство у потпуности усмерено против наследног непријатеља у облику Латина/Италијана.

Напослетку, треба напоменути да је анализа бугарског и југословенског случаја показала локалну разлику, где се историчар из бугарског пантеона избацује одређену личност, док се у југословенском случају адаптирају и проналазе нови хероји како би се легитимисала нова држава. Сличност бугарског и југословенског историографског хероизујућег чина је у томе да се у оба примећује адаптирање хероја из црквених и локалних наратива, али и перпетуирање култова хероја „пронађених" током 19. века. Упадљиво је да, иако је у херојским наративима наглашавана свесна борба за националну ствар, у великој већини случајева одсуствује жртва.[1112] Она, дакле, није неопходна да би се (п)остало херојем. Оно што је свеприсутно у обе историографије је један други, колективни актер, који је хероје пратио, са њима се борио и имао користи од њиховог

[1112] Може се претпоставити да жртва за националну ствар постаје значајнији део наратива о нововековним херојима, а да као претеча приповести о саможртвовању за националну ствар може да се посматра косовски мит. (I. Čolović, *Smrt na Kosovu Polju*, 46–48.)

деловања. Још важније, хероји су из њега потекли, разумели су његове потребе и радили у његовом интересу. У питању је најважнији херој међуратног историографског наратива – народ.

3.2. Народ као херој

Историографија, као извор стварања и потврде сећања, обезбеђује кредибилитет митовима о успостављању одређених колектива, укључујући и нацију. Она често обликује наратив о прошлости, са намером да шематски представи прошлост као припрему, садашњост као откровење, а будућност као остварење идеје коју је историчар учитао у историју.[1113] Како је у овом раду показано, улоге протагониста у историографским наративима играле су историјске личности. У овом одељку, појединци ће бити остављени по страни и фокус ће да буде усмерен на анализу колективног протагонисте бугарске и југословенске историје, *народа*.

Народ, као колективни субјекат, у историографији гарантује континуитет у историјским наративима.[1114] Аустријска књижевна теоретичарка Моника Флудерник пише како су колективни субјекти свеприсутни у историографском жанру, и да „колективи предоминантно фигурирају у форми субјекта у трећем лицу множине".[1115] Тим колективима се, напомиње она, приписују три наратолошке димензије: акција, мисао и став.[1116] Следећи ову поделу, у наставку ће бити испитано да ли народ, као колективни субјекат *ради*/*чини* нешто у оквиру историјског наратива. Поред тога, биће утврђено *осећа* ли и *мисли* ли народ нешто, као колектив, кроз средњовековну историју, према међуратним историчарима.

Такође, циљ је утврдити да ли бугарски и југословенски историјски наратив могу да се посматрају као *колективни наративи*, а по дефиницији израелско-канадског књижевног теоретичара Урија Марголина. Марголин уводи и појам „агент колективног наратива" (АКН, од енглеског *collective narrative agent*, CNA). По њему, АКН се јавља у датом наративу ако су испуњена три услова:

> „(1) позицију аргумента у бројним наративним исказима заузима израз који означава неку групу; (2) позицију предиката у тим исказима заузимају предикати који означавају холистичке особине или колективне радње групе; (3) сама група испуњава низ тематских улога у наративном низу. Наратив је колективни ако колективни наративни агент заузима улогу протагонисте."[1117]

Да би се ово постигло, биће понуђени одговори на два питања: да ли је народ у међуратним историографијама АКН, и, у случају да јесте, да ли он игра улогу протагонисте читавог наратива? Надаље, међу агентима колективних наратива, Марголин разликује „прави АКН" и „заједницу". За њега, прави АКН је субјекат „који се састоји од збира појединаца који делују као плурални субјекат или ми-група, односно, онај који је способан да формира заједничке групне намере и да делује заједнички, те стога поседује неку врсту система улога и ауторитета и/или заједничке обавезе, намере, ставове, циљеве и удруживање воља."[1118] За разлику од правог АКН, заједница је више једнообразан колективни субјекат, и дефинисан је као „група људи који поседују заједнички, колективно договорени осећај идентитета унутар ограничене целине."[1119] За чланове заједнице

[1113] F. Katroga, *Istorija, vreme, pamćenje* (Beograd: Clio, 2011), 57, 168.
[1114] Diana Mishkova, "Legacy, Tradition, Heritage and the History Writing in the Balkans", in Diana Mishkova and Roumen Daskalov (eds.), *Balkan Historiographical Wars. The Middle Ages* (Cham: Palgrave Macmillan, 2025), 29.
[1115] Monika Fludernik, "The Many in Action and Thought: Towards a Poetics of the Collective in Narrative," *Narrative*, 2 (2017), 140–141.
[1116] Исто.
[1117] Uri Margolin, "Telling the Plural: From Grammar to Ideology", *Poetics Today*, 3 (2000), 591.
[1118] Исто, 606–607.
[1119] Исто, 607.

историја је важна, јер се доживљава као кључни елемент очувања идентитета. Солидарност унутар заједнице иде руку под руку са осећајем да чланови групе „имају више заједничког једни са другима него са било којим чланом било које друге групе.“[1120]

Подела на прави АКН и заједницу са правом може да подсети на напетост која је раније примећена између појмова *Gesellschaft* и *Gemeinschaft*, у немачкој класичној социологији. Наиме, Фердинанд Тенис (Tönnies) писао је да *Gemeinschaft*, или заједница, потиче из предмодерног времена, и да је карактеришу „хармонија, традиција, емоција, пријатељство, сродство и поверење“.[1121] Насупрот њој, *Gesellschaft*, друштво, је модерна појава чије су одлике „тржиште, град, уговор, сложена подела рада и формални односи“.[1122] Суштински, социјалне интеракције у *заједници* засноване су на верности која почива на афекту и припадности групи, док се у *друштву* оне заснивају на рационалној процени у којој је главни инструмент новац.[1123] Важно је поменути да је Бенедикт Андерсон приметио да због „ореола природних веза“ који на себи носи *Gemeinschaft*, овај облик организације је посебно привлачан када се пише о нацији.[1124]

У даљем тексту биће проверено да ли је народ у бугарској и југословенској историографији, уколико се испостави да је АКН, представљен као прави АКН или заједница. Коначно, биће представљена анализа идеолошких импликација употребе народа у историографији, чији су представници намеравали да испричају национални историјски наратив у оквиру међународно присутне парадигме историцизма.

Да ће народ бити посматран као колективни субјекат у међуратном периоду, макар за југословенски случај, потврђује један од кључних докумената за стварање југословенске државе: Крфска декларација од 20. јула 1917. године. Потписници Декларације, Анте Трумбић у име Југословенског одбора и Никола Пашић у име српског Министарског савета, далеко од будуће југословенске територије, овим документом су недвосмислено изразили свој поглед на историју. Наиме, Декларација истиче да идеја „националног јединства никада није угашена“, упркос покушајима непријатеља да је наруше. Народ је у њој искоришћен недвосмислено као колективни субјекат. Народ се бори, пати, захтева, „не тражи ништа туђе: он тражи само своје и жели, да се сав, као једна целина, ослободи и уједини“[1125]; будући Устав је требало да пружи народу могућност развоја.

Опредељеност према народу као одлучујућем политичком субјекту није била новина у Пашићевом репертоару. Речима Латинке Перовић, „од тренутка када је ушао у Народну скупштину, Никола Пашић је имао за циљ да је освоји, то јест да у њој превладају присталице опозиције која је себе идентификовала са народом.“[1126] Циљ Пашића и народних радикала био је да Србија постане *народна држава*, заснована на принципу *народне демократије*, и интегрисана кроз

[1120] Исто.
[1121] Владан Јовановић, “О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије”, *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку* (Београд: ИНИС, 2015), 49.
[1122] Исто.
[1123] Tony Waters, “*Gemeinschaft* and *Gesellschaft* Societies”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer (New York: John Wiley & Sons, 2016), 1.
[1124] Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 2016), 143.
[1125] „Крфска декларација (1917)“, Викиизворник, Приступљено 11. децембра 2024. <https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_(1917)>
[1126] Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 133.

народну партију.[1127] Због отклона који је Пашић показивао према *западњачким* идеолошким решењима, и либералним и конзервативним, може се, на Тенисовом трагу, рећи да је његов циљ био народни *Gemeinschaft*, а не *Gesellschaft*.[11281129] У току Првог светског рата, Пашићева Влада, као извршитељ воље народа, радила је на остварењу своје ултимативне тежње – „ослобођења и уједињења" целог народа.[1130] У уједињеној држави, антилибералног народњаштва није недостајало ни Радићу, ни Мачеку, ни Корошцу. Баш због тога што је народњачки дискурс био доминантан у политичкој арени, биће важно утврдити место народа у историографском дискурсу, посебно имајући у виду да су универзитетски професори историје већином били идеолошки ближи „западњачком" либерализму или конзервативизму. Овај одељак показаће јесу ли они, као део „интелектуалне елите" заиста били *уље на води*, односно део друштва који се одвојио од доминантног дискурса.[1131]

Народ се, у југословенском контексту, вратио као субјекат у још једном одсудном моменту – Краљевској прокламацији од 6. јануара 1929. године, којом се суспендује Устав. Краљ се у прокламацији обраћа „моме Драгом Народу Свим Србима, Хрватима и Словенцима", наглашавајући да је дошао тренутак када „између Народа и Краља не може и не сме више бити посредника".[1132] Народ, као замишљена целина, мимо свог представништва (Народна скупштина), представљао је, за краља, колектив са сопственом вољом и жељама, које је он морао да заштити увођењем личне власти. Интегрални југословенски народ, као и посебни народи (племена) Срба, Хрвата и Словенаца, остали су доминантни колективни субјекат у политичком дискурсу све до ратног комадања Краљевине Југославије 1941. године. Политичке странке су биле само тумачи народне воље.

У суседној Бугарској, којој је Први светски рат уместо испуњења ратних циљева донео „националну катастрофу", политичке странке представљале су се као достојни тумачи народне воље управо не изостављајући „народ" из сопствених имена и програма. Тако је непосредно после рата Бугарском управљао Бугарски земљораднички народни савез (Български земеделски народен съюз), а опозицију земљорадничком режиму представљала је грађанска Народна слога (Народен сговор).[1133] Након што је у Јунском преврату 1923. године свргнут БЗНС, Бугарска комунистичка партија подигла је Септембарски устанак, означивши своје присталице као радни народ, а своје противнике као народне непријатеље.

Народ као субјекат је тридесетих наставио да има важно место у бугарском политичком дискурсу. Коалиција након пада Љапчевљеве владе звала се Народни блок, а најснажнија десна опозиција јој је био Цанковљев Народни социјални покрет. Култ личности краља заснован је на пароли „Цар, народ и војска – једна воља, једна одлука, једно дело", која није остављала простора за домишљање о значају народа у политичком дискурсу Бугарске 1930-их година. Као и у Југославији, народ је посматран као извориште политичког легитимитета, али и као субјекат са

[1127] Исто, 21.

[1128] Вељко Вујачић, на трагу Гејла Стоукса, закључује да је читава српска политичка елита своје деловање правдала позивањем на народ. (Veljko Vujačić, *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji. Dublji uzroci raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije* (Beograd: Clio, 2019), 184–185)

[1129] Упореди: Дубравка Стојановић, *Србија и демократија*, 279.

[1130] L. Perović, *Između anarhije i autokratije*, 161.

[1131] Исто, 74. Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010).

[1132] Краљевска прокламација од 6. јануара 1929. Викиизворник, Приступљено 15. децембра 2024. <https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%BE%D0%B4_6._%D1%98%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B0%D1%80%D0%B0_1929.>

[1133] *Един български век*, 26.

јединственом вољом. Без обзира на тумача његове воље, идеологија се правдала позивањем на народ.

И југословенски и бугарски случај, нарочито са протоком времена и концентрисањем власти у рукама једног човека, указују на феномен који је антрополог Иван Чоловић описао у есеју „Народ и прича", анализирајући стање јавног дискурса у Србији 1990-их година. Међуратне власти су такође „причале о народу" као о колективном хероју, који „мисли, осећа, одлучује" и протагониста је званичног наратива. Власт, у овом дискурсу, остаје у позадини, и тек помажу колективном јунаку, народу, да оствари своју историјску мисију.[1134] За анализу историографског дискурса, који следи, важно је напоменути да је примећено да политички дискурс који народ посматра као колективног јунака има тенденцију да догађаје из прошлости, садашњости и пројектоване будућности посматра као синхроне, где се давна прошлост може тумачити као нешто сасвим блиско и разумљиво у тренутку нарације.[1135] Да ли је тако било и у међуратној историографији? Да ли се говорило о народу у прошлости да би се данашњи народ поучио и усмерио?

3.2.1. Народ и однарођени

Бавећи се средњовековном историјом, сви анализирани историчари помињали су народ, његове миграције, земље и државе. Народ, као колективни субјекат, појављује се код свих историчара. Историчари су под појмом народа, додуше, подразумевали различите ствари, па анализу треба започети представљањем дефиниција народа које су они користили.

Доминантно гледиште било је да је народ група свих људи заједничког порекла, која тежи формирању независне националне државе. Средњовековне државе припадале су читавом народу. У историографији се, на различитим местима, може приметити да се говори о „народној држави"[1136], њеној еволуцији и ширењу, али и о кидању делова „још живог народног организма"[1137] у случају губитка одређене територије. Дакле, држава је оквир за органски развитак једног народа. Без независне државе, народ „није више господар у својој кући, он више не решава о својој судбини, не води своју политику, није више члан велике међународне државне заједнице."[1138]

Бугарска историографија се разликује од југословенске због тога што је пред њом био задатак да наративом превазиђе несловенско порекло (пра)бугарске елите и подвојеност „словенског" и „прабугарског" елемента у Првом бугарском царству. Док су југословенски историчари посматрали како словенска племена „еволуирају" у самосвесне, државотворне народе, бугарски су се трудили да објасне како се државотворни, али несловенски освајач временом стопио са затеченим Словенима. Бугарски народ постао је јединствена целина тек када је христијанизацијом дошло до стапања Прабугара и Словена.[1139]

[1134] Ivan Čolović, *Balkan – teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji 2* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008), 45–46.
[1135] Исто, 50–51.
[1136] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 11.
[1137] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 170.
[1138] Станојевић реферише на мађарско преузимање хрватске краљевске круне. С Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 36.
[1139] Речима Златарског: „Може се слободно рећи да је током првог периода Првог царства постојала бугарска држава, али још није постојао бугарски народ са строго дефинисаним културним принципима, својственим начином живота који би га издвајао као целину, као посебну националност, а истовремено оцртавао суштину његовог историјског задатка." (В. Златарски, *История*, т1. ч1. 352)

У паганском периоду, примећивана су и два самостална и одвојена народа унутар бугарске државе.[1140] Док није било народног јединства, оствареног за време хана Бориса, тешко се могло говорити о томе да је народ уопште и коришћен као субјекат у бугарском историјском наративу. Но, стварање једног бугарског народа посредством христијанизације значило је нужно прихватање византијских утицаја, па Мутафчијев овај феномен није посматрао као потпуно позитивну промену. Он је сматрао да је христијанизација, увезена из Цариграда, унео сталну тензију у бугарску историју између „страних закона и народних традиција". [1141] Из Мутафчијевљеве перспективе у самој бугарској етногенези постоји прародитељски грех, што га чини усамљеним међу савременицима који су у средњовековном народу видели природну и стабилну политичку заједницу.

Симптоматично је што је другачије гледиште о народу заступао историчар који се више фокусирао на историју бивших хабзбуршких земаља, Фердо Шишић. Он је речју „народ" подразумевао политички народ, елиту. Дакле, народ чине двор, ниже и више свештенство и ниже и високо племство.[1142] Када је мислио на целокупно становништво, писао је о „широким народним масама".

Код другог историчара бивших хабзбуршких земаља, Милка Коса, народ готово да одсуствује као субјекат. Дакле, народ је као државотворни скуп свих људи истог порекла фигурирао као колективни субјекат понајвише у београдском и софијском кругу историчара. Овај феномен може се објаснити тиме што је у српском и бугарском случају у модерном тренутку дошло до (тобожње) обнове средњовековне државности *народним* препородом и устанком, док се у хрватском случају пратио (тобожњи) непрекинути институционални континуитет од средњовековних времена, а у словеначком случају није било ни обнове ни континуитета. У хрватском случају, континуитет са средњим веком градио се инсистирањем на континуитету рада Сабора и постојања племићких породица које су у средњовековној и модерној хрватској чиниле *политички народ*. У српском и бугарском случају континуитет је требало конструисати без племића и сталешких установа, па се морало посезати за *обичним народом* као колективним политичким субјектом.

Поред народа као колективног субјекта, без обзира на штрчање Шишића и Коса апропо дефиниције тога шта је народ, у међуратној историографији Бугарске и Југославије свеприсутан је мотив однарођења. Оно се појављује у свим језичким варијацијама (однарођење, raznarodovanje[1143], обезродяване[1144]), али означава исту ствар – за народ штетну асимилацију елите, или дела народа, са странцима. Тамо где је асимилација била потпуно успешна, и где је прешла на неелитни део становништва, долази до колективне „народне смрти".[1145]

Сви анализирани међуратни историчари недвосмислено су стајали на страни „широких народих маса", које су биле отпорније на стране утицаје од племства [1146] , тако често

[1140] Исто, 143, 288.
[1141] „Приморан да се покорава законима који су му били страни и које није могао да прихвати изнутра, Бугарин је постао духовни бунтовник, порицатељ сваке власти и ауторитета. Векови страног ропства су додатно ојачали ову његову особину, а ново доба, када је наша национална држава, због свог устројства, морала поново да прибегне страним моделима, додатно ју је потврдило." (Мутафчиеви, *История*, 123)
[1142] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 510, 635, 638.
[1143] Милко Кос писао је о постепеном отуђењу (*odtujenost*) племства од народа. (M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 91) *Raznarodovanje*, за њега, је значило асимилацију (германизацију) свих друштвених група. (Исто, 115)
[1144] Мутафчиеви, *История*, 131.
[1145] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 129.
[1146] За Ћоровића, оно што је добро за народ је добро, а оно што није добро за народ је лоше: „Нови проблеми балканске политике и односа са суседима ван Балкана стављали су поједине владаре пред одлуке у којима се морало понекад, у

незаинтересованог за народну ствар.[1147] У критици однарођене елите предњачи Мутафчијев ставом да је бугарска елита деловала антинационално чак и током врхунца моћи средњовековне бугарске државе. Биланс Симеонове власти за народ Мутафчијев представља као „мртви капитал". Успеси на пољу културе и књижевности нису кореспондирали са „масама, које су чекале да задовоље своју духовну глад, пробуђену у њима након што су им одузете старе паганске традиције."[1148] По Мутафчијеву, дела настала под византијским утицајем била су, делимично због свог космополитског карактера, тенденциозно антинационална, и нису због тога била добродошла за развој бугарског народа. Овакав, изразито негативан однос према сваком страном утицају одсутан је из наратива осталих историчара.

Из свега наведеног, може се закључити да је народ дефинитивно примећен као колективни субјекат, и да је регионално, у Београду и Софији, дефинисан као скуп свих људи заједничког порекла, који тежи стварању националне државе. Народ, ако је старији од државе, може њу и да надживи, да опстане и да се у будућности бори за „ослобођење и уједињење", имплицирају историчари. Но, делови народа, а понајвише његова елита, могу да се однароде, чиме скрећу са пута који је у интересу већине. Оваква идеолошка импликација у складу је са народњачком идеолошком матрицом, али и државним дискурсом о народу као главном протагонисти историје. Разликовање доброг „нашег" и лошег „туђег" није необична појава за етноцентрични национализам, а дискурс о покваренoj елити наспрам доброћудног народа део је популистичког реторичког репертоара.

3.2.2. Особине народа

Какав је народ протагониста? Шта он ради, мисли, осећа?

Укратко, народ ради на стварању независне националне државе, он мисли о њеном стварању и одржавању, и осећа да му је она неопходна. Свеприсутна и најважнија карактеристика свих народа који су протагонисти анализираних медиевистичких наратива је *слободољубивост*, схваћена као активна тежња политичкој независности. Да ће управо ова особина бити присутна код свих историчара није нарочито изненађујуће, имајући у виду увиде Бенедикта Андерсона о свеприсутности спремности на жртву из љубави према нацији у разним светским национализмима.[1149] Историографију можемо да придодамо списку медија који су намењени за преношење информације о овој самопожртвованој љубави за нацију, уз „поезију, прозу, музику и ликовне уметности".[1150]

лошој комбинацији, да жртвује позитивно народно за љубав нечег неодређеног туђег." (В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 86)

[1147] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 647. С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 31, 41. Станојевић пише о елитама које раде на штету народног интереса, и како је хрватски народ осетио „ненационалност" сопственог племства. Код Ћоровића је присутан наратив о подели између племства и „народне заједнице", због чега, у одлучујућем тренутку сукоба са Османлијама, не постоји „јединствени народни фронт". (В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 201)

[1148] Мутафчиеви, *История*, 156.

[1149] B. Anderson, *Imagined Communities*, 141.

[1150] Исто.

Народ је тај који се оружано диже против странаца у тренуцима неправде[1151], он је спреман да своју независност оружано брани[11521153], без обзира на људске и материјалне жртве.[1154] Као покретач побуне против спољних угњетача[11551156], народ показује „чудесну отпорност“.[1157] Карактеристично је што дискурс о народној побуни и оружаној борби доминира наративима београдских и софијских историчара, што се може објаснити истим аргументима као и разлике у самој дефиницији тога шта је народ. Поред тога, не треба изгубити из вида да су борбе за независност, како против Византије, тако и против Османлија, у случајевима бугарских и српских средњовековних држава биле испуњене поразима и обележене коначним падом под туђу, византијску и османску, власт. У том кључу треба разумети и снагу историографске слике о народу као слободољубивом и неуморном борцу, чији су порази привремени, а трагедије залог за будућност. Прича о слободољубивости прича је *славним победама*, и, још важније *победничким поразима*[1158], који намећу „будућим генерацијама обавезу да изгубљено врате, да се за пораз освете.”[1159] Наративна стратегија међуратних историчара слична је једној од стратегија уметања пораза у националне историјске наративе присутне у српским уџбеницима, коју је приметила Дубравка Стојановић.[1160] У тој стратегији, порази су степенице до коначне победе. Средњовековна борба, са свим поразима, део је, дакле, пута у слободну, националну државу.

Поред љубави према слободи, народ је обдарен и другим особинама. Тако, с једне стране, он није агресор, него је мирни дошљак на Балкан[1161], а са друге „народ поби све грчке чиновнике који су се затекли у том подручју“.[1162] Овај контраст може да се оправда тиме што оцене долазе из пера различитих историчара, али може и да се посматра као део дискурса који правда контролу над територијом аргументом о етничком саставу становништва. Где живе Словени/Срби/Бугари – њихово је. Способност да се територија поседне није случајно смештена у репертоар народа. Још је Ерик Хобзбом показао како је уз повезаност са државом и заједнички језик, „потврђена освајачка способност” неопходан критеријум чврсте квалификације нације.[1163]

Међуратни историчари су разним квалификацијама чинили народ антропоморфним политичким субјектом. Тако, народ прихвата или одбацује одређене владаре.[1164] Народ памти.[1165]

[1151] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 311. В. Златарски, *История*, т1. ч2, 770. Мутафчиеви, *История*, 234.
[1152] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 18.
[1153] Станојевић је посматрао српски народ као колективни, слободољубиви субјекат који је у борби за слободу кроз целу своју историју, од насељавања на Балкану до краја Првог светског рата и коначног обрачуна са западним, аустроугарским освајачем. Када помиње српско-хрватско-словеначко уједињење (1918), Станојевић закључује да је „наш народ“ коначно уједињен у „једну своју слободну државу“. (С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 128)
[1154] Мутафчиеви, *История*, 269.
[1155] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 47.
[1156] Мутафчијев пише: „Никада се народ и његови предводници нису осећали тако уједињени око једног задатка, спаса националне независности – и никада се духовна издржљивост и спремност на саможртвовање нису уздигле у Бугарину до такве количине, као тада (током Самуилове побуне, В.З.).“ Мутафчиеви, *История*, 186.
[1157] Исто, 54.
[1158] Dubravka Stojanović, „Victories vs. Defeats: The Unreliability of Memory“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2017), 109–117.
[1159] D. Stojanović, *Prošlost dolazi*, 204.
[1160] Исто, 206–207.
[1161] С. Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 13.
[1162] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 69.
[1163] Eric J. Hobsbawm, *Nacija i nacionalizam. Program, mit, stvarnost* (Zagreb: Novi Liber, 1993), 42–43.
[1164] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 74, 110.
[1165] Исто, 196.

Он има своју душу[1166] и своју вољу.[1167] Поседује и „моралну и физичку моћ“[1168], иако може да буде уморан.[11691170] Конзервативан је[1171], а његовом духу блиски су демократски принципи.[1172] Дакле, народ је као колективни субјекат у потпуности формиран политички актер и арбитар, који на основу историјског искуства, моралне процене и осећања може да сам себи формулише политичку судбину. Усклађивање политичке реалности са душом и вољом народа доводи до еквилибријума, док неподударност између народних жеља и реалности доводе до активације народа на исправљању насталог дисбаланса. Оваква импликација је по природи конзервативна јер подразумева идеално неометано стање креирано по вољи народа, који се активира тек када треба да се супротстави промени и изласку из првобитног стања. То првобитно стање је аналогно ономе што је Клифорд Герц (Clifford Geertz) дефинисао као *урођени начин живота* (*The Indigenous Way of Life*), тј. апстракцији која идентитет укорењује у „традицији”, „раси”, „националном карактеру”. [1173] Инсистирањем на урођеном начину живота народа, историчари развијају есенцијалистички дискурс[1174] о нацији, представљајући нацију као резултат одјека и развоја из дубине историје, а не као производ модерне епохе. Међуратни историографски наратив о народу је, речима Хомија Бабе, медиј натуралистичког континуитета Заједнице и Традиције.[1175]

Овакав, политички формирани народ може да има вековне непријатеље. [1176] У историографији се налази и да је народ био заслужан за државна и културна достигнућа, те да је он имао сопствено „самопоуздање, осећај виталности и веру у будућност.“[1177] Гаранција успеха одређеног феномена била је у томе да се он укорени у народу, као што је био случај са ћирилицом[1178] или чак богумилством, у случају Босне.[1179] Позната тврдња Бенедикта Андерсона, да „магија национализма претвара случајност у судбину”, и овде је примењива. [1180] Наиме, културолошки и политички феномени тумачени су као природни или наметнути ретроактивно, спрам резултата, спрам коначног „народног” одговора на њих.

Деловање, осећања и мисли народа су у бугарској и југословенској историографији готово подударни. Треба подвући да све наведене особине указују на то да је народ у непрестаном стању напетости и угрожености, у борби за очување сопственог идентитета и територије. Народ је, у ствари, уклопљен у свеприсутну мартирско-херојску матрицу, карактеристични елемент хероизујућих наратива већ примећен у српској историографији.[1181]

Елемент идентитета којем је придавана посебна пажња у међурантој историографији био је словенски *народни језик*.[1182] Овај феномен враћа Андерсону, који је се осврнуо на важност

[1166] Исто, 248.
[1167] В. Златарски, *История*, т1. ч2, 59.
[1168] Исто, 396.
[1169] В. Златарски, *История*, т3, 575.
[1170] Мутафчиеви, *История* 159.
[1171] В. Златарски, *История*, т1. ч2, 68.
[1172] Исто, 561.
[1173] Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books, 1973), 240–241.
[1174] Исто, 243.
[1175] Homi K. Bhabha, “DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation”, in: *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha (London and New York: Routledge, 2000), 302.
[1176] В. Златарски, *История*, т3, 264.
[1177] Мутафчиеви, *История*, 143.
[1178] Исто, 48.
[1179] В. Ћоровић, *Историја Југославије* 62.
[1180] B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, 22.
[1181] D. Stojanović, *Prošlost dolazi*, 228–229.
[1182] В. Ћоровић, *Историја Југославије* 86–87.

језика за национализме, тврдећи како ништа не повезује са претходним генерацијама колико то чини језик, баш због тога што ствара утисак, помоћу књижевне заоставштине, да смо савременици својих предака јер се са њима „разумемо“. [1183] Овај ефекат синхроничности прошлости и садашњости кључан је елемент у инструментализацији историје, као што је указано раније. Такође, већ је поменуто да је заједнички језик један од три кључна елемента за нацију и према Хобзбому. [1184] Додатно, Герц је напомињао да је језичка политика посебно битан елемент у националном питању младих држава због тога што ставља пред избор: да ли говорити туђим, а космополитским или наслеђеним, а парохијалним језиком; да ли језик треба да буде „пасош или тврђава”?[1185] С обзиром да је одлука о језику у јужнословенском контексту донесена у 19. веку, опредељењем за вернакулар, анализирајући историчаре биће интересантно уочити каква је њихова аргументација у корист „језика-тврђаве”.

Међуратни југословенски историчари нису скривали симпатије за народни језик и „словенску службу“ у цркви[1186]. Управо је народ као колективни субјекат имао највеће заслуге у борби против уплива туђих језика, јер „народни језик своје цркве спасавала је само, по инстинкту, народна упорност.“[1187] Важно је приметити да „жив народен език“, и то бугарски, Мутафчијев посматра као најзаслужнији за очување идентитета не само Бугара, него и читавог Словенства.[1188] У тренуцима спајања прабугарског и словенског елемента у јединствену бугарску нацију, језик игра кључну улогу, и учествује у стварању „духовно уједињеног народа“. [1189] Мутафчијев прославља Црнорисца Храброг и његов трактат *О писменима*[1190] због „ватрене одбране права свог народа да чита и пише на свом језику“, посматрајући у њему првог „Бугарина који је изашао пред своје сународнике са позивом да цене своје и да не подлежу сугестијама странаца.“[1191] И на плану језика, за Мутафчијева се одвија борба између страног и народног, а „најбољи народни синови“[1192] били су спремни да стану у одбрану бугарске културе од иностраних утицаја.

Историчари млађе генерације, Мутафчијев, Ћоровић и Новак (в. Новаково писање о Гргуру Нинском), снажније него њихови претходници инсистирају на значају народног језика. Њима је он вишеструко важан. Најпре, народни језик је гарант очувања идентитета и још једна брана против страног утицаја. Поред тога, управо он је добро које повезује народ у одсуству независне националне државе и гарант континуитета између изгубљене слободе и оне која ће тек да буде стечена. На крају, заједнички језик је алат којим може да се правда натконфесионално народно јединство у случајевима одсуства независне, или недовољно велике националне државе. Он је, из перспективе историчара, био најпостојанија тврђава националног идентитета. Есенцијалистички однос према језику, приказан у историографији, отвара простор за даљу компарацију са сличним случајевима у Европи и у свету, где надмоћ народног језика није увек била толико неупитна колико у југословенском и бугарском случају.

Сумирајући особине, може се закључити да је у анализираној историографији примећен народ, који се служи народним језиком и који слободољубивом борбом брани или обнавља независност народне државе. Он је готово једногласно посматран романтично, као безгрешни

[1183] B. Anderson, *Imagined Communities*, 144–145.
[1184] E. Hobsbawm, *Nacija i nacionalizam*, 43.
[1185] C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 241.
[1186] В. Ћоровић, *Историја Југославије* 72.
[1187] Исто, 75.
[1188] Мутафчиеви, *История*, 131.
[1189] Исто.
[1190] У питању је познати трактат с краја 9. века, у коме анонимни монах расправља о историји словенске писмености.
[1191] Мутафчиеви, *История*, 145.
[1192] Исто.

колективни субјекат. Једини примећени изузетак од овог правила је Мутафчијевљева слика о *колективном Бугарину* који је „духовни бунтовник, порицатељ сваке власти и ауторитета“[1193], али и неко кога карактерише малодушност због усамљености у борби за своју независност.[1194] Ово штрчање треба разумети као последицу како свепрожимајућег критизерског односа Мутафчијева према важним феноменима бугарске историје, тако и његовог односа према стању у међуратној Бугарској, у којој су „власт и ауторитет” били под константним притиском како с лева (БЗНС, БКП), тако и с десна (ВМРО, НСП).

3.2.3. Оваплоћење народа

Иако је овај одељак посвећен народу као колективном субјекту, он би био непотпун без осврта на међуратну представу цара Ивајла у бугарској историографији. Наиме, Ивајло је по свему судећи био човек скромног порекла, вероватно свињар, који је 1277. постао предводник дружине која је ратовала и против страних завојевача (Татара) и против самог бугарског цара. Из обе борбе Ивајло је изашао као победник и проглашен је за бугарског цара. Своју власт утврдио је оженивши царицу Марију, удовицу претходног цара Константина Тиха и нећаку византијског цара. Ипак, свињар је у рату који је убрзо уследио против побуњених бугарских великаша и Византије постепено изгубио власт до лета 1279. године. Живот је скончао на територији Златне хорде, чији је хан Ногај наредио његово убиство.[1195]

За бугарске историчаре, Ивајло је био оваплоћење народних стремљења у годинама велике политичке и друштвене кризе која је обележила последње године Другог бугарског царства. Народу је, пре свега, из перспективе софијских историчара, било доста самовоље странкиње и жене која је владала Бугарском – царице Марије. У историографији не постоји сумња да се Ивајло појавио као остваритељ народних тежњи[1196] и борац за народни интерес.[1197]

Но, Ивајло који је знао да се власти уз помоћ народа домогне, није знао како да је задржи. Речима Златарског, „није могао да постигне свој почетни циљ, јер је чист и искрен, попут саме идеје за коју се борио, није био политички и државнички спреман да се одупре суптилним триковима и подмуклим интригама византијске политике како у самој Бугарској, тако и ван ње.“[1198] У контрасту царице Марије и цара Ивајла, као ретко ком историографском наративу чиста је граница између јина и јанга, женског и мушког, интриге и искрености, страног и домаћег, поквареног и поштеног. Обичан народ, „народна маса“, дала је из својих редова човека који је био вичан да порази спољне непријатеље и да се супротстави непоштеном друштвеном и политичком поретку, у коме је главну реч водила Византија. Неуспех Ивајлове авантуре још је једна епизода народне борбе за слободу, која ће срећан крај дочекати тек вековима касније.

У југословенској историографији, није приметна фигура која би била аналогна Ивајлу. Најближе њему прилази лик Краљевића Марка код Ћоровића, који се задржао на краткој процени

[1193] Исто, 123.
[1194] Исто, 189.
[1195] Alexandru Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)* (Leiden; Boston: Brill, 2017), 262–265.
[1196] „Зато би Ивајла требало да посматрамо као народног хероја, јер је он потекао из самог народа, био је прожет његовим идејама и био је израз његових жеља и тежњи.“ (В. Златарски, *История*, т3, 548.)
[1197] „(Народна маса, В.З.) га је гледала као свог изабраника и вођу, и можда је преко Ивајла очекивала своје избављење не само од татарског дивљаштва и политичке неправде на коју ју је владајућа клика осудила, већ и од друштвеног угњетавања земљопоседника, од којих су већина били представници бољарског сталежа.“ (Мутафчиеви, *История*, 276)
[1198] В. Златарски, *История*, т3, 574.

Маркове улоге у националној историји, делимично заснованој на народној епици.[1199] Овај феномен може се објаснити свеприсутношћу антивизантијског подтекста бугарског наратива, али и стабилношћу династија које су владале средњовековним српским, хрватским и словеначким земљама. Прошла стварност је, у овом случају, макар донекле управљала наративом, а не обрнуто.

3.2.4. Закључно о народу као колективном хероју

У међуратном периоду, узевши све у обзир, историчари су представили народ као јединствени ентитет који тежи националној независности и формирању или одржавању државе, уз одсуство експанзионизма и жеље за туђим. Историчари су наглашавали колективне борбе и отпорност народа против страних угњетача, приказујући народ као централног актера у историјском наративу. Наративни елементи које су користили међуратни историчари били су прелази из племенских у државне фазе, денационализација елита и несаломиви дух народа упркос спољним претњама. Иако су историчари доследно говорили о „народу" у трећем лицу, није било неуобичајено да га присвајају или да се с њиме поистовећују. Наново се демонстрирало код историчара млађе генерације, и у Бугарској и у Југославији, прослављање народа и претпостављање народа важности државе, круне или цркве.

Народ је, језиком Монике Флудерник, као субјекат, вршио колективне радње, и формирао колективне мисли и ставове. Занимљиво је да обе државе, Краљевина Југославија и Краљевина Бугарска, представљају у два историографска наратива идеал и резултат борби које је баш народ започео већ у средњем веку.

Остаје да се утврди да ли су обе историографије створиле колективне наративе у којима би народ могао бити агент колективног наратива (АКН). Кроз примере је показано да је међуратна историографија створила колективне наративе у којима је група („народ") заузимала улогу протагонисте. Овај протагониста се развија током времена, превазилази препреке, прелази из једне фазе развоја у другу, побеђује разне непријатеље и опстаје упркос томе што пребези из колектива доводе у питање стабилност и трајност заједнице. Посматрано уз помоћ Марголинових појмова, народ се појављује и као прави АКН и као заједница.

Међутим, међу међуратним београдским и софијским историчарима доминира овај други облик, налик на Тенисов *Gemeinschaft*. Народ, заснован на осећају заједништва и солидарности унутар групе, делује и опстаје као колектив чак и у одсуству истакнутих појединаца, захваљујући одржавању традиције и старих обичаја. Његови повремени хероји су више аватари опште воље него креативни агенти. Они разумеју народ и његове интересе; они их не реинтерпретирају. Већ је приказано како је Мутафчијев оценио Јована Рилског, који по њему није разумео захтеве свога времена, тј. потребе тадашњег бугарског народа. Појединци често могу да раде на штету народа, али осим у једном историографском делу не види се да народ, када је већ субјекат, ради нешто на своју штету.

Постављањем беспрекорног, слободољубивог народа на централно место историографског наратива, међуратна историографија учествовала је у легитимисању режима у којима је стварана. Историчари нису били *уље на води*, него су били *уље на ватру* постојећег дискурса о народном субјективитету, толико корисног међуратним популистичким режимима.

И у Бугарској и у Југославији, настојало се да се модерне државе представе као испуњење вишевековног циља народа. У случају Југославије, било је неопходно текстуално уоквирити

[1199] „Ми држимо да се Марко прославио највише што је у то тешко доба, као лично храбар човек, прогонио насилнике, заштићивао гоњене и успео да за свог живота своју земљу и своје поданике, са неколико видних личних залагања, сачува од невоља и тежих потреса." (В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 206)

јединствени народ у регионима који су се историјски развијали одвојено, и народ чија је колективна воља била важнија од воље њихових често национално отуђених елита; у Бугарској је наглашена разлика између понекад однарођене елите и народног супстрата, али она се превазилази умањењем византијског утицаја. У оба случаја, стреми се повратку на замишљену оригиналну народну есенцију. Такође, у оба случаја, примећено је да се тежи постизању ефекта синхроничности савременог тренутка са епизодама прошлости кроз алузије о непромењивим особинама народа и његовом трансгенерацијском усуду. Важно је нагласити да су веће сличности у дискурсу уочене између београдског и софијског круга историчара, него између београдских професора и њихових колега са запада Југославије.

Наратив о народу који се бори за националну еманпципацију још од средњег века био је користан и у Бугарској и у Југославији, а прослављање народа налазило се на пресеку скупова идеолошких концепата и либералне и конзервативне грађанске мисли, и народњаштва, чији су постулати продрли у дискурс југословенских и бугарских либерала и конзерваваца. На крају крајева, идеолошка импликација је била јасна – ко би могао бити против државе за коју се народ вековима жртвовао, и о којој је сањао, скоро миленијум и по?

3.3. Ка поетици историографије

Сам појам „наратив”[1200] био је повод жустре историографске дебате у претходним деценијама. Наиме, постављало се питање да ли је уопште могуће бавити се историјом као науком, уколико је она толико оптерећења производњом наратива о сопственом предмету проучавања. Ипак, као најјаснија разлика између историографије и других наративних форми истакао се сам њен садржај – текст који за циљ има разумевање или објашњење прошле стварности. Наиме, историчар пише о стварним догађајима, и није наратор који креира фикцију *ex nihilo*. Његова приповест је заснована на историјским изворима и историографском методу.

У фокусу овог потпоглавља неће, ипак, бити ни рад на критичкој анализи извора, ни методологија међуратних медиевиста. Оно ће да представи анализу историографског наратива, који је упркос могућности објективног сазнања о прошлој стварности саставни део сваког историографског израза. Проучавање међуратне историографије на Балкану захтева приступ који превазилази пуко испитивање фактографске тачности историографског исказа, па и анализу појединих елемената историографског наратива, која је већ била један од задатака у овом раду. Оно треба да зађе и у реторичко, и поетско, структуирање дискурса историчара. У анализу се полази уз ослонац на одређене постулате Хејдена Вајта, чији је рад у последњим деценијама 20. века провокативно деконструисао разне историографске наративе. Вајт је тврдио да писање историје треба разумети као врсту прозног дискурса, у коме објективност и реалистичност приказа не морају нужно да буду подударни.[1201] За потребе овог рада, неопходно је утврдити какав су прозни дискурс примењивали међуратни југословенски и бугарски историчари.

У балканском контексту, историчари су стварали метанаративе, који, речима Румена Даскалова, делују попут магнетног поља, интегришући и оријентишући фрагменте историје ка једној (националној) матрици. Метанаратив, пише Даскалов, је наратив који унутар себе распоређује низ других прича.[1202] Овакви, обухватни наративи су у међуратном југословенском и

[1200] *Наратив* може да се дефинише као језички и концептуални оквир који одабиром и повезивањем историјских чињеница кроз заплет превазилази чисту хронологију и производи смисао и објашњење историјског процеса. *Национални наратив* је наратив организован око нације (народа) и њене државе као главних актера, чији је циљ конструисање историјског континуитета од мита о пореклу до савремености ради легитимизације националног идентитета. Види: Р. Даскалов, *Големите раскази*, 7–38.
[1201] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 163.
[1202] Исто, 134.

бугарском контексту имали функцију легитимације државе, градећи континуитет од митских почетака до савремене државности. Историчари су, преузевши улогу градитеља нације, трансформисали средњовековне догађаје и личности у извор националног поноса и кохезије. Али како?

Досадашња истраживања показала су да су бугарски наративи били фокусирани на визију Велике Бугарске и превладавање османског наслеђа, док су у југословенском (нарочито српском) случају примећени наративи са елементима мартиролошког самосажаљења.[1203] Ипак, остаје још да се дода расправи о југословенском међуратном историјском метанаративу. Главни извор на проучавање метанаратива историчара биће њихове синтезе о средњем веку, а у фокусу ће изнова бити аутори синтеза о националној историји: Милко Кос, Фердо Шишић, Владимир Ћоровић. Компаративна дубина анализе биће остварена поређењем поменутих југословенских историчара са њиховим бугарским колегама, Златарским и Мутафчијевим.

Анализа ће се држати трипартитне типологије Хејдена Вајта, представљене и примењене у његовом делу *Метаисторија* (1973), уз ограде засноване на савременим читањима Вајта. Нарочито значајна биће критика британског историчара Адриана Вилсона (Wilson), апропо недостатака типологије, о којој ће бити речи.[1204]

Три нивоа на којима је Вајт анализирао историографска дела деветнаестовековних класика, Мишлеа, Ранкеа, Буркхарта и Токвила, јесу заплет (emplotment), формални аргумент и идеолошка импликација. Први ниво тумачења, путем заплета, фокусира се на процес којим историчар распршене догађаје трансформише у причу, тј. наратив, одређене врсте. Историчар своју нарацију структурише као заплет, који читаоцу омогућава да препозна значење догађаја кроз њихову припадност једном од четири архетипа, позајмљена из књижевне теорије Нортропа Фраја (Northrop Frye), утицајног двадесетовековног књижевног критичара и теоретичара.[1205] Ти архетипи су романса, сатира, комедија и трагедија.[1206]

Романса је драма о самоидентификацији и тријумфу добра над злом, где јунак, који може да буде индивидуални или колективни, врлином надјачава недаће са којима се сусреће. Њен антипод је сатира, која инсистира на човековој заточености у свету којим не може да овлада. Комедија и трагедија имају слична полазишта, с тим што комедија нуди наду у привремено измирење супротстављених сила у друштву, наглашавајући хармонију која се постиже на крају процеса. С друге стране, трагедија води ка резигнацији пред законима који управљају људском судбином, где пораз протагонисте служи као поука о границама човекових могућности.[1207] Вајтова примена књижевне теорије на историографске текстове имала је снажан одјек, и до данас је остала релевантна макар због освешћивања да је „свака историја“ на неки начин написана са заплетом.[1208]

Као други ниво тумачења Вајт је истакао формални аргумент, који историчар користи да објасни сврху наратива. Као и заплета, формалних аргумената има четири врсте: формистички, контекстуалистички, органицистички и механицистички. Овај пут, Вајт се ослонио на типологију

[1203] Исто, 27.
[1204] Adrian Wilson, „Hayden White‘s „Theory of the Historicak Work“: a Re-examination“, *Journal of the Philosophy of History*, 7 (2013), 32–56.
[1205] Вајт се ослањао на: Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: four essays* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957).
[1206] Hejden Vajt, *Metaistorija. Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka* (Podgorica: CID, 2011), 21–22.
[1207] Исто, 22–24.
[1208] Matthew Garrett, „Philosophies of History“, in: *Cambridge Companion to Narrative Theory*, ed. Matthew Garrett (Cambridge University Press, 2018), 89.

Стефена Пепера (Stephen Pepper), америчког филозофа и аутора књиге *World Hypotheses*, у којој пише управо о четири наведена погледа на свет.[1209]

Формистички модус усмерен је на идентификацију јединствених карактеристика објеката, наглашавајући разноликост историјских појава, често без тежње да се оне уоквире универзалним законима. Као историчаре склоне овом аргументу Вајт је идентификовао Хердера, Карлајла и Мишлеа.[1210] Ипак, упркос томе што је наведене ауторе посматрао као формисте, критика Вајта уочила је да он није на адекватан начин доказао да је било код од њих управо то. Имајући то у виду, није очекивано ни да југословенски и бугарски историчари посматрају историју као низ дисперзованих, а занимљивих појава.[1211]

Још један модус који не трага за универзалним законима је контекстуалистички. Историчаре-контекстуалисте води претпоставка да је догађај могуће објаснити уметањем истог у контекст, то јест објашњењем веза тог догађаја и других дешавања у њиховом историјском окружењу. Док би се формиста фокусирао на ентитет због његове јединствености, и изучавао његове сличности и разлике у односу на остале ентитете, контекстуалиста би реконструисао прошлу стварност усредсређен на везе између актера у одређеном времену. Вајт наглашава да је ова стратегија тумачења међу историчарима поприлично распрострањена, због тога што у исти мах није претерано дисперзивна, као формистичка, нити је претерано апстрактна, као органицистичка и механицистичка.[1212]

Два апстрактнија приступа, органицистички и механицистички, међусобно су врло различита. Наиме, органицистички приступ види историјске ентитете као компоненте јединственог процеса који стреми одређеном циљу. За органицисте, попут Ранкеа, важни су колективни субјекти, као и свепрожимајуће идеје које воде историјски процес ка зацртаном. Мање мистичан је механицистички приступ, који трага за општим узрочним законима, налик на оне физичке, који управљају интеракцијама елемената у историји, при чему се индивидуални ентитети стављају у други план, мање важни од структуралних процеса којима припадају. Међу механицисте, Вајт сврстава Токвила, с једне стране идеолошког спектра, и Маркса, са друге.[1213]

Трећи, и последњи ниво тумачења који ће да буде примењен је тумачење идеолошком импликацијом. Она одражава став историчара према природи историјског сазнања и његову намеру да промени или одржи затечени поредак. Четири основна, архетипска става су конзервативизам, либерализам, радикализам и анархизам. Овај пут, Вајт је био инспирисан делом социолога Карла Манхајма (Mannheim).[1214]

Према овој типологији, конзервативци су сумњичави према наглим променама и посматрају друштвени развој кроз аналогију са растом биљке. Ритам промене је спор. С друге стране, либерали верују у енергичнију промену и брже унапређење друштва, којима је циљ утопијско стање које ће бити досегнуто у даљој будућности. За разлику од конзервативаца и либерала, радикали и анархисти захтевају трансформацију, а не еволуцију структуре, с тим што

[1209] Stephen C. Pepper, *World Hypotheses: a study in evidence* (Berkeley: University of California Press, 1942).
[1210] H. Vajt, *Metaistorija*, 27.
[1211] A. Wilson, „Hayden White‘s „Theory of the Historicak Work““, 42.
[1212] H. Vajt, *Metaistorija*, 29–30.
[1213] Исто.
[1214] Karl Mannheim, *Ideology and Utopia: an introduction to the sociology of knowledge* (New York: Harcourt, Brace & Co., 1946).

радикали виде утопију као нешто што је иманентно и захтева револуционарну акцију, док анархисти идеализују далеку, невину прошлост као жељени модел.[1215]

По Вајту, заплет, формални аргумент и идеолошка импликација нису насумично повезани, већ се интегришу у *историографски стил*. По њему, постоје одређени афинитети између три нивоа модуса. На пример, романтички заплет се слаже са формистичким аргументом и анархистичком идеолошком импликацијом, док се механицистички аргумент често везује за трагички заплет и радикалну идеологију. Вајт, ипак, допушта да се код неких историчара понекад и здружују неусклађени модуси, што њиховом раду даје специфичну ноту.[1216] Савременија критика Вајтовог приступа додатно је урушила идеју о универзалности историографских стилова како их је схватао Вајт, подвукавши да код различитих историчара могу, у случају да се на њих примењује Вајтова типологија, пронаћи различите комбинације заплета, формалног аргумента и идеолошке импликације.[1217]

Применом адаптиране Вајтове типологије у овом поглављу, стремиће се анализи историографских дела као сложених литерарних дела. Циљ је да се, неоптерећено Вајтовим покушајем да пронађе универзалне калупе историографског израза, код сваког историчара идентификују заплет, аргумент и идеолошка импликација, као и да се објасни њихова међусобна веза. Избор историографског стила није само научни, него је и идеолошки, често несвесни чин, који сведочи о свеопштем ауторовом поимању света. Напослетку, циљ је утврдити који је историографски стил био доминантан у међуратном балканском контексту, и на основу тога обогатити закључке о улози историчара у међуратном југословенском и бугарском друштву и месту југословенских и бугарских историчара у европској историографској мрежи.

3.3.1. Историја као трагедија

Вајт је дефинисао трагедију као модус заплета који води ка меланхоличној резигнацији пред неизмењивим правилима која управљају људском егзистенцијом. Овој дефиницији вреди се вратити због тога што је међу анализираним историчарима примећено да управо овај заплет има своје заступнике: Шишића, Коса и Мутафчијева. Након што се паралелно представе аргументи који указују на трагички заплет код ове тројице аутора, упоредно ће бити представљени и њихови формални аргументи и идеолошке импликације.

Југословенски и бугарски историчари-трагичари нису видели историју народа као линеарни пут напред, нити као тријумфално искупљење, већ као цикличну драму успона и падова, које узрокују унутрашње слабости. Ту слабост посебно је наглашавао Мутафчијев. По њему, свака епоха бугарске историје садржи клицу пропасти. Нису изузетак ни периоди највећег територијалног распростирања бугарске државе, као што су времена цара Симеона или Самуила. Најблиставија, Симеонова епоха, није савршена: „Чак и за његово време, међутим, у Бугарској се већ осећала исцрпљеност од поднесених војних напора, а сада, када је и сам сишао са историјске сцене, ишчезнуо је и последњи фактор на ком је почивала величина бугарске државе.”[1218] Пад Самуиловог царства Мутафчијев описивао је наглашавајући безнађе народа услед губитка националне државе. Оваква нарација, која фокус ставља на унутрашњу кризу и неминовну катастрофу упркос херојским напорима појединца, може да се посматра као прави пример трагичког заплета.

[1215] H. Vajt, *Metaistorija*, 36–38.
[1216] Исто, 40–41.
[1217] A. Wilson, „Hayden White‘s „Theory of the Historicak Work““, 55.
[1218] Мутафчиеви, *История*, 157.

Историчар-трагичар био је и Фердо Шишић. Његова *Повијест Хрвата у вријеме народних владара* нуди преглед хрватске средњовековне историје који је по историографском стилу врло сличан Мутафчијевљевом. Најпре, ако се осврне на заплет, приметно је да је главни протагониста Шишићеве *Повијести*, хрватски народ, пролазио кроз изазове до коначног пада. Само губљење народне династије приказано је као резултат унутрашњих слабости и сукоба, водећи ка коначној резигнацији. Шишић је препознао шта је у сржи ове трагедије:

> „Стародревна словенска неслога - а познају је већ византијски писци 6. вијека – попраћена завишћу и крвавим гложењем међу најодличнијим народним синовима, којима су лични интереси били пречи од народних, па за то и нијесу имали смисла за крепко централизовану државну власт, при је узрок свршетку хрватскога народног краљевства."[1219]

Као и у бугарском случају, види се неслога као узрочник пада. Поред тога, понавља се наратив о неразумевању које елита има за националне интересе. Та елита убила је краља Звонимира (1089), а овај чин је Шишић окарактерисао као жалостан, пропративши га у својој приповести екстензивним цитатом једног средњовековног летописа који сведочи о Звонимировој клетви усмереној ка неверним Хрватима да не имају никада „господина од свог језика (= народа)". Тачку на слободну хрватску средњовековну државу испраћен је наводним самртним ропцем последњег народног владара, Петра (1097) – *finis Croatiae.*[1220]

Међу историчаре-трагичаре може да се сврста и Милко Кос. Његов наратив о словеначком средњем веку је обележен фокусом на непрестани, постепени, губитак територије и независности. По томе, његов наратив је линеарнији, због тога што Мутафчијевљев и Шишићев наратив ипак говоре о успонима и падовима. Кос пише: „Ако упоредимо површину „Склавиније" у франачко доба у 9. веку, када је била највећа по површини, са површином на којој Словенци и данас живе, видимо да су Словенци изгубили приближно две трећине своје територије током једанаест векова."[1221] Историја Словеније посматра се као серија губитака. Кос је сматрао да је овакав биланс „поражавајући", и да своје узроке има како у географији и историјским процесима, тако и у природи самих Словенаца. [1222] Кос, дакле, бира тренутак када је „Словенија" била на територијалном врхунцу, и спрам њега мери даљи територијални развој ове земље. Још важније – за њену пропаст делимично криви слабост протагонисте историје, словеначког народа.

Читав словеначки средњи век испуњен је словеначким нејединством, и грабежом суседних држава и династија над земљама у којима су живели Словенци. Чак и уједињење свих словеначких земаља под хабзбуршким владарима последица је „несловеначких интереса".[1223] Корушка котлина, са центром у Госпосветском пољу, могла је, по Косу, да буде „колевка независне словеначке државне творевине", да се није налазила право на путу немачког ширења на исток.[1224] Трагичност словеначког средњег века поспешио је долазак Мађара, који је за „већину панонских Словенаца" значио „националну смрт". Утеху је пружило што је мађарски притисак успорио немачку колонизацију средњег Подунавља и источних Алпа, тиме помогавши алпских Словенцима.[1225]

[1219] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 648.
[1220] Исто, 650.
[1221] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 8.
[1222] Исто.
[1223] Исто, 10.
[1224] Исто, 10–11.
[1225] Исто, 87.

Словеначки народ, по Косу, није могао да се носи ни са странцима ни са судбином коју са собом носи брдско-планинска топографија словеначких крајева. Нација, која тежи ка јединству, у историчаревом наративу не може да надјача силе које су јој супротстављене. Стога, може да се закључи да је у Косовом случају у питању прави трагички наратив. У њему су наглашеније спољашње силе као узрочник недаћа, за разлику од метанаратива Мутафчијева и Шишића, који проналазе узрок пропасти у унутрашњим слабостима.

На нивоу формалног аргумента, тројица историчара се ослањају на органицистичку тезу. Анализирани историчари третирају народ или државу као живе организме, који имају свој развој. Код Мутафчијева су присутни и експлицитни органицистички описи. Он описује Цариград као „срце, које је пумпало крв у све делове њеног организма [римске државе, В.З.], извор њене животне снаге."[1226] Што се тиче Бугарске, његова анализа процеса покрштавања у време хана Бориса инсистира на спајању два разнородна дела народа, Прабугара и Словена, у јединствену целину. Овакав, јединствени бугарски организам био је подложан и обољењима. Мутафчијев је писао, вреди подсетити, о „зарази византизма" која је захватила „државни центар и руководство бугарске цркве", одакле се преносила у „остале делове бугарског организма". [1227] Лек, или имунолошки одговор унутар бугарског друштва, био је у верном придржавању „заветима старине", који су гарантовали отпорност против страног и штетног.[1228]

Шишић се, попут Мутафчијева, није либио да користи саму реч „организам". Тако су Мађари крајем 9. века ушли у „срце организма" Велике Моравске[1229], и тако су далматински приморски градови били „она оловна притега, која није дала младом и њежном организму хрватске државе да се дигне и да ојача."[1230] У последњем параграфу прегледа политичке историје у свом великом делу, Шишић је говорио о два организма, хрватском и мађарском, који због своје разлике у величини и тежњама, по природи ствари завршавају своју интеракцију укидањем „старе независне народне хрватске државе."[1231]

Кос, као и други историчари-трагичари, може да се окарактерише као органициста. Он пише о словеначком „народном телу"[1232], које Немци „окружују", и у које „зарезују".[1233] Кос је покушао да објасни како се словеначко друштво развијало из родовских заједница ка вишим државним облицима, упркос географским факторима, и за њега је постојање јединственог словеначког народа кроз разједињене политичке јединице од средњег века наовамо неспорно. Ипак, Кос се приближава и контекстуалистичком аргументу својим нијансираним приступом узроцима словеначке разједињености, од географије, преко економије и демографије, до црквене и световне политике.

У погледу идеолошких импликација, сва тројица историчара су конзервативни. Мутафчијевљев конзервативизам се огледа у потреби за одбраном националне индивидуалности, која сеже у прабугарска времена, а коју види, опет кроз органицистичку призму, као „здраву основу и скелет" бугарске државности.[1234] Период паганизма Мутафчијев је оцењивао и у другим радовима као период највеће стабилности.[1235] Мутафчијев, пишући о средњем веку, жали већ кад

[1226] Мутафчиеви, *История*, 32.
[1227] Исто, 167.
[1228] Исто.
[1229] F. Šišić, *Povijest Hrvata* 403.
[1230] Исто, 649.
[1231] Исто, 650.
[1232] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 8, 73.
[1233] Исто, 120–121.
[1234] Мутафчиеви, *История*, 131.
[1235] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 145.

старе обичаје почиње да истискује увођење туђег, византијског права. По Мутафчијеву, стабилност друштва и снага државе зависе од верности сопственим коренима, док сваки радикални раскид са традицијом води у анархију. Мутафчијевљевева *Историја бугарског народа* је, дакле, органицистичка, конзервативна трагедија. Она нуди поуку бугарском народу, да снага државе лежи у органском јединству и верности традицији, а свако одступање од тих принципа кроз унутрашње раздоре или некритичко прихватање туђих културних образаца, неизбежно води у пропаст.

Шишићев конзервативизам огледа се у његовом, већ поменутом, прослављању „крепко централизоване државне власти". Шишић је такође на опрезу због „туђинске културне најезде", нарочито латинизације у приморју.[1236] Узевши свеобухватно, његово дело не нуди позитивне аргументе за радикалну промену, а ни не посматра првобитну заједницу са носталгијом. Стога, и Шишића се може сврстати у органицистичке, конзервативне трагичаре.

И Кос, као и Мутафчијев и Шишић, у свом стилу обједињује трагедију и органицизам са конзервативизмом. Наиме, његова *Згодовина* тежи да легитимише словеначки национални идентитет изградњом наратива о континуитету са далеком прошлошћу. Косове симпатије поклоњене су словеначком сељаку, ког обележава присвојним придевима („naš kmet"), и његовом придржавању старим обичајима и правилима упркос вековима туђинске власти.[1237] Политичка порука коју Кос свеукупно шаље је да је неопходна одбрана преосталих словеначких територија, уз очување баштине средњовековних Словенаца, који су се одупрли вишестолетном притиску германизације.

Историографски стил који повезује трагедију, органицизам и конзервативизам, најсличнији је историографском стилу који је Хејден Вајт приписао Леополду Ранкеу, који је историју писао као комедију, уз органицистички аргумент и конзервативну импликацију. Као и код Ранкеа, „идеја нације" је код анализираних историчара „безвремена и вечна", те се може рећи да су и Мутафчијев, и Шишић и Кос од „реалности сопственог доба начинили идеал за сва времена".[1238] Као и код Ранкеа, код тројице историчара се конзервативна импликација огледа у томе што решење за проблеме виде „само у контексту нације и институција формираних у нацији".[1239] Црква и држава, у случају наратива о бугарском, хрватском и словеначком средњем веку, позитивне су институције само у времену у коме помажу опстанак „народног организма", традиција и обичаја, и појачавају отпорност против странаца. У тренуцима када се оне „однароде", оне су носилац негативне промене, која у бугарском и југословенском случају чине средњовековну историју трагичном.

Није немогуће да би и Шишићева и Косова историја постале комедија, да је историја народа, као колективног хероја, испричаведана до времена националног препорода и уласка у југословенску државу. Овако, сведене на представу средњовековне прошлости, приповести ова два историчара прекидају се у тренуцима „туђинске" власти, што доприноси трагичности наратива. Мутафчијевљев песимизам, поводом инхерентних проблема са којима се суочава бугарски народ кроз читаву историју, не остављају много простора за „срећан крај", осим у сценарију у коме се досегне стање праве националне аутаркичности и имуности на толико погубне стране утицаје. Ту, хипотетичку ситуацију призивао је у другим текстовима, и назвао ју је „ново възраждане" – нови препород.[1240]

[1236] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 648.
[1237] M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 183–184.
[1238] H. Vajt, *Metaistorija*, 173.
[1239] Исто, 175.
[1240] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 153.

3.3.2. Историја као романса

Двојица међуратних историчара који историју представљају као романсу су Васил Златарски и Владимир Ћоровић. У делу оба аутора, колективни јунак (бугарски или југословенски народ) тријумфује над недаћама и напредује упркос бројним претњама. Чак и дугорочнији порази, попут пада Првог бугарског царства под византијску власт, или пропасти Душановог царства, нису трагични крај, него искушења на путу ка вишем циљу. У оба метанаратива упадљиво је инсистирање на сукцесивним фазама развоја. Код Златарског, оне чине основу периодизације бугарске историје, од „епохе хуно-бугарске надмоћи“ до „Бугарске под Асеновцима“. У свим фазама, без обзира на околности, присутна је „интензивна и непрекидна борба бугарског рода за одбрану своје политичке и црквене независности.“[1241]

Слично је приметно код Ћоровића, који је средњовековну историју Југославије делио на три периода, од досељавања Словена до пада раносредњовековних словенских краљевина, преко доминантно српске историје тринаестог и четрнаестог века, до представљања постепеног пада свих југословенских средњовековних држава под власт странаца. Ћоровић је већ у предговору најавио да посматра југословенску историју као неуједначен и нелинеаран „процес стапања племенских група и развијања националне свести.”[1242] Не треба закључити да у Ћоровићевом наративу нема места за трагичне епизоде. У њих се могу убројати пропаст српске и босанске средњовековне државе, као и потпадање Хрватске под туђинску династију. Но, чак и у највећој трагедији била је клица оптимизма. Након српског пораза[1243] на Косову (1389):

> „Лазарева погибија одмах се схватила као свесна жртва да се очува народно и државно достојанство и да послужи као храна и пример за доцнија поколења у схватању витешке дужности према отаџбини.“[1244]

Ово показује контраст између Ћоровића и Мутафчијева, који је, чак и у најбољим временима за средњовековну бугарску, тражио семе раздора. За Ћоровића, вредност Лазареве смрти на Косову за националну идеологију 19. и 20. века је непроцењива: „Косовска етика била је, може се без претеривања рећи, национално еванђеље наше расе, којим су се одушевљавали све до наших дана подједнако и интелектуални као и широки кругови целог народа.”[1245] Суштина ове етике, по Ћоровићу је у томе да се кроз векове тежило ка „*исправљеној* (нагласио В.Ћ.) обнови старих вредности.”[1246] Кроз дела Златарског и Ћоровића, приметан је мотив непрекидне борбе за независност и тријумфа или макар опстанка народа упркос страним притисцима, што их чини правим примерима романтичког заплета.

Приметно је да су и код Златарског и код Ћоровића формални аргументи слични историчарима-трагичарима (органицистички), без обзира на то што им је заплет другачији. На пример, када говори о историји Првог бугарског царства, Златарски пише како је „унутрашња повезаност“ главних историјских феномена „тако очигледна и природна“.[1247] Такође, асимилацију Прабугара и Словена он карактерише као промену „етничке физиономије“.[1248] Златарски експлицира да је „органска веза“ неопходан фактор за одржавање кохезије у политичким заједницама које су велике колико је била средњовековна бугарска. Он пише како „нису довољни

[1241] В. Златарски, *История*, т1, ч2, III
[1242] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 1.
[1243] Тако га карактерише Ћоровић.
[1244] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 196–197.
[1245] Исто, 197.
[1246] Исто, 198.
[1247] В. Златарски, *История*, т1, ч2, III
[1248] В. Златарски, *История*, т1, ч1, 2.

заједничка религија на народном језику и један царски скиптар; потребна је и унутрашња веза – веза и општекултурна и државно-друштвена, за коју је неопходна органска сила, која ће да повеже, да у основи споји масу, становништво, народ с централном влашћу.“[1249] Дакле, и поред спољних обележја јединства, оно право јединство мора да потекне из органског заједништва у друштву. То заједништво опстаје и у одсуству службе на народном језику и народног владара.

Ћоровић, с друге стране, непрестано трага за доказима о заједничким акцијама и везама три југословенска племена. И он користи појам „државни“ и „народни организам”.[1250] Организам, следећи аналогију са природом, може да буде и затрован, као што је у време династије Анђела „беспомоћно био затрован организам Византије,”[1251] а може и да буде у недостатку виталних органа, попут Мађарске, која би „без морске обале била организам без плућа”.[1252] У случају средњовековне српске државе, ширење на туђе територије се тумачи као „жива потреба једног снагом набреклог организма”[1253], а уски интереси властеле задавали су „искрвављеном организму српске државе нове ране.”[1254] Државни организам, у средњовековном контексту, у Ћоровићевом делу сусрећемо као *неисцрпен*[1255], *премлаћен*[1256], *обновљен*[1257], *прилично изможден*.[1258]

У погледу идеолошке импликације, Златарски је ипак остао на конзервативној линији, због симпатија за „народне традиције“ и фаворизовања континуитета одржавања институција средњовековне бугарске државе. То се најбоље може видети у његовим описима Самуилове државе као институционалног продужетка Првог бугарског царства.[1259] Стога, може се закључити да је Златарски писао конзервативну-органицистичку романсу, која је у средњовековној прошлости проналазила потврду за легитимитет модерне бугарске државе, приказујући њен развој не као случајност, већ као тријумфалан исход органског развоја бугарске националне мисли. Румен Даскалов је већ показао да је Златарски „снажно *национализовао* бугарску средњовековну историју“, приписујући анахрони национализам историјским личностима бугарског средњовековља.[1260] Конзервативизам Златарског огледа се управо у томе што он проналази идеално национално стање у средњем веку, и практично га окамењује у времену. За разлику од њега, Ћоровић је писао о „исправљеној“ обнови старих вредности. Ова „исправљеност” указује на Ћоровићеве симпатије ка одређеној динамици развоја, која би га у домену идеолошке импликације сврстале међу историчаре-либерале.

Још један аргумент у прилог томе да је Ћоровићева идеолошка импликација либерална је у томе што он позитивно оцењује промене које су се дешавале на пољу унапређивања државне организације. Тако, његова позитивна оцена архиепископа Саве заснована је на његовим симпатијама према Сави као црквеном и интелектуалном организатору[1261], а једна од ретких

[1249] В. Златарски, *История*, т1, ч2, 544–545.
[1250] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 83. и 170.
[1251] Исто, 105.
[1252] Исто, 89.
[1253] Исто, 128.
[1254] Исто, 198.
[1255] Исто, 241.
[1256] Исто, 255.
[1257] Исто, 258.
[1258] Исто, 284.
[1259] В. Златарски, т1, ч2, III
[1260] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 136.
[1261] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 108–109.

позитивних ствари које везује за цара Душана је његов Законик, који је био знак „осећања правне одговорности и потребе развијања правне свести, без које је немогуће створити праву државу."[1262]

Напослетку, може се подвући да је Владимир Ћоровић написао, по Вајтовој типологији, органицистичку, либералну романсу, која може да подсећа на Виговско тумачење историје.[1263] Његов текст о средњовековној прошлости свакако је оптерећивало то што је он интегрални део већег наратива који је нужно завршавао стварањем Југославије, те је у поређењу са другим ауторима више телеолошки и оптимистичан.

Но, чак и када би се посматрао у изолацији, Ћоровићев наратив о средњем веку јесте романтичан због тога што за колективног јунака (народ) проналази трачак наде и у привременим поразима, за разлику од Шишића и Мутафчијева који у поразима виде усуд народа који описују. Основна разлика између метанаратива код Мутафчијева и код Златарског је у томе што је јунак (бугарски народ) различите природе. Златарски у њега полаже веће наде, и не посматра га као ентитет са хроничном болешћу. Романса Златарског и Ћоровића чини их сличним са Вајтовим описом Мишлеа, али само по питању врсте заплета. И, заиста, Златарски и Ћоровић слични су Мишлеу по томе што у историји уочавају нацију као ентитет који „настоји да постане".[1264] То „постајање" код Мишлеа уоквирено је у наративну форму у којој је смисао историјског процеса замишљен „као борба суштинске врлине против отровног, али крајње кратковјечног порока."[1265] Није ли слично и код Златарског и Ћоровића, који не остављају сумњу да ће народ превазићи сваку препреку на путу ка пуној еманципацији (како год да је она схваћена)?

Када се узме у обзир Вилсонова критика Вајтовог модела, која наглашава како Вајтова типологија предвиђа, али нигде не проналази формистички аргумент и анархистичку импликацију[1266], не изненађује што су и код Златарског и код Ћоровића примећене други аргументи и импликације. Док Златарски остаје конзервативни органициста, као историчари-трагичари, задовољен оним „оригиналним" у народној организацији, Ћоровићев наратив је наратив о константној, постепеној еволуцији народног организма. По томе је Ћоровићево дело истакнуто међу другим анализираним синтезама.

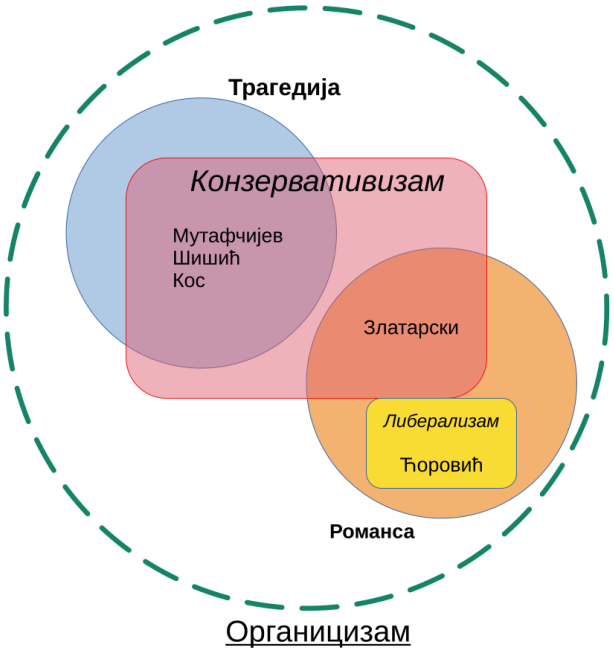
Табеларно, сличности и разлике између историчара, према Вајтовој типологији, могу се визуализовати на следећи начин:

[1262] Исто, 163.
[1263] Виговско тумачење историје представља значајни метанаратив примећен у либералној британској историографији, чијој се анализи посветио Херберт Батерфилд (*The Whig Interpretation of History*, 1931). Ово тумачење заснивало се на изучавању политичке и уставне историје Британије, коју је требало тумачити као успешну, постепену еволуцију и напредак ка све слободнијем друштву.
[1264] H. Vajt, *Metaistorija*, 153.
[1265] Исто.
[1266] A. Wilson, „Hayden White's „Theory of the Historicak Work".

Табела 1. Историчари и три Вајтове категорије.

Историчари	**Заплет**	**Формални аргумент**	**Идеолошка импликација**
Мутафчијев	Трагедија	Органицизам	Конзервативизам
Шишић	Трагедија	Органицизам	Конзервативизам
Кос	Трагедија	Органицизам	Конзервативизам
Златарски	Романса	Органицизам	Конзервативизам
Ћоровић	Романса	Органицизам	Либерализам

Алтернативно, помоћу Веновог дијаграма, могуће је додатно нагласити свеприсутност органицистичког формалног аргумента, и доминацију конзервативне идеолошке импликације:

Доминација органицистичког аргумента указује на дубоки утицај немачког историцизма на историографски израз у југословенској и бугарској међуратној историографији. Ранкеова конзервативна идеолошка импликација присутна је, такође, код четири од пет анализираних историчара. Дакле, историографија је структуирана као текст који је поред преношења научног сазнања требало да буде интегративни фактор, који треба да освести јавност како о органским везама које повезују припаднике истог народа, тако и о њиховој старости и о идеалном, а изгубљеном аутентичном идентитету, коме се може вратити управо проучавањем грешака и слабости из прошлости. Средњовековна прошлост код већине анализираних историчара завршава

се трагично, али није искључено да би, као према Вајтовом суду о Ранкеу, и метанаратив историчара-трагичара постао комедија да није заустављен у тренутку пропасти „националних“ средњовековних држава или, у словеначком случају, у тренутку слабих изгледа за било какву националну еманципацију. Ако би се тражио аналогни историчар Ћоровићу, који штрчи међу савременицима, то би био Мишле, као историчар који такође трага за народом, чији геније се постепено открива кроз историју и остварује у модерној, грађанској, националној држави.

Одсуство сатиричног заплета указује на одсуство иронијског отклона од представљања историјског континуитета представе о колективном јунаку свих анализираних приповести, народу. Из истог разлога, недостаје контекстуализма, који се у назнакама може понегде и уочити, али никада довољно снажан да превлада органицистичку природу метанаратива. Важно је уочити и одсуство механицизма, и са њиме повезаних марксистичких и позитивистичких тенденција, које су као и историцизам *могле* да имају утицај на међуратне историчаре, а нису. На крају, одсуство радикалне идеолошке импликације указује на умереност и конзервативност међуратне грађанске историографије, која је учествовала или у учвршћивању постојећег *status quo*, или у замишљању повратка замишљеном старом, добром, и аутентично националном времену.

Закључак

У овом раду анализиране су различите представе о средњем веку – оне о територијама и народима који су их насељавали, оне о херојима, световним и црквеним, о народу као колективном субјекту, о смислу тока историје од средњег века до двадесетог, и вези средњовековног и савременог. Полазна идеја, да историографски текст није био проста реконструкција онога „како је заиста било“, него намерно обликовани медиј културног памћења и средство националне интеграције, је потврђена у анализи свих елемената наратива. Бугарски и југословенски случај на том пољу нису показали различитост. Две историографије нису, кроз рад, посматране као паралелне и самодовољне целине, него као испреплетана поља која су била заснована на истим начелима, и која су током међуратног периода била у константној комуникацији. Универзализам науке константно се надметао са аутаркичношћу национализма.

Прва хипотеза са којом се пошло у истраживање била је да су бугарски и југословенски професионални историчари били учесници у креирању националног памћења, које се подударало са оним које је одговарало њиховим државама. Потврда хипотезе уследила је већ у Првом поглављу, у коме је показано како историчари у међуратном периоду нису напустили улогу коју су играли у друштву до 1918. године, а која је подразумевала ангажман за националну ствар. Ову потврду учврстили су налази у Другом и Трећем поглављу. Бугарски медиевисти наставили су након „националних катастрофа“ да аргументују историјско и етничко право своје земље на Македонију и друге територије суседних земаља. Након стварања Краљевине СХС, универзитетски професори су листом стали иза наратива о троплеменом народу Србима, Хрватима и Словенцима. Са променом државне политике и опредељењем за интегрално југословенство – медиевисти се појављују као његови кодификатори и главни заступници. Након смрти краља Александра, сплашњава и страст историчара за приповест о једном југословенском народу који је од прапостојбине стремио националном јединству.

Блискост бугарских и југословенских историчара са државним политикама не чуди, када се узме у обзир да су универзитетски професори са државном влашћу били повезани личним и политичким везама. Поред тога, факултети, националне академије, стручна друштва и часописи су функционисали као простори производње и контроле знања, и тиме су стварали предстражу против наратива који би подривали доминантни. Симптоматично и за бугарски и за југословенски случај је што су историчари радили на репродукцији националистичких наратива и када за то није било систематичног државног финансирања. Рад на националној ствари, као у 19. веку, посматран је још увек као дужност и мисија историчара.

Друга полазна претпоставка, да су историчари уклапали представе средњег века према променама дневнополитичких потреба, потврђена је делимично. Наиме, претпоставка да је Први светски рат драматично утицао на велику националну приповест код југословенских историчара није тачна. Предратни, партикуларни националистички наративи Срба, Хрвата и Словенаца показали су се и кроз Друго и кроз Треће поглавље као поприлично издржљиви и трајни. Београдски медиевисти доминантно су писали о српској средњовековној историји, загребачки о хрватској, а љубљански о словеначкој. Када су историчари писали о историји сва три племена, или Југословена, њихова дела би личила на збир три националне приповести. Ипак, постојали су елементи који у оквиру југословенске историографије нису довођени у питање, попут етничке сродности југословенских народа и намере Људевита Посавског да окупи све југословенске народе у политички савез. Стабилност наратива у бугарском случају, због тога што је уочен и континуитет историографског наратива и у српском, и у хрватском, и у словеначком случају, указује на то да се пред Први светски рат на Балкану формирале очврсле представе о националном средњем веку, коју велике политичке промене 1912–1918. нису успеле нарочито да уздрмају.

Са другом хипотезом у уској је вези трећа хипотеза, којом се претпоставило да је већа историографска пажња била посвећена спорним територијама. Она је у целости потврђена. Када су у питању територије, југословенски историчари су својим наративом стварали колаж максималистичких захтева и Срба, и Хрвата, и Словенаца, наоружани предратним историјским и етничким аргументима. То је посебну тензију стварало по питању Босне и Херцеговине. Старији историчари остали су на партикуларним позицијама српског или хрватског национализма, које су заузели још током Анексионе кризе, а млађи су покушали да реинтерпретирају босанску средњовековну државу као предсказање могућности стварања једне натконфесионалне српскохрватске државе. Југословенски државни оквир био је консензуално прихваћен, дакле, према споља, у одбрани од „туђина“, али је имао ограничен уплив као средство унутрашње интеграције. Што се бугарских историчара тиче, на њих нису утицале мене бугарско-југословенских међуратних односа – санстефански ревизионизам остао је хегемона идеја.

Хипотеза да је међу универзитетским професорима било историчара који су се активно супротстављали доминантном државном наративу је потврђена. У Југославији, Милан Шуфлај јесте био до смрти пример антијугословенски оријентисаног професора, али је он неколико дана након југословенског уједињења, децембра 1918. године, принуђен да се пензионише. Његов наратив ударао је на главне поставке доминантног наратива – порицао је народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца, одбацивао је југословенску идеју и пропагирао успостављање цивилизацијске границе на Дрини, која раздваја Исток и Запад. То што му је у Београду, у издању Српске краљевске академије, издата једна књига не треба да завара, јер је то било 1925. године, док је деловало да ће овај дисидент пактирати са Пашићем. Након што се Пашић договорио са Радићем, Шуфлај је последње године свог живота провео у сукобу са државом, одстрањен из југословенског академског живота. С друге стране, Петар Мутафчијев није наступао антидржавно, али јесте критиковао државну политику сећања. За њега, Јован Рилски је био несрећно изабран за националног хероја, јер је живео пасивно и пустињачки. У свету који је захтевао акцију и рад на развоју нације, по Мутафчијеву, средњовековни монаси нису били погодни примери за угледање. Универзитетски професори који су кроз сопствено тумачење историје критиковали савремену државну политику, критиковали су је здесна.

Крајња питања, о субјективитету нације, њеној старости, и особинама, такође су одговор добила кроз Друго, а нарочито Треће поглавље. Нација није била посматрана као производ модерности, него као перенијална појава, старија и од Сеоба и заснована на крви и традицији, па чак и раси. Колектив је одвајкада организован као заједница (*Gemeinschaft*). *Му*-група је у оба случаја представљана као слободољубива, неосвајачка, непоколебљива кроз „победничке поразе“ и истрајна у очувању народног језика као „тврђаве идентитета“. И у југословенском, и у бугарском случају, примећен је отклон историчара према „однарођеним“ елитама, чији су партикуларни интереси кроз векове штетили народној целини.

Кроз обе историографије провејавало је оно што је Марк Блок назвао „опсесијом пореклом“. Почетак националног живота, смештен у рани средњи век, био „је сам по себи довољан да све објасни“.[1267] Историја фокусирана на „порекло“ и у бугарском и у југословенском случају била је повезана са „опсесијом осудама“ (la manie du jugement)[1268], тенденцијом историчара да објашњавају сопствену садашњост осудом или оправдањем појава из прошлости. Но, на пољу опсесије пореклом кроз рад је доказана генерацијска разлика између старијих и млађих историчара. Први су били заокупљени пореклом државе, а други пореклом народа, па чак и расе. Историографија, која је део дискурса идеологије национализма, мењала се пратећи

[1267] Марк Блок, *Одбрана историје или занат историчара* (Лозница: Карпос, 2026), 68.
[1268] Исто, 69.

промену у националистичком дискурсу од либерално-културног ка расијалистичком, у складу са доминантном терминологијом времена, на коју је утицала раширеност расних теорија.

Имајући одговоре на хипотезе у виду, могуће је пружити коначну оцену о међуратној историографији као медију памћења и средству националне интеграције. Најпре, треба истаћи да су историчари у овој епохи имали функцију агената културног памћења (*kulturelles Gedächtnis*). Производили су текст који је служио стабилизацији слике о јединственом и посебном сопству. Језиком Јана Асмана, историчари су колективно памћење чували кроз културну формацију (историографски текст) и институционалну комуникацију (кроз универзитете и учешће у државној политици сећања). Средњи век, вишевековни период, комуниciран је кроз ослонац на оно што такође Асман назива „острвима времена“ (*Zeitinseln*)[1269], пажљиво одабраним тренуцима којима се посвећује диспропорционална пажња. Ти тренуци су развијени „ретроспективном контемплацијом“ (*retrospective Besonnenheit*) у права места сећања, упоришне тачке изградње националног идентитета. Избор кључних тренутака и у бугарском и у југословенском случају је истоветан. Историчари су тражили тренутке оснивања првих средњовековних држава, тренутке када је држава била на врхунцу, периоде када је заузета територија која је спорна у њима савремено доба. Места сећања постале су победе, које су потврдиле снагу националне средњовековне државе, али још више порази, као опомене да се држава због унутрашње неслоге и малигног страног утицаја, у тренутку непажње, може изгубити. Вео заборава прекрио је периоде „туђинског јарма“, у којима су најважнији тренуци побуне за обнову националне независне државе.

Да је историографија у пуном смислу била медиј колективног памћења потврђује и то што се на њу могу применити свих шест основних карактеристика које за њега предвиђа Асман. Прво – „конкретизација идентитета“, то јест, културно памћење служи за идентитетско одређење о ономе што неко јесте, и шта неко није. Кроз јасну дистинкцију између *нас* и *нашег народа* од *другог*, историографија је недвосмислено служила за конкретизацију идентитета. Друга карактеристика културног памћења које је међуратна историографија поседовала је „капацитет за реконструкцију“. Културно памћење, по Асману, увек делује тако што знање које преноси доводи у везу са савременом ситуацијом. Иако је фиксирано у одређеном корпусу знања, оно се прилагођава сопственом контексту присвајањем, критиком или трансформацијом фигура памћења. Међуратна историографија се понашала тачно овако. Наследивши предратну историографску традицију, она је присвајала на местима која су и даље била примењива у новом контексту, удаљавала се повремено од одређених хероја и мобилисала нове, који су до тада имали мањи значај. На пример, млађа генерација историчара није перпетуирала херојски култ владара који су правили велика мултинационална царства (Симеона и Душана), него је конструисала представе о национално свесним и „реалнијим“ владарима, којима је давала предност.

Треће, Асман наглашава да се културно памћење преноси писмом, сликом и ритуалом. Док су ликовне и ритуалне димензије остале у домену уметности и државне политике, историчари су обезбеђивали текстуалну потпору националног памћења. Због тога не треба да чуди монументалност и информативност синтеза о националној прошлости. Златарски, Станојевић и Шишић сами су започели посао на писању великих средњовековних националних историја, који нису успели да за живота заврше. Ћоровићева *Историја Југославије* представља праву романсу, која треба да буде текстуални темељ за интеграцију нације која тек треба да се створи. Новакова *Антологија* је збирка потврда да та будућа нација вековима тежи својој коначној интеграцији.

Четврта карактеристика је организација, то јест специјализација носилаца културног памћења. Историчари су током 19. века, а свакако у првој половини 20. века, били високо

[1269] J. Assmann, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“, 12.

специјализовани стручњаци за реконструкцију прошлости. Од њих се очекивало да владају помоћним историјским наукама које би им учиниле средњовековне изворе разумљивим, али и да познају готово целокупан корпус постојеће историографије на тему којом су се бавили, а та тема је, готово искључиво, била у вези са националном историјом. Специјализација је за готово све анализиране историчаре, значила и усавршавање на неком од универзитета немачког говорног подручја, колевке модерне историјске науке. Захваљујући овој професионалној *аури* историчари су функционисали као носиоци памћења чије је знање оверено и научно утемељено.[1270] Након оснивања националних универзитета, они су били ти који оверавају знање и који гарантују нове нараштаје специјализованог кадра.

Пето, и врло важно: обавеза. „Однос према нормативној слици групе о самој себи ствара јасан систем вредности и диференцијације у погледу важности, којима се структуира културна понуда знања и симбола. Постоје важни и неважни, средишњи и периферни, локални и међулокални симболи, у зависности од тога како они функционишу у процесима стварања, представљања и обнављања те слике о себи.“ Како је у раду показано, историчари су били арбитри и по питању пожељних вредности и карактеристика хероја и народа, и по питању (ре)евалуације важности одређених средњовековних догађаја, личности и феномена. На све то, идеолошка импликација у свим истраживаним радовима била је обавеза да се кроз комуникацију са средњовековном прошлошћу очува и оснажи модерна национална држава.

Шеста, последња карактеристика је рефлексивност. И заиста, историографија као медиј јесте рефлексивна, због тога што се у њој слика о сопству у прошлости креира кроз „усредсређеност на сопствени друштвени систем“. [1271] Тако, дилеме двадесетог века попут етничке припадности Македонаца, решења српско-хрватског спора око Босне, међа Словеније, се транспонују у средњи век и решавају представама о давно минулом времену.

Посматрајући случај историографије међуратне Бугарске и Југославије, на крају се може повући паралела са француским пре 1930-их година, који је описао Пјер Нора. Национализам тог времена захтевао је оправдање наглашавањем прошлости, а историчари су „говорећи као напола војници, напола свештеници, носили терет одговорности за нацију“. [1272] Историографија је служила као „недодирљива веза између физичке масе докумената и њене урезаности у памћење“. [1273] Функционално, универзитетски професори средњовековне историје су у проучаваном периоду били стваралаци, прерађивачи, контролори и дистрибутери овереног знања које је организовано у континуирани наратив, проткан местима сећања, требало да легитимише националну грађанску државу и дискредитује њене алтернативе.

Представе о средњем веку, због свега наведеног, нису биле само научна реконструкција прошле стварности, него кључан елемент без којег је немогуће до краја разумети национални идентитет у међуратном периоду. Средњи век био је резервоар идентитета. У наративу о овом делу националне прошлости, садржани су оснивачки митови свих пет анализираних националних наратива[1274], а приче о херојима и онима који то нису репозиторијум су савета о добром и рђавом

[1270] О аури историчара који су „одлазили у архиве да траже доказе који би подупирали њихове националистичке и класне назоре“ пише и Георг Игерс, Georg Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, (Hanover, N. H. and London: Wesleyan University Press, 1997), 28.
[1271] J. Assmann, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“, 13–15.
[1272] Pierre Nora, „General Introduction“, 5.
[1273] Исто, 13.
[1274] Бугарског, југословенског, српског, хрватског и словеначког.

управљању савременим националним државама. Представе средњег века биле су и полазиште сваког менталног мапирања националне територије.

Мото са којим је немачка модерна историографија пре тачно два века пошла у прикупљање средњовековних извора у едицији *Monumenta Germaniae Historica* био је „Sanctus amor patriae dat animum“ – „света љубав за отаџбину даје душу“. Имплицира се, наравно, да даје душу човеку, надахњује историчара у његовом послу. Ипак, на основу познатог о функционализацији немачке историографије за немачки национализам, као и на основу приказаног у овом раду о употреби средњовековних представа у бугарском и југословенском контексту, овај мото се да допунити. Може се рећи „Sanctus amor patriae dat animum patriae“ – „света љубав за отаџбину даје душу отаџбини“. Овако срочено, потврђује се чињеница да национализам креира нацију, и да су историчари покренути љубављу за отаџбину заправо ту отаџбину, кроз историографски текст замишљали, пројектовали и усавршавали. Колико су представе о прошлости важне, сведочи и распад државе једне од замишљених средњовековних нација, за чији случај тек треба утврдити да ли су визије о заједничкој будућности биле распршене пре или након ишчезавања представа о заједничкој прошлости.

Актуелни политички спорови у региону, у којима се позива на средњи век, баштине „острва времена“ која су била актуелна у међуратном периоду, са наслеђеним херојским наративима и пројекцијама пожељног територијалног простирања националне државе. Као и пре сто година, расправља се о Карантанији, Самуилу, Томиславу, Твртку. Но, над овим темама данас монопол имају различити партикуларни национализми, чак и они који су били недоминантни или неразвијени у истраживаном периоду. Одсуство Југославије са данашње политичке мапе и одсуство заједничке југословенске прошлости из савремене историјске имагинације у исто време сведоче о неуспеху једне националне интеграције и о томе да су представе о заједничкој прошлости неопходан, али недовољан услов за успешну националну интеграцију. Иако су међуратни историчари веровали, као и бројни политички и културни актери и пре и после њих, да је средњовековна историја била национална колевка, проучавањем њиховог дела посебно је наглашено да су представе средњовековне прошлости идентитетско огледало. Огледало као и свако друго, није криво за изглед онога ко га држи.

Резиме

У овој дисертацији истражене су представе о средњем веку у академским историографијама Краљевине Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије, у раздобљу од 1918. до 1941. године. Полазећи од историје историографије, студија памћења и теорија национализма, у раду је испитано како су професионални историчари обликовали слике националне прошлости и употребљавали их у савременим државним, територијалним и национално-интегративним пројектима. Истраживање је засновано на историографским синтезама, монографијама и чланцима, архивској грађи државних и научних установа, личним фондовима и кореспонденцији историчара, међуратној периодици и релевантним правним, политичким и визуелним изворима. Посебна пажња посвећена је универзитетима, академијама, историјским друштвима, часописима и мрежама сарадње у Софији, Београду, Загребу и Љубљани, као просторима производње, провере и ширења историографског знања. Компаративни приступ допуњен је перспективом испреплетане историје, јер су проучаване националне традиције настајале у сталној размени, сарадњи и полемици.

У раду су најпре реконструисане европске и јужнословенске димензије професионализације историјске науке, као и процеси националне интеграције и политички контекст међуратне Бугарске и Југославије. Потом, понуђена је анализа институционалног положаја медиевиста, њихове генерацијске, професионалне и личне везе, као и однос научне аутономије и државне политике. Средишњи део дисертације посвећен је представама спорних територија, нарочито Македоније, Босне и Херцеговине, Далмације и Корушке, затим конструкцијама националних карактера, избору средњовековних владара и црквених личности као хероја, те представљању народа као трајног колективног субјекта историје. Анализа показује да су бугарска и југословенске историографије почивале на сродним национално-интегративним начелима. Бугарски историчари су углавном бранили санстефански ревизионизам и историјска права на Македонију и суседне области, док су југословенски аутори настојали да у заједнички оквир уклопе српске, хрватске и словеначке наративе и територијалне претензије. Савремени сукоби ретроактивно су пројектовани у средњи век, а нације су приказиване као древне, постојане и слободољубиве заједнице, насупрот отуђеним или „однарођеним“ елитама. Средњовековни хероји бирани су и превредновани према потребама садашњости: поред култова моћних владара, појављивала се тежња ка истицању умеренијих, „реалистичнијих“ узора. Нација је, притом, представљана као непроменљиви носилац историјског континуитета, а не као производ модерних националних процеса. Политички контекст снажно је усмеравао историографске интерпретације. У Југославији су се представе кретале од оних о троплеменом народу ка интегралном југословенству, а потом се после смрти краља Александра од њега постепено удаљавале, док су старији српски, хрватски и словеначки обрасци показивали знатну постојаност. Дисертација закључује да историографија није била само средство научног сазнања, већ и важан медиј културног памћења, националне мобилизације и легитимисања државних циљева. Историчари су деловали као ствараоци, контролори и посредници пожељних представа прошлости, чак и када њихов рад није био непосредно усмераван или систематски финансиран од државе. Међуратне интерпретације средњег века зато представљају важну предисторију савремених националних наратива и данашњих спорова око историјског наслеђа у југоисточној Европи.

Биографски прилози

Анастасијевић, Драгутин

Драгутин Анастасијевић рођен је 1877. у Крагујевцу. По образовању био је филолог. После завршене Велике школе (1896–1900), усавршавао се као државни питомац код Карла Крумбахера (1902–1905). Од 1906. на Универзитету у Београду постао је доцент, и то за грчки језик, палеографију, византијску филологију и историју. Оснивач је Семинара за византологију. Од 1920. године, био је редовни професор на Православном богословском факултету. Умро је 1950. године.[1275]

Барада, Михо

Михо Барада рођен је у Сегету, крај Трогира, 1889. године. Студије теологије завшрио је у Задру 1912, откад ради као свештеник у Далмацији. Студије историје завршио је у Загребу (1927–1929), а усавршавао се на ватиканској Високој школи за палеографију, дипломатику и архивистику. Изабран је за ванредног професора Богословског факултета у Загребу 1932, а редовног 1937. године. Од 1933. до 1940. на Филозофском факултету био је хонорарни наставник помоћних историјских наука, а 1940, након смрти Ферда Шишића, преузима предавање народне историје. На том месту остаће до 1954. Умро је 1957. године.[1276]

Динић, Михаило

Михаило Динић рођен је у Лучици код Пожаревца, 1899. године. Као шеснаестогодишњак је прешао Албанију и наставио школовање у Француској. Студирао је на Универзитету у Монпељеу. Касније, усавршавао се у Бечу (1928–1930) и радио у Учитељској школи у Дубровнику, што му је пружило услове да ради на тамошњем богатом архиву. На позив Станоја Станојевића, Динић прелази на Универзитет у Београду, 1934. године. Као професор, на Филозофском факултету радио је до 1957, бавећи се доминантно питањима из српског средњег века. Умро је 1970. године.[1277]

Златарски, Васил

Васил Златарски рођен је 1866. године у Великом Трнову, где је његов отац Никола био учитељ и један од истакнутијих представника бугарског грађанства. Био је руски ђак. Након што је у Санкт Петерсбургу завршио класичну гимназију, започео је студије на тамошњем Универзитету. Тамо је слушао истакнуте руске историчаре, слависту и словенофила Владимира Ламанског (Ламанский) и византолога Василија Васиљевског (Василий Васильевский). Ламански и Васиљевски су се академски обликовали у Санкт Петерсбургу, али се Васиљевски усавршавао и у Берлину код Момзена и Дројзена.[1278]

Златарски се, после студија, усавршавао и у Берлину (1893–1895).[1279] Иако је био историчар по професији, учен на принципима школе критичке историографије, био је и под утицајем романтичнијих историографских наратива о бугарској историји, из пера Паисија

[1275] С. Ћирковић, „Анастасијевић Драгутин“, *ЕСИ*, 260–261.
[1276] „Barada, Miho“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. https://www.enciklopedija.hr/clanak/barada-miho (приступљено 1. августа 2025. године)
[1277] С. Ћирковић, „Динић Михаило“, *ЕСИ*, 352–353.
[1278] С. С. „Васильевский (Василий Григорьевич)“, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, Вальтер — Венути*, 1892. 605–606.
[1279] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 108.

Хиландарца и Марина Дринова.[1280] Са Марином Дриновим, који је радио у Харкову, је одржавао живу кореспонденцију.[1281]

Приступно предавање на софијском Вишем училишту одржао је 1895. године, на тему „Главни периоди бугарске историје“ („Главните периоди в българската история“). У њему, оцртао је периодизацију и тезе којих ће се држати у свом читавом опусу, попут оне о месту Бугарске између европског Истока и Запада. Главне фазе бугарске средњовековне историје, Прво бугарско царство, период византијске власти, па Друго бугарско царство[1282], биле су тема његовог животног дела – недовршене Историје бугарске државе у средњем веку, у три тома. Важност ове Историје за бугарску историографију тешко може да се прецени[1283], а Диана Мишкова је ово дело Златарског оценила као круну његовог рада на успостављању бугарског историјског канона.[1284] Прва књига првог тома највећег дела Златарског објављена је током ратне 1918. године, и била је посвећена бугарским борцима палим за уједињење бугарског народа. Хронолошки, она се бави периодом од доласка Бугара на Балкан 679. до доласка на власт хана Бориса 852. године. Друга књига првог тома објављена је 1927. године, у контексту обележавања хиљадугодишњице смрти цара Симеона, и прати успостављање, развој и пад Првог бугарског царства и Самуилову побуну (852–1018. године). Други том (1934) тиче се периода византијске власти (1018–1187. године), док је трећи, постхумно објављени том (1940) посвећен Другом бугарском царству под династијом Асен (1187–1280). Ова монументална историја биће главни извор за разумевање представа Златарског о средњем веку.

Златарски је био први професор бугарске историје и историје балканских народа на Вишем училишту, и касније на Софијском универзитету, од 1904. године. На челу катедре био је готово четрдесет година. У тих четрдесет година, градио је синтезу о бугарској средњовековној историји, често принуђен да сам установљава основну фактографију оригиналним истраживањем.[1285] Златарски је двапут био ректор Универзитета (1913–1914, 1924–1925); био је председник Историјско-филолошког одељења Бугарске академије наука (1921–1926) и заменик председника БАН (1921–1935); био је на челу софијског Историјског друштва (Историческо дружество) од 1911. до 1935. године, и дописни члан Руске (1911), Чешке (1925) и Југословенске академије (1929). Умро је 15. децембра 1935. године. У Бугарској, његова смрт била је испраћена са жалом, али и закључком да ће његови ученици, историчари, да наставе да користе прави научни метод „на путу за остварење наших националних идеала.“ [1286] Чланови софијског Историјског друштва закључили су:

„Човек који је узео листове из руку Пајсија и од патриотског подвига атонског монаха, створио научну историју, и утврдио културна и историјска права бугарског племена широко пред светом, затворио је очи и одлетео у небеске просторе свом учитељу.“[1287]

Клаић, Вјекослав

Вјекослав Клаић рођен је у Гарчину, код Славонског Брода, 1849. године. Студирао је историју и географију у Бечу, а у Загребу је био професор хрватске (1878–1882) и опште историје

[1280] D. Mishkova, *Rival Byzantiums*, 93.
[1281] *Лекциони курсове на проф. Васил Златарски, том 1. От праисторическо време до падането на Първото българско царство*, съставител Тодор Попнеделев (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999), 13–14.
[1282] Исто, 49.
[1283] Р. Даскалов, *Големите раскази*, 110.
[1284] D. Mishkova, *Ryval Byzantiums*, 93.
[1285] Б. Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине*, 116.
[1286] Д. Цончевъ, „Проф. В. Н. Златарски“, *Борба*, 18.12.1935. 2.
[1287] ЦДА, Фонд Българско историческо дружество (1241), 1241–1–101.

(1893–1922). Писао је о темама из хрватске историје од средњег века до најновијег времена, а у политичком смислу био је праваш. Умро је 1939. године.[1288]

Клаић је са Натком Нодилом је поделио предмет тако што је Нодило предавао стари век и средњи век до времена Карла Великог, а Клаић је предавао остатак средњег века и нови век. На Нодилово место дошао је 1901. Гавро Манојловић.[1289]

Кос, Милко

Милко Кос рођен је 1892. године у Горици. Био је син Франца Коса, значајног актера словеначке деветнаестовековне историографије. Студије историје и географије завршио је у Бечу (1911–1916), где је као млади истраживач радио на Институту за истраживање аустријске историје (1915–1917).[1290] И он је слушао Јиречекова предавања.[1291] Након добровољне војне службе (1916–1918) нашао је место при новооснованом Универзитету у Љубљани као сарадник у универзитетској библиотеци. Поред тога, био је део делегације која је требало да реши питање поделе архивског материјала са Аустријом.[1292] Пре него што је постао универзитетски професор, усавршавао се и на École des chartes у Паризу и у Минхену.[1293] Пажње је вредан његов професионални пут по повратку у Краљевину СХС. Наиме, Кос је јула 1924. изабран за доцента на Универзитету у Београду, годину дана касније у октобру прешао је у Загреб као ванредни професор, да би већ септембра 1926. био изабран за ванредног професора на Универзитету у Љубљани, који ће се испоставити као трајно место његовог рада.[1294] С обзиром да је на љубљанском Филозофском факултету остао до 1967. године, не делује као хипербола оцена словеначког медиевисте Бога Графенауера да је „скоро свим словеначким историчарима“ у време социјализма Кос био академски отац.[1295]

У међуратном периоду, Кос је краљевим указом постао члан-оснивач Академије наука и уметности (Akademija znanosti in umetnosti, 1938, која ће 1943. године добити епитет „Словеначка“/“Slovenska“) и дописни члан ЈАЗУ. Био је први историчар у словеначкој Академији.[1296]

Један од упадљивијих елемената Косове биографије није хронолошки подударан са овим радом, али вреди поменути да је Кос био ректор Универзитета у Љубљани у време италијанске окупације, што му није замерено после ослобођења. Он је до 1948. године био проректор Универзитета, а од 1945. до 1968. био је високо рангиран у Историјском друштву Словеније (Zgodovinsko društvo za Slovenijo).[1297] Словеначки историчар Фердо Гестрин приписује Косовој способности опстанак Универзитета под фашистичком окупацијом.[1298] У фокусу Косовог истраживања био је средњи век словеначких земаља, укључујући и друштвену историју. За

[1288] „Klaić, Vjekoslav“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. https://www.enciklopedija.hr/clanak/klaic-vjekoslav (Приступљено 1. августа 2025. године)
[1289] Vjekoslav Klaić, „Filozofski fakultet“, *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924. Spomenica Akademičkog senata* (Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1925), 110.
[1290] Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), 25/431 dr. Milko Kos.
[1291] Ferdo Gestrin, „Milko Kos in njegovo delo“, *Zgodovinski časopis*, 2 (1993), 181.
[1292] Исто.
[1293] „Kos, Milko“, *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi292331/> (Приступљено 3. јула 2025. године)
[1294] ZAMU, 25/431 dr. Milko Kos.
[1295] Bogo Grafenauer, „V spomin Milka Kosa“, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1 (1972), 2.
[1296] М. Ракочевић, „У љубљанску Академију наука и уметности ушли су најистакнутији претставници словеначке културе“, *Правда*, 16. октобар 1938. 12.
[1297] Branko Marušić „Kos Milko“, *Primorski slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi292331/> (Приступљено 3. јула 2025. године)
[1298] Ferdo Gestrin, „In memoriam akademiku in profesorju dr. Milku Kosu“, *Zgodovinski časopis*, 1–2 (1972), 8.

читавог живота, потписао је око 350 библиографских јединица.[1299] Његова синтеза *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije* (1933) биће најзначајнији извор за разумевање његовог историографског наратива. Кос се као историчар доминантно изражавао на словеначком језику. Умро је 1972. године, а по њему се данас зове Историјски институт САЗУ (Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU), фокусиран на историју пре 1918. године.

Мутафчијев, Петар

Петар Мутафчијев (Петър Мутафчиев) рођен је 1883. године у селу Боженци, у близини Габрова. Од 1906. до 1910. године био је студент историје и географије на Софијском универзитету, да би у току Ратова 1912–1918. обукао униформу и служио у бугарској војсци. Био је поручних 42. пешадијског пука Прве пешадијске дивизије, која је учествовала у бугарским нападима на Србију, Румунију и касније на Солунском фронту. После рата, Мутафчијев је отишао на специјализацију у Минхену (1920–1922), при Катедри за византологију тамошњег Универзитета Лудвиг-Максимилијан, где га је усмеравао Аугуст Хајзенберг (Heisenberg). Хајзенберг (1869–1930) је био ученик утемељитеља минхенске византолошке школе, Карла Крумбахера (Krumbacher, 1856–1909).

Мутафчијев је на Софијском универзитету изабран за доцента за историју Источне Европе и Византије 1923. године. Ванредни професор постао је 1927, а редовни 1937. године.[1300] Мутафчијевљев академски врхунац десио се 1938. године, када је стао на чело Катедре за бугарску историју на Историјском факултету у Софији, након смрти Петра Никова. Био је члан Бугарске академије наука и Македонског научног института.

Мутафчијев је данас познат по две синтетичке студије о бугарској средњовековној историји. *Книга за българите* (*Књига о Бугарима*), студија о филозофији бугарске историје, иако је писана 1928–1936. године, објављена је тек 1987. године, док је његова недовршена *История на българския народ* (*Историја бугарског народа*) објављена непосредно након ауторове смрти, 1943. године. За разлику од свог учитеља Златарског, Мутафчијев, судећи по доступној архивској грађи, није нарочито одржавао везу са југословенским историчарима. Током Другог светског рата, Мутафчијев је стао на чело бугарско-немачког пројекта објављивања османских докумената, а одржавао је везу са фашистоидним савезом „Отац Пајсије“ (Всебългарски съюз „Отецъ Паисий“). Након Мутафчијевљеве смрти, некролози у Бугарској су били сагласни да је његова највећа заслуга била у раду за нацију. У *Просвети* (*Просвѣта*), листу који је покренуо и водио Мутафчијев, могло се прочитати да је он био „војник правде, витез нације“ који је био неопходан Бугарској.[1301] И заиста, о потенцијалу да се историјски наратив и филозофија бугарске историје које је конструисао Мутафчијев искористе за остварење великобугарског пројекта, у овом раду има доста речи.

Ников, Петар

Петар Ников рођен је у Бургасу, 1884. године. Од 1904. до 1907. године студирао је у Минхену, да би 1908. године прешао Јиречеку у Беч. Докторирао је 1912. године. Доцент бугарске историје на Софијском универзитету постао је 1920, ванредни професор 1923, а редовни професор 1935. године, када је и наследио Златарског на месту управника Катедре за бугарску историју. Био је члан Бугарске академије наука и Македонског научног института. Фокус истраживања био му је на последњим годинама Другог бугарског царства. Умро је 1938.[1302] Како није оставио синтезу

[1299] Исто, 6–7.
[1300] „Биография“, <https://petarmutafchiev.nbu.bg/biography/> Приступљено 27. јуна 2025. године.
[1301] Георги Костантинов, „Проф. Петъръ Мутафчиевъ“, *Просвѣта*, юний 1943. 37.
[1302] „Акад. проф. д-р Петър Ников Попов /1884-1938/“, *Видински алманах*, https://vidin-almanac.bg/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84-%D0%B4-%D1%80-%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%8A%D1%8

о бугарском средњем веку, његова дела фигурираће у анализи мање него дела Златарског и Мутафчијева.

Новак, Виктор

Виктор Новак рођен је у Доњој Стубици, четрдесетак километара северно од Загреба, 1889. године. Студирао је теологију у Загребу (1907–1909), да би се затим преоријентисао на историју и географију. Студије је окончао школске 1912. године, а школовање је допунио у ватиканској Школи за палеографију, дипломатику и архивистику. Кратко се задржао и на Институту за истраживање аустријске прошлости.[1303] Докторирао је у Загребу, за време Првог светског рата, 3. јула 1915. године. Фердо Шишић његову је дисертацију оценио одличном оценом. Након кратког ангажмана у једној гимназији и Свеучилишној књижници у Загребу, 1920. године Новак је изабран за доцента на загребачком Филозофском факултету.[1304] Две године касније, Новак је у Загребу изабран за редовног професора, а избор у исто звање на Филозофском факултету у Београду уследио је 20. октобра 1923. године, и то за наставника хрватске историје и помоћних историјских наука.[1305] Не треба изгубити из вида да је Новак на позиције универзитетског наставника долазио указом краља Александра[1306], што је код дела загребачких колега произвело отпор према његовом намештењу. Овај отпор уродио је плодом, па је Новак трајно заменио Загреб Београдом као радним местом.[1307]

Прелазак Новака, као Хрвата, на Београдски универзитет, може се посматрати и као део ширег тренда на три југословенска универзитета (у Београду, Загребу и Љубљани), да се посвећује више пажње упознавању са историјом и културом сва „три племена једног народа“.[1308] Осим катедре у Београду, Новак је 1924. именован и за референта за вишу наставу у целој земљи.[1309] Новаково међуратно деловање у тесној је вези са његовим југословенским национализмом. Често је наступао јавно, промовишући југословенско „народно јединство“, а 1937. био је међу оснивачима Југословенског културног клуба.[1310] Новак је био и књижевни и музички критичар, сарадник листа *Политика*, и организатор Југословенског певачког савеза.[1311] У међуратном периоду се Новак, као историчар, доминантно бавио палеографијом и дипломатиком, као и историјом југословенског зближавања. Уредио је хрестоматију извора *Антологија југословенске мисли и народног јединства* (1930), за коју је предговор потписао краљ Александар.

До 1959. остао на Филозофском факултету у Београду, а редовни члан Српске академије постао је 1961. године. Умро је 1977.

Прелог, Милан

Милан Прелог је рођен у Загребу 1879. године. Студирао је у Загребу и Прагу. Од 1922. до 1926. предавао је општу историју средњег и новог века у Загребу, који је напустио након

0-%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2-%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2/ (приступљено 1. августа 2025. године)

[1303] АСАНУ, Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Виктора Новака (14474) 52, Curriculum vitae.

[1304] Damir Agičić, „Doktori filozofije iz znanstvenog područja povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu do 1945. godine“, *Tabula*, 12 (2014), 28.

[1305] Архив Србије (АС), Г-208 Филозофски факултет, Кутија 4, 3143/23, Деканово обавештење ректору.

[1306] *Просветни гласник*, март 1924, 38.

[1307] Branimir Janković, „Povjesničari u tranziciji iz Austro-Ugarske Monarhije u Jugoslaviju“, *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan*, ur. Damir Agičić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022), 151–152.

[1308] B. Janković, „Povjesničari u tranziciji“, 149.

[1309] „Дневник“, *Време*, 11. децембар 1924. 2.

[1310] „Синоћ је основан Југословенски културни клуб“, *Правда*, 21. мај 1937. 5.

[1311] Виктор Новак, „Историјски роман о кнезу Крсти Франкопану“, *Време*, 18. април 1929. 4, „Поводом кризе у београдској опери“, 25. новембар 1927. 2, К. Р. Манојловић, „Музички дан у Новом Саду – Певачка друштва у Војводини“, 9. октобар 1926. 4.

политички мотивисаног уклањања. Од 1927. о истом периоду предавао је на Филозофском факултету у Скопљу. Умро је 1931. године.[1312]

Радојчић, Никола

Никола Радојчић се родио у Кузмину 1882. године, а школовао се у Грацу, Бечу, Јени и Загребу, где је и докторирао 1907, код Гавра Манојловића.[1313] Усавршавао се као византолог и у Минхену.[1314] У Љубљани је Радојчић именован за ванредног професора у новембру 1920, а за редовног априла 1922. године. Факултет је напустио почетком италијанске окупације.[1315] Радојчић је током Другог светског рата отишао у окупирани Београд, где је учествовао у обнови рада Универзитета. То је резултовало његовим пензионисањем након ослобођења. Од краја Другог светског рата до смрти 1964. године, Радојчић је остао укључен у научни живот кроз институте Српске академије наука и уметности.[1316] Радојчић се највише бавио српским средњим веком и историјом српске историографије. Ипак, у овој студији његовом деловању биће посвећена мања пажња, због тога што није оставио синтезу о средњовековној историји. Умро је 1964. године. Историчар уметности Светозар Радојчић био је његов син.

Радонић, Јован

Јован Радонић је рођен у Молу, 1873. године. Као и Станоје Станојевић, похађао је Гимназију у Новом Саду, Филозофски факултет у Бечу, и усавршавао се у Петрограду, Москви и Цариграду. Као и Станојевић, учествовао је као представник српске делегације на Парискоj мировној конференцији. Ванредни професор опште историје на Филозофском факултету у Београду био је од 1906. године, а редовни од 1919. У међуратном периоду, био је политички активан и двапут је биран за народног посланика (1923. и 1925. године). Капиталнија дела написао је пре Првог светског рата, а у центру пажње била му је историја Срба у средњем и новом веку у интеракцији са другим европским народима. Умро је 1956. године.[1317]

Станојевић, Станоје

Станоје Станојевић је рођен у Новом Саду 1874. године. Био је, по оцени српског историчара Вељка Станића, из отмене куће, која је била повезана са кремом јужноугарских српских интелектуалаца. Након што је похађао Гимназију у Новом Саду, и након што је као осамнаестогодишњак упознао Јиречека, уписао је студије у Бечу (1892–1896). Највише је слушао Јиречека и Ватрослава Јагића. Усавршавање (1897–1900) је након студија наставио у Москви, Петрограду, Кијеву, руском Археолошком институту у Цариграду и, коначно, у Минхену.[1318] Као и Златарски раније, у Русији је слушао Ламанског и Васиљевског.[1319] Након повратка из Немачке, 25. новембра 1900. године Станојевић започиње наставнички рад на највишој образовној установи у Београду, који ће му бити средишња активност до смрти. Када је Велика школа претворена у Универзитет, Станојевић је именован у звање ванредног професора, а 1919. године изабран је за редовног професора. Редовни члан Српске краљевске академије био је од 1920. године.

Тачна је Станићева оцена да је Станојевић био лидер „Руварчевог тријумвирата“, тројца заступника критичког историографског приступа, који је чинио са Јованом Радонићем и Николом Радојчићем. Заинтересован за српски средњи век, желео је да у неколико пројеката у целости

[1312] „Prelog, Milan“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. https://www.enciklopedija.hr/clanak/prelog-milan-1879-1931 (Приступљено 1. августа 2025. године)
[1313] Kosta Milutinović, *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije* (Novi Sad: Matica srpska, 1986), 183–184.
[1314] ZAMU, 53/795 dr. Radojčić Nikola, Curriculum vitae.
[1315] ZAMU, 53/795, Одлука од 3. августа 1942. године.
[1316] С. Ћирковић, „Радојчић Никола“, *ЕСИ*, 607.
[1317] Ђ. Тошић, „Радонић Јован“, *ЕСИ*, 609–611.
[1318] Вељко Станић, „Станоје Станојевић“, *Срби 1903–1914*, 589–590.
[1319] Владимир Ћоровић, „Станоје Станојевић“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2 (1938), 13

обради сва кључна питања с њим у вези. Тако је започео серију од десет књига *Византија и Срби* (од којих су објављене две), те је у 28 свезака писао *Студије о српској дипломатици* (1912–1936). Синтеза која му је донела ореол националног радника била је *Историја српског народа* (1908), која је, додуше, била критикована још у своје време као методолошки недостатна.[1320] Иако је био оцењиван као „српски ексклузивиста“ [1321], видљива је његова промена расположења према југословенском пројекту како се Први светски рат приближавао. Већ 1914. писао је о будућој држави Срба, Хрвата и Словенаца која би обухватала „Босну и Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Славонију, Срем, Банат, Бачку и Барању, Словеначку и Истру“.[1322]

Умро је 1937. године.

Ћоровић, Владимир

Владимир Ћоровић се родио 1885. године у Мостару, који је тада био под аустро-угарском окупацијом. Студирао је у Бечу, код Јагића, Јиречека и Милана Решетара (1904–1908). После студија, усавршавао се у Минхену, на Крумбахеровој Катедри. Од 1909. године радио је у сарајевском Земаљском музеју, да би током Првог светског рата био ухапшен и осуђен на бањалучком велеиздајничком процесу. После уједињења, приступио је Демократској странци.[1323] На Филозофском факултету у Београду, Ћоровић је био ванредни професор народне историје од 1919. године, а редовни професор постао је две године касније. Редовни члан СКА постао је 1931. Запамћен је и као ректор у време студентских протеста на Универзитету у Београду (1935–1936). Као историчар, Ћоровић се бавио средњим, али и 20. веком. За потребе ове студије најважније је што је Ћоровић оставио синтезе – *Историју Југославије* (1933), *Хисторију Босне* (1940), и *Историју Срба* (објављена постхумно). Погинуо је 17. априла 1941. током прелетања Грчке, у бекству из управо окупиране Југославије.[1324]

Хауптман, Људмил

Људмил Хауптман (Hauptmann) је рођен у Грацу 1884. године, а у истом граду је студирао и докторирао (1907). Фокус му је био на средњовековној историји алпских крајева, Словенаца, али и Хрвата и Срба.[1325] Ванредни професор постао је 1920, а редовни 1921. године. У истом звању предавао је у Загребу од 1926. године. Умро је 1968. године.[1326]

Чремошник, Грегор

Грегор Чремошник рођен је 1890. године у Лочици на Савињи. Студирао је у Грацу (1910–1914), а слушао је и Константина Јиречека 1915. године у Бечу. Од 1917. био је секретар Института за истраживање Балкана у Сарајеву. После 1918, када је Институт укинут, постао је кустос Земаљског музеја у истом граду. Професор је постао 1935, када је прешао у Скопље. Почетком Другог светског рата, прогнан је у Београд. После рата, почео је да предаје историју Јужних Словена у Љубљани, што је чинио до смрти 1958. године.[1327]

[1320] В. Станић, „Станоје Станојевић“, 595–597.

[1321] Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 70–71.

[1322] Станоје Станојевић, „Наше претензије“, *Политика*, 10. децембар 1914. према Вељко Станић, „Станоје Станојевић“, 600.

[1323] Александра Костадиновић – Рачић, *Живот и научно дјело Владимира Ћоровића*, докторска дисертација, Бања Лука, 2016. 48.

[1324] Р. Михаљчић, „Ћоровић Владимир“, *ЕСИ*, 688–690.

[1325] Zgodovinski arhiv in muzej v Ljubljani (ZAMU), 17/279 Hauptmann dr. Ljudmil, Curriculum vitae, 28. II 1919.

[1326] Franc-„Hauptmann, Ljudmil“, *Slovenska biografija*, https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi226380/ (Приступљено 1. августа 2025. године)

[1327] „Čremošnik, Gregor“, *Novi Slovenski biografski leksikon*, https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1021800/ (Приступљено 1. августа 2025. године)

Шишић, Фердо

Фердо Шишић родио се у Винковцима 1869. године. Студирао је историју и географију у Бечу и Загребу, где је слушао предавања Јагића, Смичикласа и Нодила.[1328] Докторирао је у главном граду Хрватске и Славоније, 1900. године. Од када је хабилитирао, 1902. године, постаје приватни доцент на загребачком Филозофском факултету, а од 1906. до 1939. године је био професор на овој институцији. Радни век Шишић, ипак није провео само за универзитетском катедром. Био је 1908. изабран испред Хрватско-српске коалиције за саборског заступника у Винковачком котару. Као југословенски опредељени интелектуалац, на Париској мировној конференцији учествовао је као вештак, нарочито фокусиран на питање Ријеке и Јадранског мора.[1329] И пре и после рата, као ментор и колега млађим историчарима формирао је неформалну „Шишићеву школу“ у чије се чланове могу убројати Виктор Новак, Михо Барада, Јарослав Шидак и Стјепан Антољак.[1330] Шишићева улога у међуратној медиевистици је посебно значајна јер је он послужио као мост између старије генерације (Рачки, Смичиклас, Клаић) и млађе.

У Шишићевом богатом медиевистичом опусу истичу се синтезе *Повијест Хрвата у вријеме народних владара* (1925), монументално издање о коме ће бити доста речи, и *Повиест Хрвата за краљева из дома Арпадовића (1102-1301). Први дио (1102-1205) од Коломана до Ладислава III*, која је објављена постхумно, и то у време Независне Државе Хрватске (1944).[1331] Шишић је сматрао *Повијест Хрвата у вријеме народних владара* за своје животно дело.[1332] Година издања није случајност, него је то година прославе хиљадугодишњице Хрватског краљевства. Значајна средства за луксузну, илустровану књигу издвојена су по наредби тадашњег министра просвете Краљевине СХС Светозара Прибићевића.[1333] О дуговечности Шишићевих закључака сведочи оцена професорке емерите Мирјане Матијевић Сокол, да су „неке Шишићеве тезе или приједлози рјешења прекривени слојевима времена и других покушаја искрснули као нове идеје без спомена Шишићева имена.“[1334] Дакле, онај који је обележио прву половину 20. века, још увек добрим делом утиче и на савремено схватање хрватског средњег века.

Представити Шишића само као медиевисту био би редукционизам. Пре 1918. 29% његових радова не спадају у изучавање средњег века, а у међуратном периоду број његових текстова који нису медиевистика је натполовичан (53%).[1335] Шишић је изучавао и модерну историју, са посебним интересовањем за националну историју 19. века. У радовима о новијој историји посебно је уочљива његова опредељеност за југословенску идеју. Његова монографија *Југословенска мисао: историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења од 1790-1918*, издата у Београду 1937. године, већ је уочена као пример национално-телеолошког наратива о југословенском јединству којем су стремили Срби, Хрвати и Словенци.[1336]

Умро је 1940. године. Међу свим оценама људи које је тридесетих понудио књижевник Милош Црњански, оној о Шишићу као „највећем живом историку хрватском“ тешко је наћи

[1328] Tihana Luetić, „Ferdo Šišić kao student na Mudroslovnom fakultetun Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, ur. Damir Agičić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2025), 25–27.
[1329] Ferdo de Sisic, *The fraud of Rijeka (Fiume)* (Paris: Lang, Blanchong & Compagnie, 1919.
[1330] Mirjana Matijević Sokol, „Srednjovjekovni opus Ferde Šišića“, *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 58.
[1331] Више о целокупном делу, које је подразумевало бројне расправе и приређивање извора, види: Mirjana Matijević Sokol, „Srednjovjekovni opus Ferde Šišića“, *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 57–67.
[1332] Nikolina Šimetin Šegvić, „Ferdo Šišić – nositelj hrvatske historiografije između dva svejtska rata“, *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 190.
[1333] M. Matijević Sokol, „Srednjovjekovni opus Ferde Šišića“, 66.
[1334] Исто.
[1335] Nikola Tomašegović, „Nacionalno-teleološki narativ u djelu Ferde Šišića: naslijeđe i kontekst“, *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 123.
[1336] Исто.

приговор.[1337] У савременим оценама, Шишић је још увек најзначајнији хрватски историчар прве половине 20. века. То тврди, уз ослонац на претходне оцене Јарослава Шидака и Стјепана Антољака и у недавно објављеној студији о Шишићу као носиоцу хрватске историографије и Николина Шиметин Шегвић.[1338]

Шуфлај, Милан

Милан Шуфлај рођен је у Лепоглави, 1879. године. Студије је завршио у Загребу, 1901. године, докторатом на тему *Хрватска и задња прегнућа источне империје под жезлом трију Комнена (1075–1108)*. Однос између „Истока" и „Запада" остаће му интересовање до краја живота, што је посебно важно ако се има у виду да је он границу између две цивилизације видео на Дрини, а граничаре међу цивилизацијама видео у Хрватима и Србима, између којих су непремостиве разлике. [1339] После студија, Шуфлај се усавршавао на бечком Институту за истраживање аустријске прошлости (1902–1903) и радио као кустос у Народном музеју у Будимпешти (1904–1908), што му је по повратку у Загреб донело етикету *мађарона*.[1340] Пре Првог светског рата, профилисао се као албанолог, учествујући у објављивању извора за албанску средњовековну историју у сарадњи са мађарским историчарем Лајошем Талоцијем и Константином Јиречеком.[1341]

Током Првог светског рата, стрепео је од пропасти Аустро-Угарске и потоњег утапања Хрвата у „српству".[1342] Неколико дана након што је српска војска ушла у Загреб, децембра 1918. године, Шуфлај је дао отказ на Филозофском факултету. О његовом ставу о новој држави сведочи дневнички запис загребачког архивисте Емилија Лашовског, који је 21. јуна 1920. записао да је Шуфлај био у архиву и рекао директору Ивану Бојничићу „да су Срби доиста освојили Хрватску!"[1343] Већ крајем исте године, Шуфлај је ухапшен, а током 1921. године му се, са 14 других оптуженика, судило због наводних веза са хрватском сепаратистичком емиграцијом.[1344] Шуфлајева одбрана била је заснована на делегитимацији Краљевине СХС и позивању на хрватско право.[1345] Осуђен је на три и по године затвора у августу 1921. године, али је пуштен октобра 1922.[1346] У истом процесу осуђен је и публициста Иво Пилар (1874–1933), одређене оптуженике бранио је будући усташки поглавник Анте Павелић, а као војни вештаци у процесу су ангажовани пуковници Милан Недић и Душан Симовић.

Током 1920-их година, његов однос са властима био је промењив. Да је Шуфлај поново пао у немилост државе видљиво је 1928. године. Тада је он позван да буде професор на Универзитету у Будимпешти, али Одељење за заштиту државе Министарства унутрашњих дела је наредило

[1337] Милош Црњански, „Наш Загреб", *Време*, 27. октобар 1934. 2.
[1338] N. Šimetin Šegvić, „Ferdo Šišić – nositelj hrvatske historiografije", 177.
[1339] HDA, Fond 832 Šufflay Milan, 2, „Characteristic marks of the Croatian Nation". „From the standpoint of universal history and actual dynamics, this living energy has a by far higher value than the yougoslav idea which is not alive in the subconsciousness of the Southern Slavs, since it never lived in the acnestral lineage of the present Serbian and Croatian generation. It lives but in the brains of few native and foreign highbrows. Beneath the artificial, dead and thin, yougoslav layer there is a rumbling of two living volcanoes, of the western, catholic and maritime, Croatian and the eastern, orthodox and continental, Serb nationalism. To-day, when nationalism is aflame throughout the world, there is much to be gained by accepting these two realities in the Near East with their good and evil and making the best of them." (страна 193 недатираног документа)
[1340] Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* (Zagreb: Dom i svijet, 2002), 204.
[1341] *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, eds. Ludovicus Thallóczy, Constantinus Jireček, Emilianus Sufflay (Vindobona: Typis Adoplhi Holzhausen, vol. 1 1913, vol. 2 1918). Издавање докумената повезано је са аустро-угарском подршком стварању албанске државе током 1912. године.
[1342] HDA, 832-1-5, Недатирани документ о одласку М. Шуфлаја у војску у време Првог светског рата.
[1343] HDA, 806 Laszowski Emilij, 137-17.
[1344] Види: B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 191–221.
[1345] B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 213–214.
[1346] Исто, 219.

Редарственом равнатељству у Загребу да му се не изда пасош нити виза за одлазак у иностранство.[1347] Ометани су му изласци из државе и у другим смеровима, ка Италији[1348] и Албанији.[1349] Ипак, неколико месеци пред смрт је обезбедио пасош и посетио Албанију. Након што се у повратку задржао у Дубровнику, у Загреб се вратио у фебруару 1931. године.[1350] Убијен је седам дана по повратку, након чега је уврштен у пантеон хрватских мученика. Политички услови за процесуирање његовог убице остварили су се тек после формирања Бановине Хрватске. Тада је откривено да је починитељ убиства био Бранко Цвергер (Zwerger), доушник тадашњег шефа загребачке полиције Јанка Бедековића. Цвергер је у јуну 1940. осуђен на доживотну робију.[1351]

[1347] HDA, 832-1-177.
[1348] Шуфлај је 1930. јавно хвалио Мусолинија и фашизам. На првој страници листа *Хрватско право*, 24. априла 1930. године, писао је како је Мусолини објединио староримску империју, католичанство и млади национализам „ванредно плоднога народа.“ За фашизам је рекао да је „реалност, јер је саткан од старих биолошких сила.“ У њему је видео „једини лијек против бољшевизму.“ Комунизам је Шуфлај оцењивао као немогућ и иреалан.
[1349] HDA, 832-1-195.
[1350] B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 297–298.
[1351] Исто, 305.

Списак извора и литературе

Извори

Архивска грађа

1. Архив Југославије, Београд
- 38 Централни пресбиро Председништва Министарског савета
- 66 Министарство просвете Краљевине Југославије
- 100 Масонске ложе у Југославији 1919–1940. (1872–1958)
- 101 Балкански институт.
2. Архив Србије, Београд
- Г-208 Филозофски факултет.
3. Архив Српске академије наука и уметности, Београд
- 14474 Заоставштина Виктора Новака.
- Станоје Станојевић
4. Централен държавен архив, София
- 177 Министерство на народната просвета
- 1241 Българско историческо дружество
5. Научен архив на Българска академия на науките, София
- 9к Васил Златарски.
- 56к Петър Мутафчиев.
6. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Ferdo Šišić.
- Vjekoslav Klaić.
7. Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- 806 Emilij Laszowski.
- 832 Milan Šufflay.
8. Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, Ljubljana
- 17/279 Hauptmann dr. Ljudmil.
- 25/431 dr. Milko Kos.
- 53/795 dr. Radojčić Nikola.

Штампа

1. *Борба*
2. *Време*
3. *Државен вестник*
4. *Политика*
5. *Правда*
6. *Просвѣта*
7. *Просветни гласник*
8. *Hrvatsko pravo*
9. *The New York Times*

Монографије и синтезе

1. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I. Београд: Српска академија наука/Научна књига, 1955.
2. Дуйчевъ, Иванъ. *Царь Иванъ Асенъ II 1218–1241. По случай седамстотинъ години отъ неговата смъртъ*. София: Министерство на народното просвещение, 1941.
3. Дуйчевъ, Иванъ. *Македония въ българската история*. София: Македонски научен институтъ, 1941.

4. Ђорђевић, Тихомир. *Македонија*. Београд: Удружење Јужно-Србијанаца у Београду, 1929.
5. *Закон о универзитету*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1904.
6. Занетовъ, Гавриилъ. *Българи на Морава. Исторически и етнографически скици*. София: Либерални клубъ, 1914.
7. Златарски, Васил. *История на българската държава през средните векове. Том 1, Първо българско царство. Част пръва. Епоха на хуноблъгарското надмощие*. Трето фототипно издание, София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007.
8. Златарски, Васил. *История на българската държава през средните векове. Том 1, Първо българско царство. Част втора. От славянизацията до падането на Първото царство*. Трето фототипно издание, София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007.
9. Златарски, Васил. *История на българската държава през средните векове. Том 2, България под византийско владичество (1018–1187)*. Трето фототипно издание, София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007.
10. Златарски, Васил. *История на българската държава през средните векове. Том 3, Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280)*. Трето фототипно издание, София: Издателство „Захарий Стоянов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007.
11. *Лекциони курсове на проф. Васил Златарски, том 1. От праисторическо време до падането на Първото българско царство*. Съставител Тодор Попнеделев, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999.
12. Мутафчиев, Петър, Вера Мутафчиева. *История на българския народ. От наченките на човешки живот по нашите земи до Българското възраждане*. София: Издателска къща „Петър Берон“, 1998.
13. Новак, Виктор. *О хиљадугодишњици хрватског краљевства*. Београд: Народна мисао, 1925.
14. Паисій. *Исторія славено-болгарская*. Люблинъ: М. Коссаковский, 1885.
15. Радонић, Јован. *Слике из историје и књижевности*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1938.
16. Раич, Іоанн. *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ. Часть 2*, Віенна: Стефан Новакович, 1794.
17. *Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски*. София: Държавна печатница, 1925.
18. Станојевић, Станоје. *Борба Срба за српско-хрватско уједињење*. Београд: Књижарница Фрање Баха, 1930.
19. Станојевић, Станоје. *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Напредак, 1924.
20. Станојевић, Станоје. *Наши владари*. Београд: Народно дело, 1927.
21. Станојевић, Станоје. *Од Велбужда до Косова*, Београд: Народна штампарија, 1931.
22. Станојевић, Станоје. *Свети Сава*. Београд: s.n., 1937.
23. Ћоровић, Владимир. *Историја Југославије*. Београд: Народно дело, 1933.
24. Ћоровић, Владимир. *Краљ Твртко I Котроманић*. Београд-Земун: Графички завод „Макарије“ А.Д., 1925.
25. Ћоровић, Владимир. *Прошлост Херцеговине*. Београд, 1937.
26. Ћоровић, Владимир. *Хисторија Босне*. Књига прва. Београд: Српска краљевска академија, 1940.
27. Чубриловић, Васа. *Сећања*. Београд: Vukotić Media, 2023.
28. Шишић, Фердо. *Југословенска мисао. Историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења 1790–1918.* Београд: Балкански институт, 1937.

29. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. Eds. Ludovicus Thallóczy, Constantinus Jireček, Emilianus Sufflay, Vindobona: Typis Adoplhi Holzhausen, vol. 1 1913, vol. 2 1918.
30. Breht, Bertold. *Četiri komada*. Beograd: Nolit, 1981.
31. Carlyle, Thomas. *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. Eds. David R. Sorensen and Brent E. Kinser, New Haven: Yale University Press, 2013.
32. De Sisic, Ferdo. *The fraud of Rijeka (Fiume)*. Paris: Lang, Blanchong & Compagnie, 1919.
33. Dümmler, Ernst. *Über die älteste Geschichte des Slawen in Dalmatien (549–928)*. Wien: W. Braumüller, 1856.
34. Gruden, Josip. *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje: Mohorjeva družba, 1992. Reprint prve izdaje, ki je izšla v 6 zvezkih v letih od 1910. do 1916.
35. Kos, Milko. *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.
36. Maček, Vladko. *U borbi za slobodu. Memoari*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2025.
37. Novak, Viktor. *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd: autorovo izdanje, 1930.
38. Novak, Viktor. *Autobiografija*. Beograd: Trijada, 1996.
39. *Patrologia Graeca* 108. Ed. J.-P. Migne, Paris, 1863.
40. Pavlinović, Mihovil. *Hrvatski razgovori*. Zagreb: Globus, 1944. (Fototipsko izdanje 4. izdanja knjige Mihovio Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar: Brzotisak Narodnog lista, 1877)
41. Plutarh. *Usporedni životopisi*. I, Zagreb: August Cesarec, 1988.
42. *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. 27.1.1874.
43. Stanoyévitch, St. *Histoire nationale succincte des Serbes, des Croates et des Slovènes*. Paris, b.d.
44. Stanoyévitch, Stanoyé. *Le problème yougoslave*. Paris: Yougoslavie, 1918.
45. Šišić, Ferdo. *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I. (Knjiga I.-III.) Za narodnih vladara. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: S. Kugli, Naklada školskih knjiga, 1925.
46. Šišić, Ferdo. *Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom*. Beograd: Jadranska straža, 1927.
47. Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. Zagreb: Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslovenske akademije, 1920.
48. Šufflay, Milan. *Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku*. Beograd, 1925.
49. Trdina, Janez. *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana: Matica slovenska, 1866.
50. Treitschke, Heinrich Gotthart von. *Treitschke's History of Germany in the Nineteenth Century*, vol. 1, New York: McBride, Nast and Company, 1915.
51. „Zakon o univerzitetima“, *Prosvetni glasnik. Službeni organ Ministarstva prosvete*, juli 1930.
52. *Zgodovina Slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1929.

Чланци

1. „Београдски универзитет.“ *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, *1. XII 1918–1928*, Београд: Матица живих и мртвих СХС, 1928. 419–428.
2. Динић, Михаило. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“. *Југословенски историски часопис*, 3–4 (1935), 647–650.
3. Дуйчевъ, Иванъ. „Прегледъ на българската историография“. *ИИЧ*, 1–2 (1938), 40–74.
4. „Изтокъ и западъ въ европейското средновековие. Вступителна лекция отъ П. Мутафчиевъ“. *Годишникъ на Софийския университетъ, Историко/филологически факултетъ*, книга XXI, 2/1925. 3–34.
5. Кидрић, Фран. „Универзитет у Љубљани“. *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 429–431.

6. М. „Читуља. Др. Фердо Шишић“, *Vidici*, god. III, br. 1–2, Beograd, 25.1.1940. 64.
7. Мутафчиев, Петър. „Дѣлото на Кирила и Методия въ културната мисия на българския народъ.“ *Годишник на Софийския университет, Оф. дял, за 1940/1941*, (1942), 227–234.
8. Мутафчиев, Петър. „Попъ Богомилъ и св. Ив. Рилски, Духътъ на отрицанието въ нашата история“. *Философски преглед*, 2 (1934), 160–184.
9. Мутафчиевъ, Петър. „Сръбското разширение в Македония през средните векове“, *Македонски преглед*, 1, 1924/1925, № 4, 1–26.
10. Мутафчиев, Петър. „Към философията на българската история, Византинизмът в средновековна България“. *Философски преглед*, 3, 1/1931. 27–36. Сепарат, 1931, 3–12.
11. Никовъ, Петъръ. „Турското завладеване на България и судбата на последните Шишмановци“. *Известия на Историческото дружество въ София*, 7–8/1928. 41–112.
12. Новак, Виктор. „Загребачки универзитет“. *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, 428–429.
13. Новак, Виктор. „Записи. Гласник цетињског историског друштва“. *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 384–385.
14. Новак, Виктор. „Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци“. *Историски часопис*, 1–2 (1948), 3–21.
15. Новак, Виктор. „Обавештења“. *ЈИЧ*, 1–2 (1939), 392–393.
16. Новак, Виктор. „Станоје Станојевић“. *ЈИЧ*, 1–4 (1937), I–VI.
17. Новак, Виктор. „Хроника ЈИД“. *ЈИЧ*, 1–2 (1935), 246–258.
18. Новак, Виктор. „Хроника ЈИД“. *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 471–474.
19. Петровић, И. М. „Једна кајмакчаланска енциклопедија“. *Нова Европа*, 26. август 1926. 84–96.
20. Поповић, Павле. „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“. *Српски књижевни гласник*, мај–август 1926. 530–535.
21. Пурковић, Миодраг. „Гласник Скопског научног друштва“. *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 652–654.
22. Пурковић, Миодраг. „Гласник Скопског научног друштва“. ЈИЧ, 1–4 (1936), 348–360.
23. Станојевић, Станоје. „*Известия на Историческо дружество*“. *ЈИЧ*, 1–4 (1936), 361–362.
24. Страњаковић, Драгослав. „Институт за скупљање извора (1908–1918).“ *Југословенски историски часопис*, 3–4 (1945), 724–729.
25. Ћоровић, Владимир. „Станоје Станојевић.“ *Југословенски историски часопис*, 1–2 (1938), 1–39.
26. Ћурчин, Милан. „Један народни енциклопедист Двадесетог Века“, *Нова Европа*, 11. април 1927. 268–280.
27. Antoljak, Stjepan. „Ferdo Šišić.“ *Savremenik*, XVIII, Zagreb, 1.2.1940. 87–89.
28. Barada, Miho. „Historicitet imena Svačić“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 1 (1935), 137–141.
29. Barada, Miho. „In memoriam nuper defuncti professoris dr. Ferdinandi Šišić.“ *Alma mater Croatica*, god. III, br. 6–7, Zagreb, veljača–ožujak 1940. 221–225.
30. Dinić, Mihailo. „Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“. *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 645–647.
31. Grivec, Franc. „Originalnost sv. Cirila in Metoda“. *JIČ*, 1–2 (1935), 52–75.
32. Klaić, Vjekoslav. „Filozofski fakultet“. *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924. Spomenica Akademičkog senata*, Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1925, 109–123.
33. Novak, Viktor. „Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata“. *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 685–688.
34. Novak, Viktor. „De iis qui Snaci nominantur“, *JIČ*, 1–4 (1936), 106–127.
35. Novak, Viktor. „Najveći Jugosloven XIX. stoljeća“. U: *Franjo Rački u govorima i raspravama*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925.

36. Novak, Viktor. „Narodna starina“, *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 650–651.
37. Novak, Viktor. „Vjesnik kr. Državnog arhiva u Zagrebu“. *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 641–642.
38. Novak, Viktor. „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“. *ЈИЧ*, 3–4 (1935), 635–638.
39. Pavlinović, Mihovil. „Hrvatstvo, srpstvo, slovinstvo i narodne čitaonice“. *Franjo Rački. Mihovil Pavlinović. Natko Nodilo. Blaž Lorković. Izbori iz djela*, Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1969. 140–153.
40. Pavlinović, Mihovil, „Hrvatsko pravo“. *Franjo Rački. Mihovil Pavlinović. Natko Nodilo. Blaž Lorković. Izbori iz djela*, Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1969. 154–172.
41. Sybel, Heinrich von. „Vorwort.“ *Historische Zeitschrift*, 1/1 (1859), III–V.
42. Šufflay, Milan. „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru.“ U *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja*, Zagreb: Merkantile, 1928.
43. Toman, Lovro, Anton Lesar, „Predgovor“. У: Janez Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana: Matica slovenska, 1866. III–VI

Извори са интернета

1. Карта територијалних промена након Санстефанског мира и одлука Берлинског конгреса (1878), *Википедија*. Приступљено 18. јула 2023. <https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_San_Stefano#/media/File:Karti_od_Sanstefan_i_Berlinski_kongres_1878.jpg>
2. „Краљевска прокламација од 6. јануара 1929.“ *Викиизворник*. Приступљено 15. децембра 2024. <https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%BE%D0%B4_6._%D1%98%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B0%D1%80%D0%B0_1929.>
3. „Крфска декларација (1917)“, *Викиизворник*. Приступљено 11. децембра 2024. <https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_(1917)>
4. *Grande munus*. Приступљено 10. септембра 2026. <https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html>
5. „Pact of Balkan Entente, and Protocol-Annex. Signed at Athens, February 9th, 1934“, League of Nations – Treaty Series, 204, 155. Приступљено 13. марта 2026. године. <http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1934/204.html>

Литература

Чланци и прилози у зборницима радова

1. Анђелковић, Момчило. „Универзитет у Краљевини Југославији 1918-1941. (У законским и другим прописима)“. *Архив. Часопис Архива Југославије*, 1 (2000), 112–126.
2. Бешлин, Бранко. „Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба (1790–1870)“. *Државно-правни оквири и осећање припадности. Српски колективни идентитети у новом веку*, ур. Бранко Бешлин, Исидора Точанац, Јелена Илић Мандић, Марија Андрић, Београд: Филозофски факултет, 2024, 131–167.
3. Војводић, Михајло. „Стојан Новаковић“. *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд: Clio, 2015. 466–486.
4. Гвозден, Владимир. „Полазишта и циљеви имаголошког изучавања књижевности“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 49, 1–2, 2001. 211–224.

5. Зорић, Вукашин. „Од комичног хапшења до скупштинске трагедије: Слика Стјепана Радића у београдској грађанској штампи (1925–1928)“. *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2022), 33–46.
6. Зорић, Вукашин. „Расправљања са Мнемосином. Преглед важних токова студија памћења“. *Култура*, 180/2023. 123–140.
7. Јовановић, Владан. “О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије”. У *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, Београд: ИНИС, 2015, 47–75.
8. Кајчев, Наум. „„Драга отаџбино, како си лепа“: Националне идентификације и представе о Македонији, стваране посредством уџбеника књижевности у Бугарској и Србији (1878–1912)“. *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, 1997. 147–177.
9. „Катедра историјских наука.“ У *Сто година Филозофског факултета*, ур. Радован Самарџић, Београд: Народна књига, 1963. 211–262.
10. Любенова, Лизбет. „Из историята на Историческото дружество в София 1901–1944 г.“. *България 1300. Институции и държавна традиция*, т. 3, София: Българско историческо дружество, 1983, 103–111.
11. Љушић, Радош. „Државно-друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)“. *Српске политичке генерације 1788-1918*, ур. Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ, 1998, 9–33.
12. Марковић, Душан, Срђан Мићић. „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“. *Токови историје*, 1 (2017), 175–198.
13. Митровић, Јеремија Д. „Владимир Ћоровић. Прилози за биографију“. *Споменик* (1992), 241–259.
14. Николов, Ангел. „Преславский собор 893. г. в современной историографии“. *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 5 (2013), 11–25.
15. Обрадовић, Иван. „Балкански институт (1934–1941)“. *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2010), 43–62.
16. Попнеделев, Тодор. „За историята и историците в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008. 11–57.
17. Поповић, Владислав. „Куврат, Кувер и Аспарух“. *Старинар*, XXXVII/1986. 103–133.
18. Ракьовски, Цветан. „Пътеписите на Вазов“. *Български език и литература*, 65/1 (2023), 09–26.
19. Станић, Вељко. „Станоје Станојевић“. *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд: Clio, 2015. 588–603.
20. Стојановић, Дубравка. „Југославија пре Југославије. Југословенство у свакодневном животу Београђана 1890–1914“. *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2013), 29–48.
21. Тодоракова, Милена. „Денят на народните будители“. *Известия на Държавните архиви*, 79 (2000/2001), 92–102.
22. „Филозофски факултет Велике школе 1863–1905.“ *Сто година Филозофског факултета*, 9–52.
23. „Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905–1918.“ *Сто година Филозофског факултета*, 53–89.
24. „Филозофски факултет Велике школе 1918–1941.“ *Сто година Филозофског факултета*, 90–110.
25. Шуица, Марко. „Косовска битка – морал манипулације“. Група аутора, *Боља прошлост. Измишљање традиције и нови идентитети*, Београд: Evoluta, 2018. 67–98.

26. Agičić, Damir. „Doktori filozofije iz znanstvenog područja povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu do 1945. godine.“ *Tabula*, 12 (2014), 23–34.
27. Agičić, Damir. „Kratka kronologija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.“ *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, ur. Stjepan Damjanović, Zagreb: Filozofski fakultet, 1998. 13–23.
28. Agičić, Damir. „Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni delatnik“. *Historijski zbornik*, 2 (2017), 469–474.
29. Albert, Jean- Pierre. „Du martyr à la star. Les métamorphoses des héros nationaux“. *La fabrique des héros*, eds. Pierre Centlivres, Daniel Fabre, Françoise Zonabend, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Ministère de la culture, 1999.
30. Allison, Scott T., George R. Goethals, and Roderick M. Kramer. „Setting the Scene. The Rise and Coalescence of Heroism Science“. in: *Handbook of Heroism and Heroic Leadership*, eds. Scott T. Allison, George R. Goethals, and Roderick M. Kramer, New York: Routledge, 2017. 1–16.
31. Aretov, Nikolay. „The starting point of Bulgaria in national mythology“. *Slavia Meridionalis*, 14/2014, 1–24.
32. Assmann, Aleida. "Transformations between History and Memory", *Social Research*, 75/1 (2008), 49–72.
33. Assmann, Jan. „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“. *Kultur und Gedächtnis*, Hrsg. Jan Assmann and Tonio Hölscher. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 9–19.
34. Bahners, Patrick. "National unification and narrative unity. The case of Ranke's German History". *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002. 57–68.
35. Baker, Thomas N. „National History in the Age of Michelet, Macaulay, and Bancroft“. *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer and Sarah Maza, Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002. 185–204.
36. Bentley, Michael. "Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography Since the Enlightenment". *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, London, New York: Routledge, 1997, 379–496.
37. Bhabha, Homi K. "DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation". *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha, London and New York: Routledge, 2000, 291–322.
38. Bojinov, Voin. „Was the Bulgarian Tsardom a Fascist State?“. *Right Wing Politics in Interwar Southeastern Europe: Between Conservatism and Fascism*, eds. Dragan Bakić, Dušan Fundić, Rastko Lompar, Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2023. 91–104.
39. Brubejker, Rodžers. „Nacionalizam u novom kontekstu: fenomen nacionlanog i nacionalno pitanje u novoj Evropi“. *Reč*, 72, 2003. 283–336.
40. Buchenau, Klaus. „Pravoslavlje und Svetosavlje. Nationales und Universales in der serbischen Orthodoxie“. *Nationalisierung der Religion und Säkularisierung der Nation im östlichen Europa*, hrg. Schulze Wessel, Stuttgart: Franz Steiner, 2006. 203–232.
41. Centlivres, Pierre, Daniel Fabre et Françoise Zonabend. „Introduction“. *La fabrique des héros*, eds. Pierre Centlivres, Daniel Fabre, Françoise Zonabend, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Ministère de la culture, 1999.
42. Cvetković, Vladimir. "Svetosavlje, Nationalism and Right-Wing Extremism: Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Dimitrije Najdanović and Djoko Slijepčević". *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941*, ed. Dragan Bakić, Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2022. 459–500.
43. Dartmann, Christoph. „Zwischen Imaginationen nationaler Größe und Heimattümelei. Mittelalterreferenzen im Umfeld der AfD und der neuen Rechten“. *Political Medievalism. Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters bei der extremen Rechten*, Hrsg. Cordelia Heß, Christoph Dartmann, Lukas Rösli, Sita Steckel, Berlin: De Gruyter, 2026. 67–89.

44. Daskalov, Roumen. „Controversies Over Samuel's State". *Balkan Historiographical Wars. The Middle Ages*, eds. Diana Mishkova and Roumen Daskalov, Cham: Palgrave Macmillan, 2025. 51–103.
45. Degler, Carl N. "Comparative History: An Essay Review", *The Journal of Southern History*, Vol. 34, No. 3, 1968. 425–430.
46. Detchev, Stefan. "Between Slavs and Old Bulgars: 'Ancestors', 'Race' and Identity in Late Nineteenth-Century Bulgaria". *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, eds. Patrick J. Geary and Gábor Klaniczay, Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2013. 347–376.
47. Djokić, Dejan. „(Dis)Integrating Yugoslavia: King Alexander and Interwar Yugoslavism". *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ed. Dejan Djokić, London, Hurst & Company, 2003.
48. Dukić, Davor. „Predgovor: O imagologiji", *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb: Srednja Evropa, 2009. 5–22.
49. Dvornik, Francis. „The Significance of the Missions of Cyril and Methodius." *Slavic Review*, 23/2 (1964), 195–211.
50. Falina, Maria. „Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion". *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, (2007), 505–527.
51. Fludernik, Monika. "The Many in Action and Thought: Towards a Poetics of the Collective in Narrative". *Narrative*, 2 (2017), 139–163.
52. Funkenstein, Amos. "Collective Memory and Historical Consciousness". *History and Memory*, 1/1 (1989), 5–26.
53. Gestrin, Ferdo. „In memoriam akademiku in profesorju dr. Milku Kosu". *Zgodovinski časopis*, 1–2 (1972), 5–10.
54. Gestrin, Ferdo. „Milko Kos in njegovo delo". *Zgodovinski časopis*, 2 (1993), 181–183.
55. Gligorijević, Branislav. „Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941." *Istorija XX veka*, 1–2 (1992), 27–34.
56. Globačnik, Matko. „Djelatnost Ferde Šišića u Prvome svjetskom ratu". *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 233–297.
57. Goldstein, Ivo. „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji". *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović et al. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
58. Gordon, Bertram M. "Right-wing historiographical models in France, 1918–45". *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002. 163–175.
59. Grafenauer, Bogo. „V spomin Milka Kosa". *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1 (1972), 1–2.
60. Gross, Mirjana. „Opravadanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća". *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (1974), 93–114.
61. Heß, Cordelia. „Tödliche Nostalgie. Mittelalterliche Topoi in Manifesten extrem rechter Terroristen". *Political Medievalism*, 179–195.
62. Hobsbawm, Eric. "The Nation as Invented Tradition". *Nationalism*, eds. John Hutchinson and Anthony D. Smith. Oxford: Oxford University Press, 1994. 76–82.
63. Huzjan, Vladimir. „O jednom trgu i dva spomenika – Ratnom spomeniku i Grguru Ninskom". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 61 (2019), 437–453.
64. Iggers, Georg G. "Nationalism and historiography, 1789–1996 The German example in historical perspective". *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002. 15–29.

65. Iggers, Georg G. „The Professionalization of Historical Studies and the Guiding Assumptions of Modern Historical Thought“. *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer and Sarah Maza, Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002. 225–242.
66. Ivašković, Igor. „Slovenska očekivanja i poliitčki rascjepi od Prvoprosinačkog akta do izbora za Konstituantu”. *Povijesni prilozi*, 65 (2023), 217–249.
67. Janković, Branimir. „Do the Dictatorships Ever End? Historians and Publishers under the Dictatorship in the Kingdom of Yugoslavia“. *History in Flux*, 4 (2022), 113–135.
68. Janković, Branimir. „Povjesničari u tranziciji iz Austro-Ugarske Monarhije u Jugoslaviju“. *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan*, ur. Damir Agičić, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022. 143–160.
69. Jaser, Christian. „Padanien und die Anderen. Die Lega Nord und ihr Mittelalter im Zeichen des identitären Populismus (1990–2010)“. *Political Medievalism*, 195–210.
70. Jovanović, Vladan. „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“. *Tokovi istorije*, 3 (2006), 25–44.
71. Karaula, Željko. „Hrvatska nacionalna omladina – HANAO. Prilog proučavanju djelovanja i rada hrvatskih omladinskih organizacija u Kraljevini SHS“. *Historijski zbornik*, 2 (2008), 289–322.
72. Kocka, Jürgen. „Comparison and Beyond“. *History and Theory*, 1 (2003), 39–44.
73. Korte, Barbara, Stefanie Lethbridge. „Introduction: Heroes and Heroism in British Fiction. Concepts and Conjunctures“. *Heroes and Heroism in British Fiction since 1800. Case Studies*, eds. Barbara Konte, Stefanie Lethbridge, Cham: Palgrave Macmillan, 2017. 1–29.
74. Kuljić, Todor. „Rat i sećanje“. *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006. 76–89.
75. Kuljić, Todor. „Istorijske, političke i herojske generacije“. *Filozofija i društvo*, 1 (2008), 69–107.
76. Kunčić, Meri i Zoran Ladić. „Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu“. *Historijski zbornik*, 2 (2024), 57–75.
77. Leersen, Joep. „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“. *Kako vidimo strane zemlje*, 83–97.
78. Leersen, Joep. „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“. *Kako vidimo strane zemlje*, 99–124.
79. Leitsch, Walter. “East Europeans Studying History in Vienna (1855-1918)”. *Historians as Nation-Builders, Central and South-Eastern Europe*, eds. Dennis Deletant, Harry Hanak, London: The Macmillan Press, 1988. 139–156.
80. Liebersohn, Harry. „German Historical Writing from Ranke to Weber: The Primacy of Politics“. *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer and Sarah Maza, Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002. 166–184.
81. Luetić, Tihana. „Ferdo Šišić kao student na Mudroslovnom fakultetun Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“. *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, ur. Damir Agičić, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2025. 23–36.
82. Malešević, Siniša. „Grounding civic nationhood: the rise and fall of Yugoslav nationalism, 1918–91“. *Canadian Slavonic Papers*, 1–2 (2024), 8–35.
83. Maretić, Tomo. „Život i kńiževni rad F. Miklošića“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički*, knj. 36, 1892. 41–153.
84. Margolin, Uri. "Telling the Plural: From Grammar to Ideology". *Poetics Today*, 3 (2000), 591–618.
85. Markovich, Slobodan G. „Yugoslav Freemasonry and Yugoslavism as Civil Religion“. *Freemasonry in Southeast Europe from the 19th to the 21st Centuries*, ed. Slobodan G. Markovich, Belgrade: Zepter Book World; Institute for European Studies, 2020, 109–176.
86. Markovina, Dragan. „Kultura sjećanja u Splitu: fenomen dvadesetog Stoljeća“. *Kulturna baština*, 38 (2012), 65–88.

87. Markovina, Jelena. „Grgur Ninski i ostali splitski spomenici u danima fašističkog terora“. *Kulturna baština*, 14 (1983), 26–30.
88. Matijević Sokol, Mirjana. „Srednjovjekovni opus Ferde Šišića“. *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 57–67.
89. Matković, Hrvoje. „Šufflayeva akcija za osnivanje Hrvatske narodne radikalne stranke“. *Časopis za suvremenu pvijest*, 1–3 (1991), 167–173.
90. Melik, Vasilij. „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda“. Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje: Mohorjeva družba, 1992. VII–XXII
91. Mićić, Srđan. „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“. *Tokovi istorije*, 3 (2020), 27–52.
92. Mileković, Ivan. „Jugoslovenstvo u slobodnozidarskim ložama Beograda i Zagreba 1919–1940.“. *Petničke sveske* (2019), 672–683.
93. Mishkova, Diana. “Legacy, Tradition, Heritage and the History Writing in the Balkans”. *Balkan Historiographical Wars*, 1–50.
94. Mishkova, Diana, Roumen Daskalov. „„Forms Without Substance“: Debates on the Transfer of Western Models to the Balkans“. *Entangled Histories of the Balkans, Volume Two: Transfers of Political Ideologies and Institutions*, eds. Roumen Daskalov, Diana Mishkova, Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2014. 1–97.
95. Mlinar, Janez. „Oddelek za zgodovino.“ *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1919–2009.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009. 488–513.
96. Moretti, Mauro. “The search for a ‘national’ history. Italian historiographical trends following unification”. *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002. 111–124.
97. Mountz, Alison. „The Other“. *Key Concepts in Political Geography*, Thousand Oaks: Sage, 2009. 328–338.
98. Muršič, Rajko. „O simboličkom drugojačenju. „Turčin“ kao preteće Drugo“. *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, Beograd: Biblioteka XX vek, 2010. 33–44.
99. Najbar-Agičić, Magdalena. „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine“. *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb: FF Press, 2011, 151–162.
100. Nikulin, Dmitri. “Introduction”. *Memory. A History*, ed. Dmitri Nikulin. Oxford University Press, 2015, 3–34.
101. Nora, Pierre. “General Introduction: Between Memory and History”. *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Pierre Nora. New York: Columbia University Press, 1996, 1–20.
102. Nora, Pierre. “Generation“. *Realms of Memory*, 499–531.
103. Okey, Robin. „Overlapping National Historiographies in Bosnia-Herzegovina“. *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlaping National Histories in Modern Europe*, eds. Tibor Frank and Frank Hadler, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
104. Ozouf, Mona. “The Panthéon”. *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Volume III: Symbols*, ed. Pierre Nora, New York: Columbia University Press, 1998. 325–346.
105. Pageaux, Daniel-Henri. „Od kulturnog do imaginarnog“. *Kako vidimo strane zemlje*, 125–150.
106. Pohl, Walter. „National Origin Narratives in Austro-Hungarian Monarchy“. *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, eds. Patrick J. Geary, Gábor Klaniczay, Leiden, Boston: Brill, 2013. 13–50.
107. Pumfrey, Stephen. „The Scientific Revolution“. *Companion to Historiography*, 280–293.

108. Raukar, Tomislav, Zdenka Janeković Römer. „Odsjek za povijest“. *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, 81–87.
109. Renouard, Yves. „La notion de génération en histoire“. *Revue Historique*, 1 (1953), 1–23.
110. Rusinow, Dennison. „The Yugoslav Idea before Yugoslavia“. *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ed. Dejan Djokic, London: Hurst & Company, 2003. 11–26.
111. Rüegg, Walter. „European Universities and Similar Institutions in Existence Between 1812 and the End of 1944: A Chronological List”. *A History of the University in Europe. Volume III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*, ed. Walter Rüegg, Cambridge University Press, 2004. 673–702.
112. Samardžić, Momir. „Nova prošlost za nove teritorije. Konstituisanje narativa o kontinuitetu srpske prošlosti Vojvodine 1914–1941.“. *Историја и интерпретација. Тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, ур. Момир Самарџић, Нови Сад: Филозофски факултет, 2020, 121–181.
113. Stojanović, Dubravka. „Victories vs. Defeats: The Unreliability of Memory“. *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2017), 109–117.
114. Syndram, Karl Ulrich. „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“. *Kako vidimo strane zemlje*, 71–81.
115. Šimetin Šegvić, Nikolina. „Ferdo Šišić – nositelj hrvatske historiografije između dva svejtska rata“. *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 177–192.
116. Tomašegović, Nikola. „Nacija, ideologija, modernizacija: Mirjana Gross i istraživanja nacije i nacionalizma“. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 1 (2022), 141–163.
117. Tomašegović, Nikola. „Nacionalno-teleološki narativ u djelu Ferde Šišića: naslijeđe i kontekst“. *Ferdo Šišić i hrvatska historiografija prve polovice 20. stoljeća*, 123–140.
118. Troch, Pieter. „The Intertwining of Religion and Nationhood in Interwar Yugoslavia: The School Celebrations of St Sava’s Day“. *The Slavonic and East European Review*, 91/2 (2013), 235–261.
119. Vodopivec, Matej, Tamara Logar. „Between Myth and History: The Carantanian Legacy – (Mis)uses of the Carantanian Myth in Slovene Historiography“. *Pro Tempore* (2025), 157–175.
120. Voisenat, Claudie. „Avant-propos“. *La fabrique des héros*, eds. Pierre Centlivres, Daniel Fabre, Françoise Zonabend, Paris: Éditions de la Maison des sciences de l’homme, Ministère de la culture, 1999.
121. Wandycz, Piotr. „The Little Entente: Sixty Years Later“. *The Slavonic and East European Review*, 4 (1981), 548–564.
122. Waters, Tony. “Gemeinschaft and Gesellschaft Societies”. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer, New York: John Wiley & Sons, 2016.
123. Wilson, Adrian. „Hayden White‘s „Theory of the Historicak Work“: a Re-examination“. *Journal of the Philosophy of History*, 7/2013. 32–56.
124. Winock, Michel. “Joan of Arc.” *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Volume III: Symbols*, ed. Pierre Nora, New York: Columbia University Press, 1998. 433–480.
125. Zorić, Vukašin. „Oslobodioci i branioci: Nasilje u istoriografskim delima Pantelije Srećkovića“. *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. Sarajevo: UMHIS, 2022, 61–77.
126. Živković, Tibor. „The Origin of the Royal Frankish Annalist’s Information about the Serbs in Dalmatia“. *Споменица академика Симе Ћирковића*, ур. Срђан Рудић, 2011. 381–398.

Монографије, необјављене дисертације и целокупни зборници радова

1. Антоловић, Михаел. *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа (1862–1954).* Београд: Институт за европске студије, Albatros plus, 2017.

2. Баева, Искра, Димитър Денков, Боян Дуранкев. *Един български век. 1923–2024*. София: Изток-Запад, 2025.
3. Бонџић, Драгомир. *Руски емигранти професори Београдског универзитета*. Београд: Архипелаг; Институт за савремену историју, 2023.
4. Брајзах, Ернст. *Историографија. Стари век, средњи век, ново доба*. Београд: Clio, 2009.
5. Василев, Васил. *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*. София: БАН, 1991.
6. Гелнер, Ернест. *Нације и национализам*. Нови Сад: Матица српска, 1996.
7. Даскалов, Румен. *Между изтока и запада. Български културни дилеми*. София: ЛИК, 1998.
8. Даскалов, Румен. *Българското общество 1878–1939. Том 1 Държава. Политика. Економика*. София: ИК „Гутенберг“, 2005.
9. Даскалов, Румен. *Големите раскази за Българското средновековие*. София: Рива, 2018.
10. Даскалов, Румен. *Историографски спорове за средновековието. Българо-сръбски, българо-македонски*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024.
11. Дос, Франсоа. *Историја структурализма II*. Карпос, Лозница, 2019.
12. Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
13. Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, I и II. Београд: Просвета, 1989.
14. *Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997.
15. Жежов, Никола. *Македонско прашање во југословенско-бугарските односи (1918–1941)*. Докторска дисертација, Скопје, 2006.
16. Жикић, Милош. *Југославија и Бугарска: 1929–1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2024.
17. Игов, Светозар. *Историја нове бугарске књижевности*. Београд: Филип Вишњић, 2004.
18. Илчев, Иван. *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996.
19. *Историја Бугарске*. Београд: Clio, 2008.
20. *Историја менталитета*. Лозница: Карпос, 2022.
21. Јагодић, Милош. *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*. Београд: Завод за уџбенике, 2022.
22. Јовановић, Владан. *Вардарска бановина: 1929–1941*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
23. Костадиновић–Рачић Александра. *Живот и научно дјело Владимира Ћоровића*. Докторска дисертација, Бања Лука, 2016.
24. Љушић, Радош. *Историја српске државности. Србија и Црна Гора*. Нови Сад: САНУ, Огранак у Новом Саду; Беседа; Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001.
25. Макуљевић, Ненад. *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд: Филозофски факултет, 2007.
26. Миленковић, Тома. *Политичка емиграција из Бугарске у Југославији: 1923–1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2018.
27. Митровић, Бојан. *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској. Претпоставке, тезе, полемике (1878 – 1918)*. Нови Сад: Академска књига, 2017.
28. Оболенски, Димитрије. *Шест византијских портрета*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
29. Палешутски, Костадин. *Македонският въпрос в буржоазна Югославия*. София: БАН, 1980.
30. Попнеделев, Тодор. *Изграждането на проф. Васил Златарски като историк и преподавател*. София: Анамнезис, 2021.

31. Попнеделев, Тодор. *Българското средновековие по страниците на Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет (1905–1945)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022.
32. Попов, Чедомир. *Грађанска Европа (1770–1914). Основи европске историје XIX века (1770–1815)*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
33. Поповић, Мирослав В. *Средњовековно и национално у државној идеологији Кнежевине Србије (1815–1882)*, Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет, 2026.
34. *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
35. Ристић, Иван. *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2023.
36. Ристић, Иван. *Бугарска у јавности и политичком дискурсу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2024.
37. Ристовић, Милан. *Mussolini ante portas. Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*. Београд: Службени гласник, 2021.
38. Сандму, Ерлинг. *Време и историја. О пореклу савремене историографије и историјским питањима*. Лозница: Карпос, 2019.
39. Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић и југословенско питање, I* и *II*. Београд: БИГЗ, 1985.
40. Станковић, Ђорђе Ђ. *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*. Београд: БИГЗ, 1995.
41. Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2009.
42. Стојановић, Дубравка. *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2019.
43. Тасић, Дмитар. *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*. Београд: Службени гласник, 2012.
44. Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920*. Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2019; преснимљено издање оригинала Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1987.
45. Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
46. Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio, 2013.
47. Шенк, Фритьоф Беньямин. *Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, правитель, национальный герой (1263-2000)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2007.
48. Anderson, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998; коришћен је и енглески оригинал: Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2016.
49. Ankersmit, Frank R. *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*. Stanford University Press, 1994.
50. Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
51. Asman, Alaida. *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
52. Assmann, Jan. *Mojsije Egipćanin. Dešifriranje traga u pamćenju*. Zagreb: Antibarbarus, 2010.
53. Avramovski, Živko. *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
54. Avramovski, Živko. *Balkanska antanta (1934–1940)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.
55. Bakić, Jovo. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2004.

56. Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
57. Berger, Stefan. *Historiografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive*. Zagreb: Srednja Europa, 2024.
58. Bloch, Marc. *Historian's Craft*. New York: Vintage Books, 1953.
59. Boban, Ljubo. *Sporazum Cvetković-Maček*. Zagreb: Ljevak, 2023.
60. Budak, Neven, Tomislav Raukar. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
61. Cantor, Norman F. *Inventing the Middle Ages. The Lives, Works and Ideas of the Great Medievalists of the Twentieth Century*. New York: Harper Perennial, 1991.
62. Carr, E. H. *What is History?* London: Penguin Books, 1990.
63. Corm, Georges. *Evropa i mit o Zapadu. Konstruisanje jedne istorije*. Loznica: Karpos, 2021.
64. Crampton, R. J. *Bulgaria*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2007.
65. Curta, Florin. *Medieval Europe From Another Angle*, Vol. I: *The People*. London and New York: Routledge, 2025.
66. Čalić, Mari-Žanin. *Jugoistočna Evropa. Globalna historija*. Sarajevo: UMHIS, 2020.
67. Čolović, Ivan. *Balkan – teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji 2*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
68. Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
69. Duančić, Vedran. *Geografija kao sudbina. Geografija i nacionalističke vizije međuratne Jugoslavije*. Zagreb: Srednja Evropa, 2023.
70. Đokić, Dejan. *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2010; Novi Sad: Akademska knjiga, 2025. (коришћена је и верзија на енглеском језику: Djokic, Dejan. *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*. Columbia University Press, 2007)
71. *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, 2, ed. Joep Leersen, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
72. *Entangled Balkans.* Vol. 3, eds. Roumen Daskalov and Alexander Vezenkov, Leiden and Boston: Brill, 2015.
73. Feitscher, Georg. *Schlüsselkonzepte des Heroischen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2024.
74. Geary, Patrick. *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad: Cenzura, 2007.
75. Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973.
76. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008.* Zagreb: EPH Liber, 2008.
77. Gross, Mirjana. *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: SNL, 1980.
78. Gross, Mirjana. *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*. Zagreb: Novi liber, 2004.
79. Gurguris, Statis. *Sanjana nacija. Prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*. Beograd: Beogradski krug, 2004.
80. Hobsbawm, Eric. *The Age of Revolution. Europe 1789–1848*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1962.
81. Hobsbawm, Eric J. *Nacija i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, 1993.
82. Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller Europeans Nations*. Cambridge: University of Cambridge, 1985.
83. *Hrvatski biografski leksikon*, 5, Gn – H, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002.
84. *Hrvatski biografski leksikon*, 7, Kam–Ko, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.
85. Humboldt, Wilhelm von. *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers. Betrachtungen über die bewegenden Ursachen der Weltgeschichte. Latium und Hellas*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1933.
86. Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

87. Ignjatović, Aleksandar. *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941.* Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, 2016.
88. Janjatović, Bosiljka. *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2002.
89. Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina. Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot Infinitus, 2018.
90. Jelavich, Charles and Barbara. *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*. Seattle; London: University of Washington Press, 1977.
91. Jelavich, Charles. *Južnoslavenski nacionalizmi.. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.*, Zagreb: Globus; Školska knjiga, 1992.
92. Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
93. Karbonel, Šarl-Olivije. *Istoriografija*. Beograd, Zemun: Plato, XX vek, 1999.
94. Katroga, Fernando. *Istorija, vreme, pamćenje*. Beograd: Clio, 2011.
95. Korunić, Petar. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870.* Zagreb: Globus; Centar za povijesne zannosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985.
96. Ludwig, Roland. *Die Rezeption der Englischen Revolution im deutschen politischen Denken und in der deutschen Historiographie im 18. und 19. Jahrhundert*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2003.
97. Madgearu, Alexandru. *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*. Leiden; Boston: Brill, 2017.
98. Malešević, Siniša. *Nationalism As a Way of Life. The Rise and Transformation of Modern Subjectivities*. Cambridge University Press, 2025.
99. Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia: an introduction to the sociology of knowledge*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1946.
100. Martin, Thomas R. *An Overview of Classical Greek History from Mycenae to Alexander*. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0009%3Achapter%3D10%3Asection%3D1%3Asubsection%3D6
101. Milutinović, Kosta. *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije*. Novi Sad: Matica srpska, 1986.
102. Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama" i „drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002.
103. Mishkova, Diana. *Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe*. Cambridge University Press, 2023.
104. Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na Konferenciji mira. 1919–1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969.
105. Mišle, Žil. *Jovanka Orleanka*. Čačak: Gradac, 2009.
106. Nikulin, Dmitri. *The Concept of History*. New York: Bloomsbury, 2017.
107. Pavličević, Dragutin. *Hrvati i Istočno pitanje. Između „ostatka ostataka" i „oživljene Hrvatske"*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.
108. Péporté, Pit. *Constructing the Middle Ages. Historiography, Collective Memory and Nation-Building in Luxembourg*. Leiden: Brill, 2011.
109. Perović, Latinka. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
110. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Prva knjiga, .Beograd: Nolit, 1988.

111. Radonjić, Nemanja. *Slika Afrike u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023.
112. Ratej, Mateja. *Triumfator. Anton Korošec v prvi Jugoslaviji*. Ljubljana: Beletrina, 2022.
113. Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2004.
114. Rohdewald, Stefan. *Sacralizing the Nation through Remembrance of Medieval Religious Figures in Serbia, Bulgaria and Macedonia*. Leiden, Boston: Brill, 2022.
115. Rumenjak, Nives. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.
116. Samerski, Stefan (Hrsg.). *Die Renaissance der Nationalpatrone. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2007.
117. Sampimon, Jacqueline. *Becoming Bulgarian. The articulation of Bulgarian identity in the nineteenth century in its international context: an intellectual history*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. Uitgeverij Pegasus, 2006.
118. Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
119. Smith, Anthony D. *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999.
120. Stančić, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.
121. Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021.* Beograd: Biblioteka XX vek, 2023.
122. Šidak, Jaroslav, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* Zagreb: Školska knjiga, 1968.
123. Tasić, Dmitar. *Paramilitarism in the Balkans: Yugoslavia, Bulgaria, and Albania, 1917–1924*. Oxford University Press, 2021.
124. Taylor, Alan J. P. *The Habsburg Monarchy. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Hamish Hamilton, 1976.
125. Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, 2*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
126. Todorova, Maria. *Bones of Contention. The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*. Budapest: CEU Press, 2009.
127. Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
128. Traverso, Enco. *Istorija kao bojno polje. Kako interpretirati nasilje 20. veka*. Beograd: FMK, 2020.
129. Vajt, Hejden. *Metaistorija. Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*. Podgorica: CID, 2011.
130. Vernadsky, George. *Russian Historiography. A History*, Belmont, Mass.: Nordland Publishing Company, 1978.
131. Vodopivec, Peter. *Slovenska moderna i suvremena povijest*. Zagreb: Srednja Evropa, 2021.
132. Vujačić, Veljko. *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji. Dublji uzroci raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije*, Beograd: Clio, 2019.
133. Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Englightenment*. Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1994.
134. *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002.
135. *Writing the Nation. A Global Perspective*, ed. Stefan Berger. Cham: Palgrave Macmillan, 2007.

Странице са интернета

1. „Акад. проф. д-р Петър Ников Попов /1884-1938/“, *Видински алманах*. Приступљено 1. августа 2025. године. <https://vidin-almanac.bg/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84-%D0%B4-%D1%80-%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%8A%D1%80-%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2-%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2/ >
2. „Биография“, Приступљено 27. јуна 2025. године. <https://petarmutafchiev.nbu.bg/biography/>
3. Димитрова, Елиана. „„Самуил в Христа Бога цар на българите“: От днес тленните останки на цар Самуил почиват в „Св. София““. *БНТ Новини*. Приступљено 11. октобра 2026. године. <https://bntnews.bg/news/-samuil-v-hrista-boga-car-na-balgarite-ot-dnes-tlennite-ostanki-na-car-samuil-pochivat-v-sv-sofiya-1415249news.html>
4. Трпчевска-Зафировска, Даниела. „Заглавени во минатото: Историската комисија без напредок“, *Deutche Welle*. Приступљено 13. септембра 2026. године. <https://www.dw.com/mk/zaglaveni-vo-minatoto-zosto-makedonskobugarskata-istoriska-komisija-ne-dava-rezultati/a-77458729>
5. „1100. obljetnica Hrvatskoga Kraljevstva“, *Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja*. Приступљено 13. септембра 2026. године. <https://dbhz.hr/1100-hk/>
6. Čolović, Ivan. „Bitka za Tvrtka“, *Vreme*. Приступљено 17. октобра 2026. године. <https://vreme.com/vreme/bitka-za-tvrtka/>
7. „École Nationale des Chartes“, *Wikipedia*. Приступљено 27. маја 2022. <https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89cole_Nationale_des_Chartes>
8. *Historisches Lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch>
9. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://www.enciklopedija.hr>
10. „Na konferenciji za medije predstavljene aktivnosti Stožera za osiguranje koncerta na Hipodromu“, *Republika Hrvatska. Ministarstvo unutarnjih poslova*. Приступљено 13. септембра 2026. године. <https://mup.gov.hr/vijesti-8/na-konferenciji-za-medije-predstavljene-aktivnosti-stozera-za-osiguranje-koncerta-na-hipodromu/294834>
11. Milošević, Srđan. „Sukob Ilariona Ruvarca i Pantelije Srećkovića – više od naučne polemike“, *Peščanik*. Приступљено 31. октобра 2024. године. <https://pescanik.net/sukob-ilariona-ruvarca-i-pantelije-sreckovica-vise-od-naucne-polemike/>
12. *Novi Slovenski biografski leksikon*. <https://www.slovenska-biografija.si>
13. *Primorski slovenski biografski leksikon*. <https://www.slovenska-biografija.si>
14. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si>
15. *Slovenski biografski leksikon*. <https://www.slovenska-biografija.si>
16. Sonderforschungsbereich 948, *Hero*. Приступљено 24. маја 2025. <https://www.compendium-heroicum.de/lemma/hero/>
17. Tomić, Ante. „Dolazak Hrvata na Jadran, likovno djelo BBB-a u Zagrebu i njihovi blizanci iz Beograda“, *Jutarnji list*. Приступљено 13. септембра 2026. године. https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/romanticni-falsifikat-spomenik-skradin-mit-dolaska-hrvata-javna-umjetnost-15745865

Прилози

Прилог 1. Иван Мрквичка, *Портрет кнегиње Марије Лујзе*, 1900. Национална галерија, Софија. Уље на платну, 256 x 192 цм. Рам је дело Бориса Шаца.[1352] (Иван Мърквичка, *Портрет на Княгиня Мария Луиза*)

[1352] https://nationalgallery.bg/bg/studies/portrait-of-princess-maria-louisa-1900/maria_luiza/

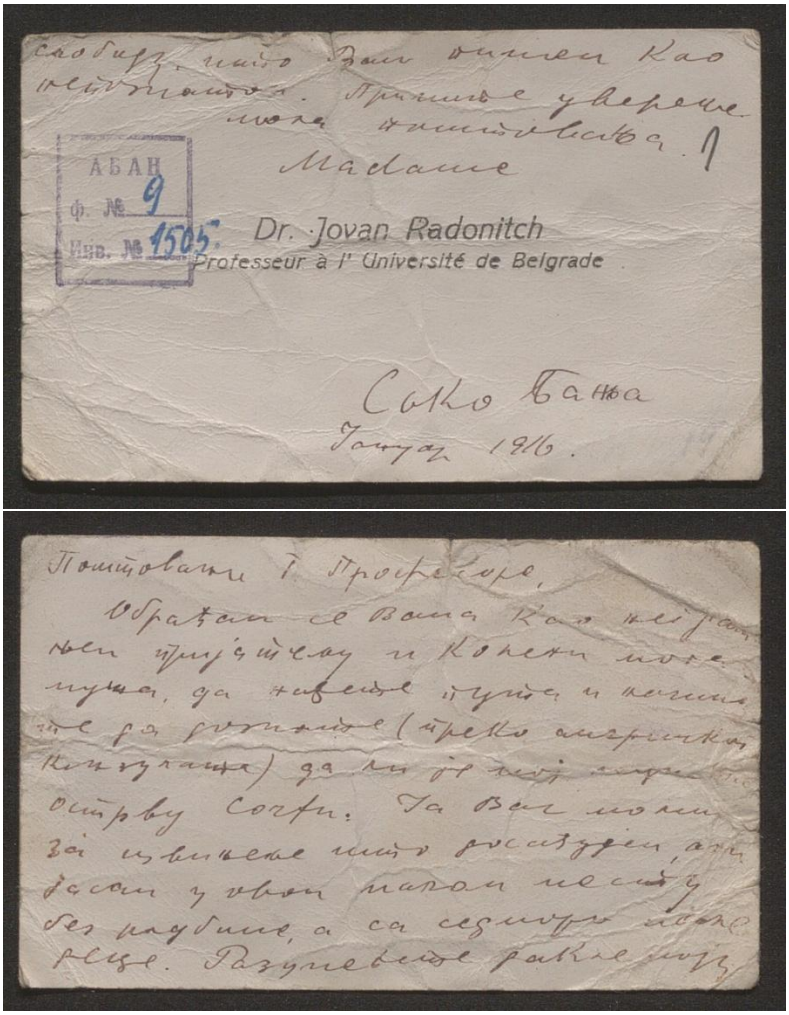

Прилог 2. Станоје Станојевић, Виктор Новак и Васиљ Поповић са студентима историје у дворишту Капетан-Мишиног здања, друга половина 1920-их година.[1353]

Прилог 3. Виктор Новак, 30. мај 1939. године.[1354]

[1353] АСАНУ, 14473, 61/31.
[1354] АСАНУ, 14474, 61/4.

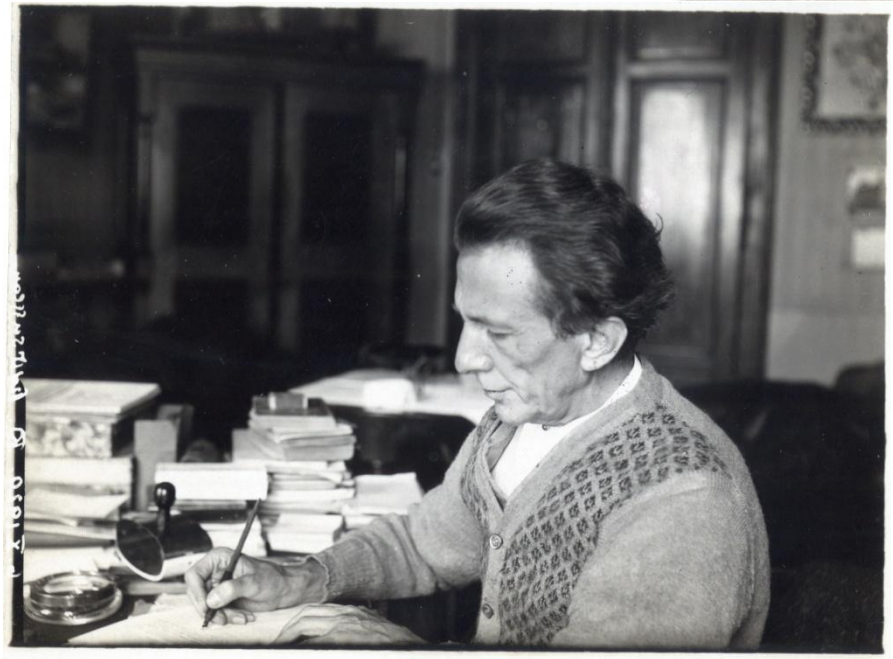

Прилог 4. Писмо Виде Радонић Василу Златарском на визиткарти њеног супруга Јована Радонића, послато у време Првог светског рата.[1355]

[1355] НАБАН, 9к, 1/1505.

ATELIER
Rechnitzer
· ZAGREB-AGRAM ·
MARGARETSKA UL. BR 6.

Прилог 5. Фотографије Милана Шуфлаја – једна из Првог светског рата, а остале из канцеларије пред крај живота.[1356]

[1356] HDA, 832.

Биографија аутора

Вукашин Зорић је рођен 22. децембра 1996. у Новом Саду, где је похађао Основну школу „Светозар Марковић Тоза“ и Основну школу при Гимназији „Јован Јовановић Змај“, те друштвено-језички смер Гимназије „Јован Јовановић Змај“. Носилац је Вукове дипломе за оба нивоа школовања. Основне студије историје Зорић је на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписао 2015. године. Дипломирао је 2019. године као студент генерације са просечном оценом 10. На истом Факултету је, са истим просеком, завршио и мастер студије (2019–2020), одбранивши тезу *Слика Европе и међуратног света у делима Димитрија Љотића*. Филозофски факултет зове својим радним местом од 2021. године, а од 2024. године је у звању асистента на Одељењу за историју (Катедра за општу савремену историју). Ангажован је на обавезним предметима Савремена историја Европе 1, Амерички 20. век и Историја глобализације. Сарадник је Центра за америчке студије. Објавио је десет научних чланака и неколицину мањих прилога. У Истраживачкој станици Петница био је руководилац Семинара историје (2018–2026). Добитник је стипендија за изузетно надарене студенте (2018), Награде Андреј Митровић за 2020. годину, и алумнус је SYLFF стипендије Токио фондације (2024) и International Visitor Leadership Program-a (2025).

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Вукашин Зорић

Број индекса: 5i2020/1

Изјављујем
да је докторска дисертација под насловом:

Представе средњег века у историографијама Бугарске и Југославије (1918–1941)

• резултат сопственог истраживачког рада;
• да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
• да су резултати коректно наведени и
• да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Вукашин Зорић
Број индекса: 5i2020/1
Студијски програм: Историја
Наслов рада: Представе средњег века у историографијама Бугарске и Југославије (1918–1941)
Ментор: проф. др Дубравка Стојановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**
Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.
Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: Представе средњег века у историографијама Бугарске и Југославије (1918–1941)
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.
1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)
(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.